

9

ЖИТТЯ • 1971

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Про завдання координації історико-партійної науки

Зміцнення економічного співробітництва радянських республік на сучасному етапі

Матеріали до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Посяди

Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст.

До 350-річчя Хотинської битви (добірка)

Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е.

Скіфи на Дунаї

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. Ю. Маланчук*. О задачах координации историко-партийной науки в свете решений XXIV съезда КПСС. *М. В. Хорошоженко*. Укрепление экономического сотрудничества советских республик на современном этапе. *В. И. Кадеев*. О государственном строе Херсонеса в первых веках н. э. Сообщения. *М. Т. Волошина*. Большевики в борьбе за пролетарские женские массы в условиях двоевластия (март — июль 1917 г.). *С. Н. Коротков*. Деятельность Совета рабоче-крестьянской обороны по разгрому Колчака. *А. З. Шииш*. Крах католического действия на западноукраинских землях. *В. И. Каршиковский*. Скифы на Дунае. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *V. Yu. Malanchuk*. On the Problems of Coordination of Historical-Party Science in the Light of Solutions of the XXIV Congress of CPSU. *M. V. Khoroshozhenko*. Intensification of Economic Cooperation of the Soviet Republics at Modern Stage. *V. I. Kadeev*. On State System of Kherstones in the First Centures A. D. Communications. *M. T. Voloshina*. Bolsheviks in Struggle for Proletarian Women Masses under Conditions of Dual Power (March—July, 1917). *S. N. Korotkov*. Activity of the Soviet of Workers-Peasants Defence in Crushing Kolchak. *A. Z. Shish*. Bankruptcy of Catholic Action in West-Ukrainian Territories. *P. I. Karishkovsky*. Scythians on the Danube. Notes. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Stories. Our Calendar. Surveys of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (126)

ВЕРЕСЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. Ю. Маланчук — Про завдання координації історико-партійної науки в світли рішень XXIV з'їзду КПРС 3
- М. В. Хорошоженко (*Владивосток*) — Зміцнення економічного співробітництва радянських республік на сучасному етапі 13
- В. І. Кадеєв (*Харків*) — Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. Т. Волошина — Більшовики в боротьбі за пролетарські жіночі маси в умовах двовладдя (березень — липень 1917 р.) 32
- С. П. Коротков (*Харків*) — Діяльність Ради робітничо-селянської оборони у справі розгрому Колчака 38
- А. З. Шиш (*Івано-Франківськ*) — Крах католицької дії на західноукраїнських землях 45
- П. Й. Карішковський (*Одеса*) — Скіфи на Дунаї 54

ЗАМІТКИ

- Й. А. Шкретій (*Черкаси*) — Про деякі зміни колгоспної виробничої інтелігенції в сучасних умовах 61
- Л. І. Носов — Перший на Україні колгоспний університет мистецтв 64
- К. П. Ятлук (*Львів*) — Комсомол Західної України — організатор і керівник комуністичного руху дітей (1920—1932 рр.) 68
- В. С. Заслуженюк — Питання народної освіти в діяльності більшовиків у дореволюційний період 73
- С. Д. Плахотнюк (*Гайсин Вінницької обл.*) — Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907—1910 рр. 80
- Л. Є. Кудрицька (*Житомир*) — Матеріали до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Посяди 84
- В. Й. Голуб — З досвіду співробітництва БКП і БЗНС у соціалістичному будівництві 89

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- М. Ф. Пономаренко (*м. Золотоноша Черкаської обл.*) — Богуслав чи Буслав? 94

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. І. Червінкін-Корольов (*Івано-Франківськ*), В. І. Червінкіна-Корольова (*Івано-Франківськ*) — Вивчення соціально-економічного розвитку Росії на рубежі XIX—XX ст. в шкільному курсі історії СРСР і Української РСР 96

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Г. Ю. Храбан (*Умань*) — Перший архітектор Софіївки 103

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- А. М. Членов (*Ленінград*) — Шестибожжя князя Володимира (Продовження) 109

НАШ КАЛЕНДАР

Г. Г. Голубова — Один з керівників КП(б)У (До 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка)	113
А. М. Деуш (с. Розумівка Кіровоградської обл.) — Герой Вітчизняної війни 1812 р. (До 200-річчя від дня народження М. М. Раєвського)	114
Г. І. Чернихівський (Львів) — М. Драгоманов і деякі питання історії України (до 130-річчя від дня народження)	116
О. Ф. Скакун (Харків) — М. Д. Іванишев як історик і археограф	118
І. Г. Шовкопляс — Гінцівська палеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення)	122

До 350-річчя Хотинської битви

Я. Р. Дашкевич (Львів) — Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни	124
Лех Підгородецький (Польща), Н. С. Рашба (Харків) — Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.)	131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Б. Г. Галкович (Москва) — Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст.	138
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Б. А. Гаєвський, О. Я. Завадська — Л. А. Шевченко. Дружба братніх культур. Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1946—1958	146
В. І. Астахов (Харків), І. Л. Шерман (Харків) — Історіографічні дослідження в Українській РСР	147*
В. О. Маркіна — Вопросы истории славян, вып. 3	148
Ф. П. Шевченко — Владо Костельник. Під червоним прапором. Хроніка про участь руснаків-українців у народно-визвольній боротьбі Югославії	150
О. А. Гельфман (Одеса) — З. Г. Чумаченко. В. О. Ключевский — источник	151
І. В. Ганевич (Одеса), М. Р. Дихан (Одеса) — А. С. Бейлис. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до социалистической революции 1944 г.)	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. П. Кріль (Львів) — Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові — 20 років	154
І. М. Чаварга (Ужгород) — Міжвузівська наукова конференція, присвячена 2-й річниці міжнародної Пароди комуністичних і робітничих партій 1969 р.	155
П. І. Захарчишин (Львів) — Семінар істориків-архівістів	156
В. П. Мишко (Бровари Київської обл.) — Наукове засідання істориків, присвячене проблемам комуністичного виховання учнів	157
Л. М. Супруненко — Захист докторської дисертації Ю. В. Бабком	158
Борис Іванович Співак	158
Додаток	159
Теми кандидатських дисертацій	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрийський**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31

Технічний редактор *Т. М. Шендерович*

Коректор *С. А. Пова*

БФ 03977. Здано до набору 27.VII 1971 р. Підписано до друку 19.IX 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108/16. Друк. аркушів 10. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,98. Зам. К-115. Тираж 8868. Ціна 40 коп.

Статті

В. Ю. МАЛАНЧУК

ПРО ЗАВДАННЯ КООРДИНАЦІЇ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ У СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХІV З'ЇЗДУ КПРС

Документи ХХІV з'їзду КПРС становлять величезний внесок в історико-партійну науку. В. І. Ленін, характеризуючи значення документів більшовицьких з'їздів, зазначав, що вони містять *«історичний і політичний матеріал»*¹.

У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, в доповіді про проект директив нового п'ятирічного плану, виголошеній Головою Ради Міністрів СРСР О. М. Косигінім, у виступах делегатів і гостей з'їзду, в його рішеннях узагальнено колосальний досвід партії в галузі комуністичного будівництва. З'їзд підбив підсумки зовнішньополітичної діяльності КПРС, її боротьби за дальший розвиток дружби і співробітництва соціалістичних країн, накреслив чітку програму боротьби за мир.

У роботі партійних з'їздів В. І. Ленін надзвичайно високо цінував узагальнення практичного досвіду і закликав приносити на з'їзд практичний досвід господарського будівництва. Ленінський дух і ленінська спрямованість пронизували всю роботу з'їзду. Зокрема, у виступах Першого секретаря ЦК КП України тов. П. Ю. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР тов. В. В. Щербицького, а також у матеріалах ХХІV з'їзду Компартії України відбито те важливе і нове, що внесла українська партійна організація у скарбницю загальнопартійного досвіду.

В Звітній доповіді Центрального Комітету і резолюції з'їзду визначено основні напрями ідейно-теоретичної діяльності в період між ХХІІІ і ХХІV з'їздами. Це, перш за все, конкретизація шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму; дальший розвиток учення про керівну роль партії; правильне, об'єктивне висвітлення історії нашої держави; принципові питання розвитку світової системи соціалізму; аналіз нових явищ у розвитку сучасного капіталізму, шляхів і форм впливу світового соціалізму на розвиток несоціалістичної частини світу. Визначення цих основних напрямів має величезне методологічне значення для орієнтації науковців, найважливішим завданням яких є висвітлення розвитку марксистсько-ленінської теорії нашою партією.

У всіх рішеннях ЦК КПРС з ідеологічних питань значне місце відводиться історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Наукова розробка історії КПРС — одна з необхідних умов вироблення правиль-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 49.

ної політики партії, марксистсько-ленінського виховання, передачі досвіду братнім комуністичним і робітничим партіям.

Кожна сторінка історії КПРС — гостра ідейна зброя партії, могутній засіб виховання мас, особливо підростаючого покоління. Історія партії вивчається в усіх вищих і багатьох середніх спеціальних учбових закладах, у мережі партійної освіти. У вузах і наукових установах тільки нашої республіки працює понад 1200 істориків партії. Це один з найчисленніших загонів працівників суспільних наук.

Останніми роками на основі рішень жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.) і XXIII з'їзду партії чимало робиться в напрямі підвищення ролі суспільних наук у діяльності партії і в житті радянського суспільства. Великий вплив на історико-партійну науку мали партійні документи, опубліковані в зв'язку з 20-річчям перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції і з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна. Вони допомогли історикам правильно оцінити велич шляху, пройденого партією і народом, повернутися до тверезої й об'єктивної оцінки подій минулого.

Фундаментальна 6-томна історія КПРС, що охоплює широке коло історико-партійних проблем, являє собою якісно нове явище в науці. Необхідно відмітити глибину і ґрунтовність висвітлення в ній багатьох питань історії партії, детальне прочитання і висвітлення ленінських праць та багатьох партійних документів, величезну кількість використаних джерел. Розповідаючи про діяльність центральних партійних органів і місцевих парторганізацій, багатотомна історія КПРС показує в усій величї титанічну боротьбу партії за побудову комунізму в нашій країні. Ці принципи знайшли своє втілення у новому (3-му) виданні підручника «Історія КПРС» за редакцією акад. Б. Н. Пономарьова.

Історики дістали міцну базу для розгортання наукових досліджень. Видано твори К. Маркса і Ф. Енгельса, повне зібрання Творів В. І. Леніна. Опубліковано багато збірників партійних документів — стенографічні звіти з'їздів і конференцій КПРС, протоколи засідань ЦК КПРС. Вийшли друком вибрані твори видатних діячів Комуністичної партії і Радянського уряду, чимало мемуарної літератури. Все це створило міцний ґрунт для широкого розгортання наукових досліджень у галузі історії КПРС.

Склались сприятливі умови для досягнення ще більших успіхів у вивченні історії КПРС, для виконання нею відповідальних завдань, визначених Постановою ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

Свідченням великої уваги партії, Центрального Комітету до розвитку історико-партійної науки є постанови ЦК КПРС «Про завдання, структуру і штати інститутів історії партії і партійних архівів» та «Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС». В цих документах, значення яких виходить далеко за межі історико-партійної науки, чітко визначено завдання істориків партії, перспективи і напрями розвитку цієї надзвичайно важливої галузі історичних знань.

Нещодавно ЦК КП України прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку досліджень в галузі історико-партійної науки та поліпшення її викладання у вузах республіки», що свідчить про виняткову увагу до розробки історії партії, до ролі історико-партійної науки у вихованні людини комуністичного суспільства. Постанова повністю відповідає вимогам, що їх ставить XXIV з'їзд КПРС у галузі історичної і, зокрема, історико-партійної науки.

За останні роки в республіці збільшилося число викладачів історії партії. Якщо на початок 1960 р. серед них у вузах України налічувалося 399 кандидатів наук і не було жодного спеціаліста найвищої кваліфікації, то нині (в 139 вузах) серед 1151 історика партії 608 доцентів, кандидатів наук, у тому числі 46 професорів і докторів наук. Таким чином, більшість викладачів кафедр історії партії має високу кваліфікацію і спеціальну історичну освіту, великий досвід роботи і може забезпечити високий рівень викладання та наукової розробки проблем теорії та політики партії.

Рік у рік шириться фронт дослідницької роботи в галузі історії партії в нашій республіці. Якщо за попередні 10 років (1950—1959) було опубліковано 32 історико-партійні праці і захищено 298 кандидатських дисертацій, то за останнє десятиріччя (1960—1969) опубліковано 130 праць, захищено 398 кандидатських і 34 докторських дисертацій, видано багато збірників документів, спогадів активних діячів КП України. Визнаним центром, який здійснює керівництво і координацію роботи в галузі історико-партійних досліджень у республіці, є Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС. Ведуть дослідницьку роботу і кафедри історії КПРС вузів.

У постанові ЦК КП України відзначається, що після XXIII з'їзду КПРС в республіці розширилися масштаби досліджень у галузі історико-партійної науки, актуальнішою стала тематика праць, підвищився їх науково-теоретичний рівень. Опубліковано ряд ґрунтовних монографічних досліджень, що збагачують історико-партійну науку, зокрема, 3-є видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», високо оцінених Першим секретарем ЦК КП України П. Ю. Шелестом у його доповіді на XXIV з'їзді КП України.

Серед капітальних наукових праць, створених за останні роки колективом Інституту історії партії в співдружності з працівниками інших наукових установ і вузів республіки, є тритомники «Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)» та «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)». Остання відзначена Державною премією Української РСР у галузі науки. У цих працях на великому фактичному матеріалі розкриваються героїзм українського народу, його мужність і відданість справі партії, виявлені в часи небаченого напруження всіх сил перед лицем ворожої навали.

Велике піднесення серед викладачів історії КПРС викликала підготовка до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Тільки вузівськими науковцями підготовлено і видано 18 ґрунтовних праць, присвячених знаменній даті. У висвітленні проблеми, яку можна об'єднати під загальною назвою «В. І. Ленін і Україна», українська Ленініана поєднала зусилля багатьох учених різних спеціальностей. Вона має ряд характерних, визначних рис. Перша — це розкриття на широкому матеріалі торжества ленінських ідей на Україні, великої революційної перетворювальної діяльності КПРС і її бойового загону — КП України. Друга — в широті залучення до аналізу різноманітних історичних джерел. Третя — у свідомому критичному підході до аналізу літератури, в бойовисті і пристрасності відстоювання марксистсько-ленінського вчення, у строго науковому, об'єктивному розборі концепцій, псевдонаукових засобів і методів буржуазних і реформістських фальсифікаторів історії і політики КПРС, її складової і невід'ємної частини — Компартії України. І, нарешті, четверта риса — в новизні, ґрунтовності і значимості зроблених багатьма вченими висновків і пропозицій.

Ленініана показала, що «ленінізм торжествує на Україні...», як говорив Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест в доповіді на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна².

Успіхи нашої історико-партійної науки безперечні. Проте було б неввірно не бачити за цими успіхами серйозних недоліків, упущень, невирішених проблем. На них і звертає нашу увагу постановою ЦК КП України. В ній вказується, що частина історико-партійних досліджень ведеться ще на низькому науково-теоретичному рівні. В ряді праць при оцінці історичних явищ, подій, ролі окремих осіб відсутні чіткі партійно-класові критерії, допускається перекручення партійних документів, елементи суб'єктивізму і однобічності, інколи глибокий марксистсько-ленінський аналіз історичної діяльності Комуністичної партії підмінюється поверховим переказом подій і фактів без їх всебічного наукового осмислення, без теоретичних висновків і узагальнення.

Частині наукових праць властиве примітивне, спрощене глумачення важливих положень марксистсько-ленінської теорії, складних соціально-економічних процесів. Творчий, глибоко науковий підхід до аналізу суспільних явищ у них нерідко підмінюється поверховим переказом подій, простим нанизанням ілюстрацій для підтвердження відомих положень. Фактичний матеріал достатньою мірою не аналізується, слабо узагальнюється. Деякі науковці вбачають підвищення теоретичного рівня своїх публікацій у збільшенні кількості цитат. У статті викладача Харківського політехнічного інституту Д. Я. Фрейліхера «Деякі питання вчення В. І. Леніна про авангардну роль робітничого класу в соціалістичному будівництві» на 5,5 стор. тексту припадає 38 цитат лише з ленінських творів без будь-якого їх наукового аналізу³.

Переважна більшість публікацій, підготовлених на кафедрах вузів,— це невеликі замітки, тези доповідей, які нічого нового в науку не вносять. Про низьку ефективність наукових праць свідчить відсутність у них нових проблем, широких філософських узагальнень, науково-обґрунтованих пропозицій по дальшому удосконаленню форм і методів організаторської та ідеологічної діяльності партії.

Співвідношення між фактичним матеріалом і його теоретичним узагальненням складається у нас, як правило, ще не на користь останнього. Яскравий приклад цього дають, приміром, «Наукові праці з історії КПРС». Частина вміщених в цьому виданні статей відзначається низьким теоретичним рівнем, а за своїм характером вони емпіричні. В них подається великий фактичний і цифро-статистичний матеріал, що, як правило, достатньою мірою не аналізується, слабо узагальнюється. Загальним недоліком більшості статей є відсутність критики помилок і недоліків радянської історіографії. В них немає джерелознавчого дослідження.

На жаль, це стосується і ряду книг, монографій, що вийшли у нашій республіці. Окремим з них властиві елементи суб'єктивізму і однобічності в трактуванні суспільних подій та явищ. У деяких публікаціях, присвячених підготовці та проведенню соціалістичної революції на Україні, замість соціально-класового фактора на передній план висувається національний момент, відсутні чіткі партійно-класові оцінки контрреволюційних дій дрібнобуржуазних партій, Центральної ради, довільно визначається роль окремих діячів КП України в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади.

² «Радянська Україна», 18 квітня 1970 р.

³ Вісник Харківського політехнічного інституту, серія історії КПРС, вип. 3, Харків, 1969 р.

Аналіз тематики опублікованих за останнє п'ятиріччя праць, захищених дисертацій, перспективних планів наукової роботи свідчить, що зусилля науковців здебільшого спрямовані на розробку дрібних, однотипних питань, які до того ж нерідко вивчаються на матеріалах окремої області, району чи підприємства на шкоду комплексним дослідженням найбільш актуальних проблем загальнопартійного характеру. На кафедрах, наприклад, затверджуються такі теми кандидатських дисертацій, як «Нариси історії радянської болгарської газети «Колективіст» (1924—1937 рр.)», «Комуністична партія — організатор будівництва Кременчуцької і Київської ГЕС», «Закарпатська партійна організація в боротьбі за розвиток народного господарства в роки семиріччя», «Газета «Моряк» — бойовий орган Чорноморського басейну в роки Великої Вітчизняної війни» тощо.

Однією з причин істотних недоліків науково-дослідної роботи в галузі історико-партійної науки є незадовільна організація її планування та координації. Республіканська Рада по координації наукової розробки історії КПРС і КП України обмежується реєстрацією тематики, запропонованої кафедрами і викладачами.

Не виявляє належної вимогливості до науково-теоретичного рівня і тематичної спрямованості історико-партійних публікацій редколегія міжвідомчого збірника «Наукові праці з історії КПРС». Згаданий збірник не став центром творчої думки вчених. З 625 статей, вміщених у 41 його випуску, лише 19 присвячено аналізу діяльності партії між XXIII і XXIV з'їздами, близько половини всіх статей належить київським авторам.

Відповідно до вимог XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, згаданої постанови ЦК КП України необхідно значно поліпшити координацію і планування, об'єднувати зусилля науковців для комплексного вивчення важливих історико-партійних проблем.

Головний напрям розвитку історико-партійної науки в сучасних умовах полягає в тому, щоб при розробці загальнопартійних і місцевих тем знаходити корінні проблеми, що з'ясовують основні принципи і глибокий зв'язок форм і методів партійної роботи із її змістом, з завданнями боротьби партії за революційну перебудову суспільства, за побудову соціалізму й комунізму. Н. К. Крупська з цього приводу писала: «Особливо впадає у вічі у Леніна-теоретика вибір тем. Він брав ту чи іншу тему не просто тому, що ця тема цікава, потребує розробки, а тому, що дана тема в даний відрізок часу була особливо актуальна для робітничого руху... І кожна стаття, кожна наукова робота написані були на найбільш актуальні для того часу теми»⁴.

Існує потреба посилити розробку ряду періодів історії КПРС і історії Комуністичної партії України, зокрема початкового етапу діяльності більшовицьких організацій у 1907—1917 рр., серйозні прогалини мають місце у вивченні історії партії другої половини 30-х років, дослідженні закономірностей розвитку партії, практики партійного будівництва.

Не менш важливе значення має історичний досвід боротьби нашої партії за завоювання мас, проти дрібнобуржуазних партій. В республіці, на жаль, досі немає ще глибоких досліджень на цю тему, хоча на Україні боротьба більшовиків проти меншовиків, есерів, українських соціал-демократів і українських есерів, бундівців і сіоністських організацій була надзвичайно гострою. Питання боротьби за єдність рядів партії, узагальнення її багатющого досвіду боротьби проти пра-

⁴ Н. К. Крупская. Вождь, революционер, ученый (из неопубликованных материалов о Ленине). — «Вопросы истории КПСС», 1960, № 2, стор. 187.

вого і «лівого» опортунізму, проти ухилів у національному питанні вимагають ширшої розробки.

Дехто може сказати, що історія партії досягла нині такого ступеня розробки, що «свіжих» і актуальних тем вже не вистачає на всіх, хто вступає на шлях науки. Такий погляд не витримує критики. Адже, наприклад, ще слабо розроблені порівняно з іншими такі історико-партійні проблеми, як діяльність КПРС по інтернаціональному вихованню трудящих, воєнна діяльність партії, міжнародне значення досвіду КПРС. Не доводиться вже говорити про такі проблеми, як історіографія і джерелознавство історії КПРС, де для кожного дослідника буквально непочатий край роботи.

Вузьким місцем залишається критика сучасної буржуазної історіографії. А між тим ідеологи імперіалістичної буржуазії перекручують усі періоди історії КПРС, діяльності В. І. Леніна, ленінської партії, особливо в період Жовтневої революції, в роки соціалістичного будівництва і т. д.

За кордоном, особливо в США, ФРН, Англії та в інших капіталістичних країнах тільки за останній час вийшли десятки «наукових» праць з історії КПРС і історії КП України, що всіляко фальсифікують нашу історію.

Історики партії, зокрема на Україні, покликані і далі наполегливо і постійно викривати ідеологію й політику націоналізму, перш за все українського, та сіонізму. Центральною ланкою цієї роботи повинно бути дослідження й узагальнення проблем інтернаціоналізму, дружби народів.

Велике значення в усій роботі партії мають її місцеві організації — республіканські, крайові, міські, районні. «Необхідно,— говориться в постанові ЦК партії «Про основні напрями в розробці багатомної «Історії КПРС»,— ґрунтовно показати діяльність не тільки керівних органів КПРС, але й Комуністичних партій союзних республік і інших крупних місцевих партійних організацій, які проводять на місцях політику партії, організовують маси трудящих на боротьбу за здійснення партійних рішень»⁵.

Важливо, щоб у цих роботах на місцевому досвіді були розроблені узагальнення й рекомендації, щоб вони збагачували історико-партійну науку.

В зв'язку з розглядом питання про характер історико-партійної науки, вибором проблеми досліджень не можна не зазначити, що монографічні праці з так званих «локальних» тем історії КПРС, обмежені переважно територіально, дещо відтіснили загальнопартійні, пов'язані з розробкою ґрунтовних проблем сучасності.

Чи правомірно і доцільно все це? Звичайно, ні! Поряд з локальними потрібні теми, присвячені визначним історико-партійним проблемам сучасності. Саме останнє і визначає рівень історико-партійної науки загалом.

Одним з найважливіших завдань історико-партійних досліджень є розробка питань партійного будівництва — невід'ємної складової частини історії КПРС. Слід зазначити, що до останнього часу ця важлива частина історико-партійної науки найменш розроблена. В республіці немає монографій, дуже рідко з'являються наукові статті з проблем партійного будівництва на сучасному етапі.

В історико-партійній літературі немає жодної монографії, присвяченої первинним організаціям, їх діяльності на тому чи іншому етапі розвитку партії.

⁵ «Комуніст України», 1962, № 7, стор. 24

Сучасний етап історичного розвитку вимагає постановки на належну височінь дослідження закономірностей розвитку партії, вивчення теорії і практики партійного будівництва.

Проблеми партійного будівництва виступають предметом самостійного наукового дослідження. Але слід пам'ятати, що питання партійного будівництва повинні стати обов'язковим елементом кожної історико-партійної монографії, що розглядає практичну діяльність партії. Не може бути повноцінною така історико-партійна робота, де не показано, як і за допомогою яких засобів партія добилась тих чи інших успіхів, як і за допомогою яких форм та методів вона керує будівництвом і зміцненням нового суспільства.

Великим недоліком у науковій роботі істориків партії вузів є мала кількість великих комплексних досліджень. У сучасних умовах великі наукові проблеми є складними, багатоплановими. На деяких кафедрах існує строкатість тематики наукових досліджень. Не поодинокі факти, коли на одній кафедрі плануються теми з найрізноманітніших періодів і проблем.

Історики України, наприклад, в усіх своїх дослідженнях приділяють чимало уваги багатогранній діяльності партії по зміцненню дружби і співробітництва народів СРСР, розквіту України в братній сім'ї народів СРСР. На жаль, створення ґрунтовних праць об'єднаними зусиллями істориків багатьох кафедр, цілих регіональних районів стосовно процесу зближення і взаємозбагачення націй є поки що одним з першочергових завдань, продиктованих часом, особливо у зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя утворення СРСР.

Слід визнати, що досі вчені України не скооперувалися і з істориками партії інших республік. Можна б, наприклад, у співдружності з білоруськими і молдавськими істориками створити праці про воз'єднання Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії і Північної Буковини, про бойову співдружність партизанів України, Білорусії, Молдавії і сусідніх областей РРФСР. Чимало належить зробити і в напрямі вивчення спільної діяльності партійних організацій республік під керівництвом КПРС по примноженню зусиль російського, українського, білоруського та інших народів в справі комуністичного будівництва.

Останнім часом розширюються дружні зв'язки кафедр історії КПРС нашої республіки з істориками вузів і наукових організацій соціалістичних країн. Так, доцент Одеського політехнічного інституту Є. І. Цимбал разом з науковим співробітником Варненського інституту народного господарства вивчає участь болгарських патріотів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в період другої світової війни. Професор Харківського університету Г. М. Попов разом з болгарським істориком Г. Йордановим дослідив тему: «Відображення Жовтневої революції в болгарській періодичній пресі 1917—1919 рр.». Прикладом плідного співробітництва братніх соціалістичних країн може служити наукова робота викладачів суспільних наук Львівського університету ім. Івана Франка і Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської. У 1968—1969 рр. вони виконали наукову працю «Ідеї Леніна — джерело дружби народів», яка видана українською і польською мовами.

Історико-партійна наука тісно пов'язана з марксистсько-ленінською філософією, політичною економією, науковим комунізмом, історією СРСР, історією міжнародного комуністичного і робітничого руху. Їх рівень розвитку, прийоми і методика дослідження, що склалися, їх загальні досягнення мають свій вплив на літературу з історії КПРС. На жаль, навіть з Проблемною радою з історії соціалістичного і комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР немає сталих зв'яз-

ків, так само, як і опорні кафедри слабо зв'язані з кафедрами громадянської історії, з політекономами, філософами тощо. Завдання полягає в тому, щоб до розв'язання комплексних наукових досліджень історики партії йшли шляхом колективної творчості та кооперування з філософами, економістами, правознавцями та іншими спеціалістами. Це значно сприятиме підвищенню теоретичного рівня і практичної цінності досліджень.

Зараз на Україні розробляється 822 історико-партійні теми. З них 647, або 77% від їх загальної кількості, досліджуються науковцями вузів республіки. Історики партії вузів України працюють над 23 колективними й 93 індивідуальними монографіями, 128 докторськими і 403 кандидатськими дисертаціями. Вивчаються різні аспекти діяльності партії та її місцевих організацій за переджовтневий та післяжовтневий періоди.

Серед тем, що досліджуються у вузах, почесне місце належить ленінській тематиці. Історики партії продовжують працювати над теоретичною спадщиною В. І. Леніна, глибоко і всебічно вивчають діяльність вождя. Цим питанням у плані науково-дослідних праць на 1971—1975 рр. присвячено 12 ґрунтовних праць. Зокрема, «Ленінські принципи партійного і державного керівництва 1917—1924 рр.» (Дніпропетровський гірничий інститут), «В. І. Ленін про загальні риси і особливості боротьби за перемогу Радянської влади в національних районах країни» (Харківський університет), «Боротьба В. І. Леніна проти правого і «лівого» опортунізму у світовому комуністичному русі. 1917—1923 рр.» (ІПК при Київському університеті). У вищих учбових закладах готується 15 наукових праць, присвячених 50-річчю заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Особливої уваги заслуговують колективні монографії науковців Київського університету: «Комуністична партія — натхненник і організатор Союзу РСР» і «В. І. Ленін — натхненник і організатор дружби народів СРСР».

Діяльності партії в період розгорнутого будівництва комунізму присвячується 65 досліджень, у тому числі 6 колективних, над якими працюють кращі наукові сили республіки. Поворот викладачів історії КПРС у бік сучасності зумовлений передусім багатством змісту тих процесів, що здійснюються у нашій країні народними масами під керівництвом Комуністичної партії і знаменують собою народження комуністичного суспільства.

Привертає до себе увагу і той факт, що дедалі більше дослідників звертаються до наукової розробки широких тем, що є яскравим показником теоретичної зрілості наших кадрів. Так, колектив кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського університету під керівництвом проф. М. М. Матвійчука розробляє тему: «КПРС і науково-технічна революція».

Водночас тематика робіт, включених до перспективного плану на 1970—1975 рр., не відповідає повною мірою зрослим вимогам, що їх поставила партія перед історико-партійною наукою. В плані мало узагальнюючих праць, майже не передбачені дослідження з методологічних проблем історико-партійної науки, недостатня увага приділена теоретичній діяльності КПРС на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Недостатньо розробляються окремі періоди історії КПРС і КП України. Мало планується досліджень, присвячених діяльності більшовиків у період буржуазно-демократичної і соціалістичної революції.

Серед запланованих праць майже відсутні монографічні дослідження і докторські дисертації з питань критики буржуазної ідеології, фальсифікаторів історії КПРС, правих і «лівих» ревізіоністів. Планує-

ться лише одна монографія на 1972 р.— «Проти сучасної буржуазної фальсифікації національної програми і політики КПРС».

Не приділена належна увага узагальненню досвіду діяльності партії в умовах економічної реформи, впровадженню наукової організації виробництва і праці. Не знайшли потрібного місця також питання партійного керівництва комсомолом, історії ВЛКСМ, міжнародного комуністичного руху, незадовільно розробляються історіографічні та джерелознавчі теми з історії КПРС і КП України.

Водночас до плану включені теми, які в достатній мірі уже вивчені і широко відображені в історичній літературі. Деякі теми докторських дисертацій надто вузькі.

Незважаючи на те, що координаційна Рада розглядала і затверджувала теми наукових досліджень, не вдалося уникнути дублювання. Тут зустрічаються тотожні теми. Наприклад, «Діяльність більшовицьких організацій серед моряків Чорноморського флоту в роки трьох російських революцій» (П. М. Хоролець, Одеса), «Партія більшовиків — організатор революційного руху на Чорноморському флоті. (1903—1917 рр.)» (С. Н. Фомічов, Севастополь), «Боротьба більшовиків України за армію і флот на етапі буржуазно-демократичної революції. 1905 — березень 1917 рр.» (Г. А. Рубцов, Київ).

Завдання координаційної Ради — усунути факти паралелізму і дублювання в наукових дослідженнях, забезпечити надійність виконання запланованих тем, а головне — орієнтувати кафедри і окремих науковців на розробку найбільш актуальних проблем і тем.

Координація, а, отже, науково-методичне керівництво в галузі історико-партійної науки зобов'язує активно впливати на процес розробки історії партії, всіма заходами сприяти підвищенню ідейного і наукового рівня історико-партійних досліджень.

Основна вимога, що повинна бути пред'явлена до історико-партійного дослідження, як і до інших досліджень у галузі суспільних наук, — методологічно правильний підхід до розглядуваної проблеми. «Першочергово увагу, — говорить в постанові ЦК КПРС про суспільні науки, — в наукових дослідженнях слід приділяти марксистсько-ленінській методології, принципам класово-партійного, конкретно-історичного підходу до суспільних явищ»⁶. Марксистсько-ленінський підхід до досліджуваної проблеми, класово-партійний, конкретно-історичний аналіз дають змогу розкрити взаємозв'язок явищ, показати закономірності і тенденції суспільного розвитку.

XXIV з'їзд партії, зокрема доповідь тов. Л. І. Брежнєва, показали, як треба керуватись ленінізмом як методологією революційної дії і революційного мислення. Виявляючи величезне піклування про розвиток суспільних наук, про посилення їх ролі в комуністичному будівництві, партія підкреслює необхідність найсуворішого додержання принципу ленінської партійності. Комуністична партійність у суспільній науці — це принцип наукового мислення, що зобов'язує при оцінці суспільних явищ свідомо і відверто ставати на точку зору робітничого класу і його партії. «Головне в ленінському підході до суспільних явищ і процесів, — говорить в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — органічна єдність наукової об'єктивності і принципової оцінки їх з позицій робітничого класу»⁷.

⁶ Постанова ЦК КПРС «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве». — «Коммунист», 1967, № 13, стор. 9.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету КПРС, К., 1970, стор. 5.

До істориків партії пряме відношення має критика позиції деяких літераторів, що міститься у Звітній доповіді Центрального Комітету. Партія засудила спроби очорнити сьгоднішню радянську дійсність, відшукувати в ній проблеми, що безповоротно відсунуті в минуле в результаті роботи партії щодо подолання наслідків культу особи. Партія засудила також спроби обілити явища минулого, що піддані принциповій критиці, законсервувати уявлення і погляди, які йдуть врозріз з тим новим, творчим, що партія внесла в свою практичну і теоретичну діяльність в останні роки.

Центральний Комітет знайшов за необхідне звернути увагу з'їзду, всіх комуністів на правильне, об'єктивне висвітлення історії нашої держави. Відомо, що в працях деяких науковців критика культу особи і зв'язаних з ним помилок і перекозень використовувалась як привід для применшення значення соціалістичних завоювань радянського народу. В таких працях історичний шлях радянського народу оцінювався з непартійних, позакласових позицій, порушувалась принцип історизму, ігнорувалась об'єктивний аналіз величезних труднощів, що їх доводилось долати радянським людям на шляху до соціалізму, в роки Великої Вітчизняної війни і в період післявоєнної відбудови.

Разом з тим партія показала неспроможність догматичних уявлень, які ігнорують ті великі позитивні переміни, що відбулись в житті нашого суспільства. «Досвід минулих років,— говорив Л. І. Брежнев на з'їзді,— переконливо підтвердив, що подолання наслідків культу особи, а також суб'єктивістських помилок благотворно вплинуло на загальнополітичну і насамперед ідеологічну обстановку в країні». Засуджуючи неспроможні спроби й того, й іншого гатунку, протиставляючи їм принципово партійну марксистсько-ленінську позицію, Л. І. Брежнев указував: «Ми були і залишаємось вірними корінним принципам марксистсько-ленінізму і ніколи не підемо ні на які поступки в ідейних питаннях»⁸.

Партія закликає до творчого розвитку теорії, до посилення зв'язку суспільних наук з практикою партійної і державної роботи, застерігає проти повторення старих формул, проти невміння або небажання по-новому підходити до нових проблем. Здійснити ці завдання можна, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, глибоко проникаючи в сучасні суспільні процеси, навчаючись узагальнювати їх.

Про виняткову увагу партії до розвитку наукових досліджень, зокрема з суспільних наук, свідчить прийнята Центральним Комітетом Комуністичної партії України і Радою Міністрів УРСР 11 травня цього року постанова «Про створення наукових центрів Академії наук УРСР в окремих економічних районах Української РСР». Створення наукових центрів Академії наук УРСР, поряд із забезпеченням дальшого розвитку в економічних районах Української РСР досліджень з найважливіших проблем сучасної науки, зміцненням її зв'язків з виробництвом сприятиме посиленню координації діяльності наукових установ Академії наук, міністерств і відомств та вищих учбових закладів республіки.

Розробка важливих проблем теорії і практики будівництва комунізму, що випливають з накреслень партії, становить зміст всієї дослідницької роботи суспільствознавців республіки. Немає сумніву в тому, що суспільствознавці республіки, історики партії зокрема, докладуть всіх зусиль до втілення в життя історичних рішень ХХІV з'їзду КПРС та директив по новому п'ятирічному плану.

⁸ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 117.

ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Комуністична партія є творцем дружби народів СРСР, організатором їх братерського співробітництва. Ця чудова дружба стала рушійною силою соціалістичного суспільства. П'ятнадцять союзних радянських республік згуртовані в єдину Радянську державу. Міцність цього союзу — головне досягнення національної політики Комуністичної партії. Послідовне здійснення ленінської національної політики забезпечило всебічний розвиток економіки всіх республік нашої країни, сприяло їх тісному зближенню у всіх галузях суспільного життя. Це дозволило заявити в Програмі КПРС, що «об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних началах в єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік, їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві, братерська дружба, розквіт їх економіки і культури — найважливіший підсумок ленінської національної політики»¹.

XXIV з'їзд КПРС, розглядаючи основні питання економічної політики партії на сучасному етапі, відзначив, що за минуле п'ятиріччя серйозно зріс економічний потенціал СРСР. «Поліпшилось розміщення продуктивних сил країни. Серйозно зріс економічний потенціал Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії і Казахстану. Зробило крок уперед народне господарство всіх республік, збільшився вклад кожної з них у розв'язання загальнодержавних завдань. Це значить, що розширилась економічна основа союзу і братерства всіх народів»².

Діяльність КПРС все глибше проникає в сферу матеріального виробництва. Вона чуйно вловлює найпрогресивніші тенденції науково-технічного прогресу, ставить їх на службу комунізму. Основу розв'язання всіх економічних, соціальних і національних проблем будівництва комунізму становить створення його матеріально-технічної бази. Шлях до переростання соціалізму в комунізм — у неухильному розвитку продуктивних сил. З цього випливають два основні напрями діяльності партії щодо розвитку співробітництва союзних радянських республік на сучасному етапі:

— Курс партії на всебічний розвиток господарства радянських республік і далі змцнення економічних основ зближення соціалістичних націй;

— Вдосконалення форм партійного й державного керівництва народним господарством, що забезпечують змцнення міжреспубліканських економічних зв'язків.

Питання взаємозв'язків і взаємодопомоги союзних республік Радянського Союзу стоять серед найактуальніших проблем сучасної теорії й практики Комуністичної партії. Мова йде про новий, соціалістичний тип економічних, політичних і національних відносин братніх республік.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 14—15.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 39.

Ідеологічною основою їх відносин є марксизм-ленінізм; політичною — Ради депутатів трудящих у центрі й на місцях; економічною — суспільна власність на знаряддя виробництва як основа соціалістичного способу виробництва. Керівною й спрямовуючою силою формування та розвитку соціалістичних націй виступає Комуністична партія Радянського Союзу.

Необхідність дослідження цієї проблеми викликається такими обставинами:

— по-перше, на сучасному етапі розвитку СРСР співробітництво республік набуває нового змісту, водночас вдосконалюються й збагачуються форми цього співробітництва;

— по-друге, в умовах будівництва комунізму, в новий історичний період все більше зростає науковий характер діяльності КПРС;

— по-третє, вивчення проблеми зумовлюється інтернаціональними завданнями Радянської держави;

— по-четверте, поширенням наукової, марксистсько-ленінської ідеології в масах і мобілізацією їх на боротьбу за досягнення нових перемог у комуністичному будівництві.

Різні сторони цієї проблеми висвітлювалися в ряді книг, брошур і статей. Заслуговує на увагу монографія В. Ф. Панібудьласки «Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР» (1967 р.). У брошурі Ф. І. Єрмакова «КПСС — організатор братського співробітництва радянських республік в створенні матеріально-технічної бази комунізму» досить докладно показана діяльність партії в цій галузі. Проте слід зауважити, що брошура видана в 1964 р. і в ній не відображено нові явища багатогранної діяльності партії після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК і XXIII з'їзду КПРС. У ґрунтовній, глибоко аргументованій статті В. Рутгайзера «Торжество ленинской национальной политики в экономическом строительстве» («Коммунист», 1968, № 18) розглядаються соціально-економічні проблеми господарського розвитку союзних республік.

Опубліковано ряд цінних матеріалів, де на основі марксистсько-ленінської методології розглядаються питання критики буржуазних і реформістських економічних теорій, що намагаються фальсифікувати роль КПРС у господарському будівництві³.

Однак слід визнати, що роль партії у зміцненні економічного співробітництва союзних республік ще вивчена недостатньо.

Обширність проблеми не дає змоги розповісти про неї в межах статті. Тому розглянемо тільки деякі її аспекти.

Розробляючи проблему наукового управління і планування, В. І. Ленін розкрив і обґрунтував спрямовуючу роль Комуністичної партії в керівництві економікою. «Політика,— вказував Володимир Ілліч,— є концентрований вираз економіки» і вона «...не може не мати першості над економікою». Це означає, що «...без правильного політичного підходу до справи даний клас не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання»⁴.

³ Н. П. Микешин. Против буржуазной фальсификации борьбы КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенные годы.— «Вопросы истории КПСС», 1969, № 12; Ю. Ольсевич. Критика буржуазных взглядов на эффективность планового социалистического воспроизводства.— «Вопросы экономики», 1970, № 4; Э. Брегель. Методология ленинской критики буржуазных и реформистских экономических теорий.— «Экономические науки», 1970, № 9; В. Кашин. Критика В. И. Лениным буржуазной экономической теории и ее значение для разоблачения современных буржуазных и ревизионистских концепций.— «Вопросы экономики», 1970, № 3.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 60, 61.

Багаторічна практика діяльності КПРС показала, що «для партії і Радянської держави, як і провіщав Ленін, економіка — це головна політика, політика, від успіхів якої у вирішальній мірі залежить поступальний рух радянського суспільства до комунізму і зміцнення міжнародних позицій нашої соціалістичної держави»⁵.

Історичний досвід будівництва соціалізму й комунізму виявляє науковий характер економічної політики КПРС. Партія на кожному етапі створення нового суспільства визначає конкретні завдання господарського та культурного будівництва і шляхи їх розв'язання, враховуючи об'єктивні закономірності й реальні можливості та ресурси країни. «...Головне економічне завдання п'ятирічки,— підкреслювалось в проєкті Директив ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки,— партія бачить у тому, щоб на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити значне зростання промислового виробництва, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добитись істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб усіх радянських людей»⁶.

Один з основних шляхів розв'язання головного економічного завдання партія вбачає в тому, що «п'ятирічні плани союзних республік повинні виходити з економічних особливостей і можливостей кожної республіки і передбачати зміцнення і вдосконалення господарських зв'язків між союзними республіками і враховувати інтереси всіх братніх народів СРСР. Розвиваючи свою економіку і культуру, кожна республіка повинна тим самим вносити максимальний вклад у розв'язання загальносоюзних завдань»⁷.

З утвердженням суспільної власності на засоби виробництва і перемогою соціалістичних виробничих відносин у народному господарстві повністю виявила себе об'єктивна необхідність зближення й тісного економічного співробітництва всіх націй і народностей країни на основі рівноправності та братерської взаємодопомоги. Ефективна організація такого співробітництва, спрямованого на викорінення рештків фактичної нерівності у розвитку продуктивних сил між союзними республіками, стала найважливішим господарським завданням Комуністичної партії.

Вирівнювання рівнів економічного розвитку соціалістичних республік в умовах поглиблення розподілу праці між ними передбачає органічне з'єднання економіки республік у загальнодержавну систему народного господарства*.

Важливою віхою у розгортанні комуністичного будівництва стали травневий (1966 р.), грудневий (1969 р.) і липневий (1970 р.) Пленуми ЦК КПРС. Вони розглянули принципіальні питання господарської політики, проблеми розвитку радянської економіки і, зокрема, дальшого вдосконалення її розширення форм всебічного співробітництва радянських республік.

⁵ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 35.

⁶ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 114.

⁷ Там же, стор. 119.

* Під вирівнюванням рівнів економічного розвитку розуміється не просте механічне вирівнювання середніх абсолютних економічних показників по районах країни, а такий розвиток союзних республік і районів, який забезпечив би оптимальне використання наявних трудових і природних ресурсів в інтересах усього народного господарства (К. Вермшєв. Об уровне экономического развития союзной республики.— «Вопросы экономики», 1970, № 4, стор. 127—131).

Органічний зв'язок союзних республік, особливо за умов проведення економічної реформи, базується на застосуванні Комуністичною партією законів суспільного розвитку, економічних законів соціалізму.

«Важливі особливості нинішнього етапу господарського розвитку країни визначаються також науково-технічною революцією, яка швидко розгортається. Соціалізм, планове соціалістичне господарство відкривають найширший простір для всебічного прогресу науки і техніки»⁸. Це є свідченням глибокого наукового характеру економічної політики КПРС.

Спільний, взаємозв'язаний розвиток соціалістичних союзних республік сприяє ефективному зростанню кожної з них. У той же час прискорене господарське піднесення кожної республіки створює міцну основу для економічного співробітництва всіх народів нашої країни.

Зрозуміло, поєднання цих двох тенденцій у розвитку соціалістичних націй не відбувається автоматично. Воно вимагає постійного аналізу інтересів республік і всієї країни, систематичного погодження їх, боротьби з недооцінкою специфічних умов республік, а також з проявами місництва. Все це знаходить своє наукове обґрунтування в директивах з'їздів і рішеннях партії з господарських питань.

Внаслідок проваджуваної Комуністичною партією інтернаціональної економічної політики досягнуто випереджаюче зростання промислових фондів у слаборозвинутих у минулому районах. Коли 1939 р. в СРСР основні фонди промисловості загалом зросли порівняно з 1927/28 р. у 7,8 раза, то в Білоруській РСР ці фонди збільшилися у 10, а в республіках Середньої Азії в 19 разів. 1940 р. виробництво продукції в СРСР проти 1928 р. збільшилося в 6,5 раза, а в Білоруській РСР — у 10, Грузинській РСР — 15, Казахській РСР — 14, а в Киргизькій РСР — у 19 разів⁹.

Значних успіхів у вирівнюванні економіки республік і районів досягнуто за роки семирічки. Про це, зокрема, свідчить неухильне зростання національного доходу. Так, 1965 р. загалом у країні він збільшився порівняно з 1958 р. на 59%, в Білоруській РСР — на 82, Узбецькій — на 67, Молдавській РСР — на 78, Киргизькій РСР — на 71 і Таджикицькій РСР — 83%¹⁰.

Організація нових галузей і виробництв, підготовка кваліфікованих національних кадрів вимагають великих затрат, що, звичайно, не під силу окремим республікам. Народам, що відстали в своєму економічному розвитку, подається допомога Радянською державою, виділяються капіталовкладення на прискорене зростання промисловості, сільського господарства і культури. Капіталовкладення для потреб народного господарства радянських республік становили 1970 р. 80,5 млрд. крб., або на 9,3% більше, ніж 1969 р.¹¹ Ці асигнування спрямовані на розв'язання економічних завдань з урахуванням особливостей кожної союзної республіки та загальнодержавних інтересів.

До революції Україна мала порівняно розвинуту, однак однобічну промисловість. За її межі вивозилось $\frac{8}{10}$ видобутого тут вугілля і $\frac{9}{10}$ виробленого металу. За роки соціалістичного будівництва в республіці створено великі машинобудівні заводи — споживачі металу. Тепер сама Україна використовує майже $\frac{9}{10}$ чавуну, що в ній виробляється¹². Вона посідає велику питому вагу в загальносоюзному виробництві. Сьогодні на Україні «немає такої галузі промисловості, яка б істотно

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 45.

⁹ «Коммунист», 1968, № 8, стор. 27.

¹⁰ «Коммунист», 1968, № 18, стор. 27.

¹¹ «Радянська Україна», 9 грудня 1970 р.

¹² В. Р у т г а й з е р. Назв. праця, стор. 29.

не впливала на дальше збільшення загальносоюзного виробництва і задоволення потреб країни»¹³.

Зростання масштабів і складність проблем господарського будівництва об'єктивно висувають перед партією необхідність удосконалення організаційних форм економічного співробітництва республік. «Виходячи з того, що розширення прав союзних республік у керівництві господарством дало великі позитивні результати,— підкреслюється в Програмі КПРС,— можуть проводитись і далі такі заходи з урахуванням того, що створення матеріально-технічної бази комунізму вимагатиме ще тіснішого взаємозв'язку і взаємодопомоги радянських республік»¹⁴.

Ефективність політики Комуністичної партії у розвитку продуктивних сил виявилась не тільки в більш раціональному використанні засобів виробництва і праці, зміцненні кооперації, спеціалізації в промисловості, скороченні транспортних витрат. Тепер у кожній союзній республіці створена сучасна база господарського розвитку.

Імпорт і експорт продукції виконують істотну роль у забезпеченні збалансованих пропорцій в народному господарстві союзних республік. Аналіз ввезення й вивезення продукції показує, що здійснюються на практиці міжреспубліканський поділ праці й економічні зв'язки між союзними республіками. Особливий інтерес у цьому плані являють економічні зв'язки РРФСР з іншими республіками. Головне, що їх характеризує,— це різноманітність зв'язків. Особливо вони виділяються по поставках промислової продукції. Українська РСР ввозить з РРФСР промислову продукцію 88 галузей, а вивозить до РРФСР — 91. Казахська РСР відповідно — 92 і 65, Білоруська РСР — 86 і 69, Молдавська РСР — 79 і 33, Литовська РСР — 83 і 61, Латвійська РСР — 82 і 65, Естонська РСР — 84 і 60, Грузинська РСР — 90 і 88, Вірменська РСР — 86 і 44, Узбецька РСР — 87 і 57, Киргизька РСР — 81 і 39, Таджикицька РСР — 83 і 23, Туркменська РСР — 84 і 25¹⁵.

Основну частину ввезення з УРСР становлять чорні метали, кокс, вугілля, устаткування для гірничорудної, металургійної і хімічної промисловості, електротехніка, прилади, малолітражні автомобілі й автобуси, трактори й сільгоспмашини, хімічне волокно, медикаменти, цукор, продукти харчової, плодоовочевої та виноробної промисловості.

Вивезення з РРФСР на Україну складається переважно з продуктів нафтопереробки, верстатів, приладів, підшипників, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів і сільгоспмашин, гумо-азбестової продукції, синтетичних смол і пластичних мас, синтетичного каучуку, ділової деревини, пиломатеріалів, паперу й тканин.

З Казахської РСР завозяться до РРФСР кольорові метали, вугілля, електротехнічна продукція, шерстяні вироби, продукція сільського господарства. Вивозяться до Казахстану продукти нафтопереробки, різноманітна машинобудівна й хімічна продукція, ділова деревина, пиломатеріали й папір, цемент, залізобетон, тканини.

РРФСР одержує з Білоруської РСР вантажні автомобілі, важкі трактори, прилади, устаткування для промисловості будівельних матеріалів та насосно-компресорне, хімічне волокно, продукти лакофарбової промисловості, аляні тканини, трикотаж, швейні вироби, взуття, м'ясо, продукти спиртової та лікєро-горілкової промисловості. До Білоруської РСР надходять переважно прокат чорних металів, труби, нафта й нафтопродукти, ділова деревина, пиломатеріали, бавовняні, шовкові й шерстяні тканини, риба, зерно й борошно.

¹³ П. Ю. Шелест. Промова на XXIV з'їзді КПРС 31 березня 1971 р.— «Радянська Україна», 1 квітня 1971 р.

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 100.

¹⁵ «Вопросы экономики», 1970, № 1, стор. 40.

З республік Прибалтики РРФСР завозить меблі, папір, трикотаж, швацькі вироби, рибу, кондитерські вироби, а також продукцію радіоелектронної промисловості, прилади, насосно-компресорне устаткування, мопеди, велосипеди та сільгоспмашини. А Прибалтика дає прокат чорних металів, труби, чавун, кольорові метали, продукти нафтопереробки, машини й устаткування, синтетичні смоли й пластмаси, хімічні волокна, пиломатеріали і папір, тканини, продукти сільського господарства.

Основну частину ввезення до РРФСР з республік Закавказького економічного району становлять продукти харчової промисловості (чай, вино, тютюн) і нафтопереробки, синтетичний каучук, щіни й гумові вироби, шовкові й шерстяні тканини, трикотаж, продукція електротехнічної промисловості.

РРФСР вивозить до республік Кавказу різноманітну продукцію машинобудування й хімічної промисловості, ділову деревину, пиломатеріали, папір, продукцію легкої промисловості.

З республік Середньої Азії РРФСР одержує бавовну, фрукти, природний газ, шовкові й шерстяні тканини, продукцію тютюнової й виноробної промисловості, кольорові метали, а завозить до них продукцію чорної металургії, машинобудування, хімічної, лісової, деревообробної, целюлозно-паперової й легкої промисловості.

Отже, за цими даними всі союзні республіки мають розвинуте багатогалузеве народне господарство й тісно зв'язані з РРФСР і між собою.

«І в цьому знаходять своє живе втілення наслідки послідовного проведення національної політики Комуністичної партії.

Ці наслідки видно у всіх сферах економічного, соціального і суспільно-політичного життя, у неухильному нарощуванні продуктивних сил кожної союзної республіки, у розквіті національної за формою і соціалістичної за змістом культури. Ми бачимо їх у спільній праці й братерському співробітництві народів Радянського Союзу, тісно згуртованих навколо ленінської партії, спаяних нерозривними узами інтернаціональної єдності з великим російським народом»¹⁶.

Важливою характеристикою економічних зв'язків республік є показники завезеної й вивезеної продукції за ступенем її готовності (в % до підсумку). Завезено сировини 5,1%, а вивезено 4,4%. Відповідно: матеріалів 40,0 і 40,2, палива і електроенергії — 4 і 5,2, готової, кінцевої продукції — 50,5 і 50,2¹⁷. Таким чином, основну частину міжреспубліканського обміну продукцією становить готова продукція, включаючи машини й устаткування, що дають нагромадження, а також тканини, одяг, взуття, продовольчі товари, що йдуть безпосередньо для потреб населення й організаціям невиробничої сфери. Це свідчить про високий рівень індустріального розвитку союзних республік. Вища питома вага засобів виробництва у вивезенні з РРФСР порівняно з усім сукупним суспільним продуктом показує, що економічні зв'язки РРФСР забезпечують іншим союзним республікам високі темпи економічного розвитку¹⁸.

¹⁶ Ш. Р. Рашидов. Промова на XXIV з'їзді КПРС 31 березня 1971 р.— «Правда», 1 квітня 1971 р.

¹⁷ «Вопросы экономики», 1970, № 1, стор. 41.

¹⁸ Коли суспільний продукт прийняти за 100, то засоби виробництва по РРФСР становитимуть 62,1, а предмети споживання — 37,9% до підсумку. Вивезення продукції з Російської Федерації до інших союзних республік становитиме 75,5 і 24,5, ввезення продукції з інших союзних республік відповідно 67 і 33% (Б. Колпаков и А. Семенов. О экономических связях и пропорциях народного хозяйства РСФСР.— «Вопросы экономики», 1970, № 1, стор. 41).

У 1970 р. всі союзні республіки успішно виконали завдання державного плану, зміцнилась матеріальна база для дальшого взаємного розвитку економіки союзних республік. Це дозволило заявити ХХІV з'їздові КПРС про те, що «поліпшилось розміщення продуктивних сил країни»¹⁹.

Грудневий (1970 р.) Пленум ЦК КПРС визначив масштаби її основні напрями розвитку господарства союзних республік.

Тенденція випереджаючих темпів зростання промислового виробництва союзних республік порівняно з РРФСР і УРСР зберігається і надалі. Так, коли у Російській Федерації намічається збільшення промислового виробництва 1971 р. на 6,8%, Українській РСР — на 5,8%, то Білоруській РСР — на 9, Казахській РСР — на 7,3, Молдавській РСР — на 10,2, Узбецькій РСР — на 9,2, Киргизькій РСР — на 9,3, Туркменській РСР — на 8,5, Таджикиській РСР — на 6,5, Грузинській РСР — на 7, Азербайджанській РСР — на 6,9, Вірменській РСР — більше 11, Литовській РСР — на 7,6, Латвійській РСР — на 6,2, Естонській — на 6,1%.

Прискореними темпами здійснюватиметься дальше освоєння природних ресурсів і нарощування економічного потенціалу у східних районах країни: Сибіру, Далекому Сході, Казахстані і Середній Азії. Зрушення промисловості на схід обумовлене рядом причин природного, а також соціально-економічного характеру. Східні райони — це $\frac{3}{4}$ площі СРСР, на якій зосереджено $\frac{9}{10}$ його енергетичних ресурсів і велика частка сировинних багатств.

«Вважати найважливішим завданням у галузі розміщення продуктивних сил і поліпшення територіальних пропорцій у народному господарстві, — вказується в Директивах ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, — дальше прискорене освоєння природних ресурсів і нарощування економічного потенціалу східних районів країни. Враховуючи наявність дешевших енергетичних ресурсів у Сибіру, Казахстані і Середній Азії, розмещувати нові енергоємні промислові виробництва переважно в цих районах. Випереджаючими темпами розвивати в східних районах промисловість будівельних матеріалів та будівельну індустрію»²⁰.

У новій п'ятирічці вищими темпами, ніж промисловість в цілому, розвиватимуться галузі, що визначають технічний прогрес і підвищення ефективності суспільного виробництва. Це — електроенергетика, машинобудування, хімічна, нафтохімічна, нафтова і газова галузі промисловості²¹.

Виробіток електроенергії вже в 1971 р. становитиме 790 млрд. квт.-год. і збільшиться на 7,3%. Видобуток нафти досягне 371 млн. т, газу — 211 млрд. м³, вугілля — 633 млн. т. Виробництво сталі досягне майже 120 млн. т, готового прокату — 83,5 млн. т, або на 4% більше, ніж у 1970 р.

У народногосподарській план 1971 р. включено понад 600 завдань по освоєнню промисловістю нових найважливіших видів машин, устаткування, приладів і матеріалів, а також більше як 500 заходів по освоєнню передової технології, механізації й автоматизації виробництва.

«Важка промисловість, — підкреслював тов. О. М. Косигін у своїй доповіді про директиви ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, — була і залишається фундаментом економічної могутності країни, дальшого зро-

¹⁹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 39.

²⁰ Там же, стор. 314.

²¹ «Правда», 9 грудня 1970 р.

стання народного добробуту... За п'ять років будуть введені в дію нові потужності електростанцій на 65—67 мільйонів кіловат. Важливо відзначити, що 12 процентів усього приросту потужностей дадуть атомні електростанції»²².

У 1975 р. обсяг виробництва електроенергії в країні досягне 1030—1070 млрд. *квт.-год.* проти 740 у 1970 р., нафти (без газового конденсату) — 480—500 млн. *т* проти 349, газу природного — 300—320 млрд. *м³* проти 198, вугілля — 685—695 млн. *т* проти 624, сталі — 142—150 млн. *т* проти 116 у 1970 р.²³

Відповідно до постанови липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС буде здійснено велику роботу по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства. Обсяг валової продукції сільського господарства становитиме 1971 р. 88,6 млрд. крб. і збільшиться порівняно з 1970 р. на 5,5%. Загальний обсяг капітальних вкладень у сільське господарство на 1971—1975 рр. (державних і колгоспних вкладень) визначається в розмірі майже 129 млрд. крб., що на 47 млрд. більше, ніж у попередній п'ятирічці²⁴.

Широка програма намічена 1971 р. в галузі капітального будівництва, розвитку транспорту, зв'язку, культури, освіти, охорони здоров'я.

Виконання плану 1971 р. при найбільш ефективному використанні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів є законом для кожної союзної республіки, колективів підприємств і будов, колгоспів і радгоспів, організацій і установ, буде основою для дальшого піднесення економіки нашої країни, в якій загальний обсяг капітальних вкладень на 1971—1975 рр. становитиме близько 500 млрд. крб., тобто, приблизно, на 40% більше, ніж у попередній п'ятирічці.

Система соціалістичного поділу праці між союзними республіками, що склалася в СРСР, являє собою економічну базу дружби радянських народів, завдяки чому загальні інтереси Радянської держави в цілому поєднуються з інтересами кожної республіки. Колишній поділ районів на індустріальні й аграрні, розвинуті й відсталі фактично не існує.

Все це є чудовими передумовами до того, щоб «забезпечити дальше поліпшення розміщення продуктивних сил, удосконалювати територіальні економічні зв'язки. Підвищити роль союзних республік і місцевих Рад депутатів трудящих у розв'язанні питань розміщення продуктивних сил.

Забезпечити раціональне поєднання галузевого і територіального планування»²⁵.

Послідовно здійснюючи ленінську національну політику, Комуністична партія непримиренна до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, виховує трудящих у дусі любові до соціалістичної Батьківщини й братерства вільних народів.

«У наших успіхах живе й торжествує могутня сила соціалістичного інтернаціоналізму... Все, що створено в республіці, втілює в собі сукупну працю, випромінює життєтворну силу й тепло братерського взаємозбагачуючого співробітництва всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини»²⁶.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 163, 164.

²³ Там же, стор. 164, 166.

²⁴ Там же, стор. 175.

²⁵ Там же, стор. 314.

²⁶ Л. М. Машеров. Промова на XXIV з'їзді КПРС 1 квітня 1971 р.— «Правда», 2 квітня 1971 р.

У міру підвищення рівня розвитку народного господарства, науки і техніки, зростання обсягу капітальних вкладень з'являються нові проблеми в галузі розміщення продуктивних сил, ускладнюються методи їх розв'язання. Розміщення продуктивних сил тепер ґрунтується на наукових дослідженнях, системі складних розрахунків. Це зобов'язує підвищити рівень техніко-економічного обґрунтування розміщення та оптимальних розмірів нових і реконструйованих підприємств, виходячи із завдання зниження суспільних витрат виробництва, включаючи затрати на енергетику, житлово-комунальне господарство та інші зв'язані з ними галузі, а також на доставку продукції споживачам. Отже, «однією з найважливіших умов підвищення ефективності суспільного виробництва є правильне розміщення продуктивних сил, що забезпечує дальший індустріальний розвиток усіх союзних республік, послідовне здійснення ленінської національної політики... Рациональне розміщення продуктивних сил дасть можливість прискорити темпи господарського будівництва, більш правильно і повно поєднувати загальнодержавні інтереси з інтересами розвитку союзних республік та економічних районів»²⁷.

Ці директивні вказівки XXIV з'їзду партії орієнтують планові, проектні організації та науково-дослідні інститути на пошуки шляхів і засобів систематичної раціоналізації географічного розміщення продуктивних сил та підвищення його економічної ефективності, всебічного врахування об'єктивних умов і можливостей для розв'язання цього завдання.

У зв'язку з цим дуже важливо правильно оцінити стан наукової розробки різних проблем розміщення виробництва і насамперед виявити найменш розроблені й зовсім не вивчені питання і на них зосередити зусилля. До числа такого завдання належить в першу чергу визначення економічної ефективності територіальних комплексів різного типу.

Прорахунки й помилки щодо розміщення продуктивних сил тим більш неприпустимі, що їх дуже важко виправляти. До того ж, кожна така помилка призводить до великих втрат у народному господарстві. Тому при виборі оптимальних варіантів розміщення галузей і підприємств треба правильно розрахувати ефективність капітальних вкладень і собівартість продукції як у районах виробництва, так і в районах споживання. Важливо враховувати порайонні баланси виробництва й споживання основних видів продукції та баланс трудових ресурсів.

Підвищення економічної ефективності розміщення суспільного виробництва відбувається під впливом ряду загальних і поодиноких факторів. Правильна оцінка й урахування кожного з них має першочергове значення для визначення ефективності запропонованих варіантів розміщення галузей і підприємств. Слід підкреслити, що з підвищенням рівня розвитку продуктивних сил і науково-технічного прогресу роль різних факторів розміщення змінюється. Але економічна оцінка кожного з них повинна розглядатися в динаміці.

У цьому зв'язку висувається необхідність підвищення рівня економічного обґрунтування розміщення виробництва. Практичним розв'язанням цього є метод складання науково обґрунтованих схем розміщення галузей господарства, особливо в районах Західного й Східного Сибіру, спеціалізація і комплексний розвиток господарства республік і економічних районів на найближчу й більш віддалену перспективу.

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 185, 186.

Такі генеральні схеми — одна з умов поліпшення територіального планування в різних його аспектах.

В СРСР є всі необхідні передумови для дальшої раціоналізації й підвищення економічної ефективності розміщення продуктивних сил.

Дальше наукове дослідження проблем розміщення продуктивних сил відкриватиме нові можливості підвищення ефективності народного господарства за рахунок раціональнішого використання природних і трудових ресурсів, виробничих фондів, за рахунок систематичного поліпшення територіальних виробничих зв'язків по всій країні.

Розроблені В. І. Леніним й реалізовані Комуністичною партією принципи підходу до дослідження, оцінки різних економічних поглядів і течій мають величезне значення в боротьбі проти буржуазних і ревізійністських спроб перевернути характер розвитку й форми співробітництва союзних республік на основі планомірного пропорційного розміщення продуктивних сил з урахуванням ступеня економічного становища великих і малих народів Радянського Союзу.

«Боротьба двох ідеологій — соціалістичної і буржуазної — відображає, — підкреслював Ленін, — непримиренність класових позицій пролетарів і буржуазії, протилежність двох соціальних систем. Тільки оволодівши соціалістичною ідеологією, трудящі маси переходять від розуміння своїх поточних потреб і безпосередніх завдань до усвідомлення корінних інтересів та історичних перспектив»²⁸, — записано в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна». Тому «в ідеологічній боротьбі немає місця нейтралізму і компромісам. Марксист-ленінці відкидають опортуністичну тезу про мирне співіснування в галузі ідеології. Найкраща зброя проти буржуазної ідеології — творчий дух ленінізму, безперервний розвиток і збагачення марксистсько-ленінської теорії на основі узагальнення нового історичного досвіду»²⁹.

Необґрунтованість антинаукових теоретичних і методологічних концепцій фальсифікаторів розвитку народного господарства нашої країни переконливо підтверджують реально існуючі матеріальні, політичні, соціальні й економічні передумови для побудови комуністичного суспільства, створені на основі ленінської національної політики під керівництвом КПРС. «Правильна, науково обґрунтована реалістична політика Центрального Комітету КПРС лежала в основі всієї нашої роботи, допомагала нам на місцях добиватися все нових і нових успіхів у розвитку економіки, науки і культури, підвищенні добробуту трудящих» — відзначив у своїй промові на XXIV з'їзді КПРС товариш П. Ю. Шелест.

— Всі наші досягнення і перемоги — результат дальшого зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства, союзу робітничого класу і колгоспного селянства, братерської дружби народів нашої багатонаціональної Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»³⁰.

²⁸ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 70.

²⁹ Там же, стор. 71.

³⁰ П. Ю. Шелест. Промова на XXIV з'їзді КПРС 31 березня 1971 р. — «Радянська Україна», 1 квітня 1971 р.

ПРО ДЕРЖАВНИЙ ЛАД ХЕРСОНЕСА В ПЕРШИХ СТОЛІТТЯХ Н. Е.

Херсонесу Таврійському, цьому найдавнішому грецькому місту-колонії на території сучасної України, присвячено багато праць, в яких розглядаються різні галузі економіки, культура, військова справа та ін. Значно менше уваги приділялося вивченню державного ладу. Єдиною спеціальною роботою на цю тему є дослідження В. В. Латишева¹. Автори праць, присвячених Херсонесу, обмежувалися здебільшого коротким переказом положення В. В. Латишева, але не використовували нових епіграфічних джерел². Лише останнім часом з'явилося кілька праць, в яких розглянуто окремі магістратури³, із спробою визначити склад Херсонеської ради⁴. Однак узагальнюючого дослідження про державний лад Херсонеса досі немає. Дана стаття має на меті хоча б частково заповнити існуючу прогалину.

У перших сторіччях н. е. в державному ладі Херсонеса намітилася тенденція до зосередження влади в руках найбагатших і впливових сімей. Серед цих представників правлячої верхівки були і херсонесити, які мали права римського громадянства. Водночас проходив процес відмирання колегіальних органів управління: деякі з них припинили існування зовсім (колегії стратегів, сімнамонів, астиномів), інші занепадали, втративши важливі функції (колегія номофілаків), а в таких, як колегія архонтів, влада перейшла до рук одного члена колегії — першого архонта.

Серед антидемократичних тенденцій слід назвати і появу звичаю скріплювати печатами декрети, що видавалися від імені ради і народу. Скріплювали декрети своїми печатами члени ради і вищі магістрати. Це свідчить про занепад народних зборів і зростання ролі ради.

Зміни в державному ладі Херсонеса в перших століттях н. е. були обумовлені соціально-економічним розвитком, коли політична надбудова у вигляді демократичного рабовласницького полісу перестала відповідати новим відносинам, що склалися в суспільстві. В умовах прогресуючого майнового розшарування існуючий рабовласницький демократичний лад уже не задовольняв інтересів не тільки розорених землевласників, бідноти, але й представників верхівки суспільства — багатих херсонеситів, яким потрібна була сильна влада. Перетворення існуючого державного ладу вимагала важка й затяжна боротьба з скі-

¹ В. В. Латишев. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического.— Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП), 1884, июнь.

² Г. Д. Белов. Херсонес Таврический, Л., 1948; В. Ф. Гайдукевич. Очерк истории античных городов Северного Причерноморья. Античные города Северного Причерноморья. Т. I, М.—Л., 1955; E. H. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913.

³ Р. А. Новикова. Симнамоны и номофилаки.— «Вестник древней истории» (далі — ВДИ), 1961, № 2, її ж. Эпиграфические данные о стратегах Херсонеса Таврического и родственных ему городов. Исследования по истории феодально-крепостнической России, М.—Л., 1964.

⁴ Е. Г. Суоров. Новая херсонесская надпись.— ВДИ, 1960, № 3.

фами, які у II—I ст. до н. е. систематично загрожували Херсонесу⁵. Отже зміни в державному ладі Херсонеса, мабуть, почалися десь наприкінці I ст. до н. е., що і призвело до зосередження влади в руках найбагатших і впливових сімей. Саме ці херсонесити володіли державною владою, займаючи різні магістратури⁶. Під час римської окупації представникам цих сімей надавалися права римського громадянства, а самі вони перетворювалися в слухняне знаряддя римської політики.

Внаслідок таких змін у перших сторіччях н. е. Херсонеська держава перетворилася в орган управління верхівки, а не всіх громадян, як було за рабовласницької демократії. Це звузило її соціальну базу і викликало незадоволення в середовищі експлуатованого населення, про що свідчать факти спалахів класової боротьби, зафіксованих у херсонеських епіграфічних документах⁷.

Всі органи державного управління Херсонеса перших сторіч н. е. можна поділити на законодавчі та виконавчі. До законодавчих відносилися народні збори і рада, а до виконавчих, або магістратур,— колегії архонтів, номофілаків, агораномів, продики, дамйурги та ін. Носієм верховної влади і найвищим законодавчим органом номінально залишалися народні збори, від імені яких видавалися декрети, дарувалися права громадянства, проксенії, різні нагороди своїм та іноземним громадянам за заслуги перед херсонеською державою⁸. Фактично ж народні збори втратили своє первісне значення, хоча як і раніше збиралися для затвердження рішень ради і вищих магістратів. Факт появи вузького кола осіб, які скріплювали своїми печатками декрети, що видавалися від імені народних зборів, свідчать про номінальну їх роль.

В перших сторіччях н. е. не тільки підвищилася роль ради, але й сталися зміни в її складі. На це вказує зникнення в херсонеських написах згадок про айсімнетів, які в радах Мегари та її колоній виконували обов'язки чергової частини складу ради подібно до притан в Афінах⁹.

Наявність айсімнетів у Херсонесі посередньо вказує на існування серед громадян міста представників кількох філ, оскільки айсімнети, як і притани, були представниками певних філ і виконували свої обов'язки протягом певного часу. На наявність у Херсонесі філ може вказувати і той факт, що вони відомі в родинних йому дорійських містах і існували там до перших сторіч н. е. включно¹⁰. В усіх колоніях Мегари в самій метрополії відомо по три філи. Отже можна припустити, що і в Херсонесі їх було три. На це вказує кількість членів колегії номофілаків (три особи), а також херсонеських архонтів (шестеро).

Останню згадку про айсімнетів містить декрет на честь Діофанта (кінець II ст. до н. е.). Пізніше вони не згадуються, що дозволяє зробити висновок про реформування ради і відсутність тут айсімнетів у перших сторіччях н. е. Якою була реформована рада, хто входив до її складу? Відповідь на це питання можна знайти при порівнянні двох херсонеських епіграфічних документів — декрету на честь Діа...гераклійця¹¹ і декрету на честь Папія сина Гераклеона. Документи мають дуже важливе значення для визначення складу ради, тому що в пер-

⁵ *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, ed. B. Latyschew (далі — IOSPE, I², № 352).

⁶ IOSPE, I², № 420.

⁷ IOSPE, I², № 355; Б. Н. Граков, Ю. Г. Виноградов. Новые надписи из Херсонеса Таврического.— ВДИ, 1970, № 3, стор. 127.

⁸ IOSPE, I², № 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364 та ін.

⁹ В. В. Латышев. Очерк греческих древностей, ч. I, Спб., 1897, стор. 69; Е. Н. Мининс. Назв. праця, стор. 540.

¹⁰ E. L. Highbarger. *The History and civilization of ancient Megare*, Baltimore, 1927, стор. 99.

¹¹ IOSPE, I², № 352, 359.

шому з них поданий список осіб, які скріпили своїми печатами декрет 129—130 р. н. е., а в другому — список наступного 130—131 р. н. е. Можна погодитися з автором публікації другого декрету Є. Г. Суrowим, що декрети скріплювали своїми печатами члени ради. На користь такого висновку свідчать: формула «так постановили рада і народ», і наявність у списку секретаря ради. Однак Є. Г. Суrow неправий, коли твердить, що в списку наведений повний склад ради Херсонеса, тобто 23 чол.¹² Вивчення списку показує, що в ньому представлені вищі магістрати (архонти, номофілаки, продик) і особи без зазначення магістратур. У нас немає підстав для твердження, що магістрати були членами

ради. Їх присутність у списках των φραγῶν вказує лише на те, що магістрати скріплювали своїми печатами декрети разом з членами ради. Зокрема присутність номофілаків і продика вказувала на законний характер декретів.

З 23 чол., які скріплювали своїми печатами херсонеські декрети, 11 названі з зазначенням посад, а 12 — без *. Остання цифра не випадкова, а має зв'язок з кількістю філ у Херсонесі, бо якщо визнати, що у Херсонесі існували три філи, то можна припустити, що саме ці 12 осіб були представниками херсонеських філ у раді, по чотири представники від кожної. Нарешті, ще одним членом ради був секретар ради, який вів справи і складав офіційні документи. Ось ці 13 осіб, очевидно, і були членами херсонеської ради в перших століттях н. е.**

Секретар ради обирався на рік ***. Решта членів ради займала свої посади протягом двох років. Це видно при розгляді списків осіб, які скріпили своїми печатами декрети 129—130 і 130—131 рр. н. е. В обох списках значаться одні й ті ж особи: Зет син Арістона, Атенай син Діюгена, Гермокл син Аполлонія, Філомуз син Аполлоніда, Арістон син Антілоха, Зет син Піфодота¹³. Привертає увагу кількість осіб, які займали посади протягом двох років. Їх шестеро — половина складу ради. Отже, існувала певна наступність при зміні складу, бо щороку у складі ради з 12 членів шестеро (після дворічного перебування) переобиралися, а шестеро залишалися. Таким чином, склад херсонеської ради оновлювався щорічно наполовину.

Нерідко обиралися колишні магістрати. На це вказує той факт, що перший архонт 129—130 р. н. е. Т. Флавій Арістон син Флавія Арістона, внук Агеполіса і продик Метродор син Діоскуріда в 130—131 р. н. е. стали членами ради. В свою чергу, колишні члени ради ставали магістратами. Наприклад, Т. Флавій Агеполіс син Флавія Арістона, член херсонеської ради 129—130 р. н. е., в наступному році став пер-

¹² Е. Г. Суrow. Назв. праця, стор. 154, 156.

* При підрахунках автор спирався на декрет 130—131 р. н. е. на честь Папія сина Гераклеона, в якому вперше повністю подано колегії магістратів. Що стосується декрету на честь Діа... гераклейця (IOSPE, I², № 359), на який посилався в своїх дослідженнях В. В. Латишев, то в ньому не повністю подана колегія архонтів, а, отже, неправильно наведено співвідношення між магістратами і членами ради, хоча загальна кількість осіб, які скріпили своїми печатами ці декрети, однакова. Відзначимо, що В. В. Латишев неодноразово вказував на можливість наведення в списках неповного складу магістральних колегій. (В. В. Латышев. ПОНТИКА, Спб., 1909, стор. 328; його ж. Заметки к херсонесским надписям, изданным Р. Х. Лепером.—Известия археологической комиссии (далі—ИАК), вып. 45, Спб., 1912, стор. 133).

** В Халкедоні, де також було три філи, у складі ради було по три представники від кожної філи і секретар. Отже в раді цього міста було 10 осіб (В. П. Невская. Византий в классическую и эллинистическую эпохи, М., 1953, стор. 56).

*** Це можна бачити при порівнянні декретів на честь Діа... гераклейця (129—130 р. н. е.) і на честь Папія сина Гераклеона (130—131 р. н. е.).

¹³ IOSPE, I², № 359; Е. Г. Суrow. Назв. праця, стор. 155.

шим архонтом, а члени ради 129—130 р. н. е. Демократ син Боїска і Понтік син Гілара, відповідно,— архонтом і номофілаком¹⁴.

Мабуть, із свого середовища члени херсонеської ради вибирали проедрів, які по черзі головували на засіданнях ради і на народних зборах*. Наявність у складі ради 12 членів дозволяє припустити, що свої обов'язки проедри виконували протягом місяця. До проедрів перейшли права законодавчої ініціативи, що раніше належали номофілакам. Про це свідчать декрети перших сторіч н. е., що починаються словами: «Проедри Херсонеситів... запропонували...»¹⁵. Передача цих функцій номофілаків у руки ради ще одно із свідчень, що вказує на посилення ролі ради в перших сторіччях н. е.

Всі наведені вище факти стверджують, що хоча виборність до ради і на вищі посади залишилася, фактично туди потрапляли представники рабовласницької верхівки, зв'язані між собою родинними узами. Отже, в перших сторіччях н. е. не тільки звузився склад ради, але й спостерігалася тенденція зосередження законодавчих та виконавчих органів влади в руках одних і тих же осіб.

Вищою магістратурою у Херсонесі в перших сторіччях н. е. була колегія архонтів. Уперше про них згадується в фрагменті напису III ст. до н. е.¹⁶ Всі інші епіграфічні документи, де говориться про архонтів, датовані першими сторіччями н. е.¹⁷ Отже, переважна більшість написів про них припадає до перших сторіч н. е. і тільки в одному згадується існування цієї колегії в більш ранній час. Однак це свідчення дуже важливе. Воно не тільки спростовує твердження Р. А. Новикової, що найбільш рання згадка про посаду архонта відноситься до I ст. н. е., але й суперечить твердженню щодо заміни колегії стратегів архонтами¹⁸, оскільки спочатку обидві колегії співіснували. Отже, мова може йти тільки про передачу військових функцій архонтам після скасування колегії стратегів. Таким чином, архонти перших сторіч н. е. були вищою магістратурою, що мала громадянську і військову владу.

У складі колегії було 6 чол. на чолі з першим архонтом**. У даному разі, мабуть, це — не випадковість, що має зв'язок з кількістю філ Херсонеса. Очолював колегію перший архонт. Ця посада з'явилася в I ст. н. е.*** і була дуже характерною в умовах олігархічного державного ладу Херсонеса перших сторіч н. е. Крім керування колегією, перший архонт, судячи по зброї першого архонта Газурія сина Метродо-

¹⁴ IOSPE, I², № 359; Е. Г. Су ров. Назв. праця, стор. 157.

* Зараз серед дослідників немає єдиної думки про функції херсонеських проедрів. Одні вважають, що проедри головували у раді (Г. Д. Белов. Назв. праця, стор. 136), а інші бачать у них членів ради (В. Ф. Гайдукевич. Назв. праця, стор. 92). На погляд автора обидві точки зору справедливі, бо проедри це члени ради, які по черзі головували в раді і на народних зборах. Про це свідчить сам термін *ολοβεδδος* — «голова».

¹⁵ IOSPE, I², № 357, 359, 362, 364 та ін.

¹⁶ IOSPE, I², № 346.

¹⁷ IOSPE, I², № 359, 363, 372, 388, 391, 392, 404, 420, 471; А. К. Тахтаї. Новая надпись из Херсонеса Таврического II в. н. э., вып. XV, КС ИИМК, 1947, стор. 59; Е. Г. Су ров. Назв. праця, стор. 156; Э. И. Соломоник. Новые эпиграфические памятники Херсонеса, К., 1964, стор. 158, № 79.

¹⁸ Р. А. Новикова. Эпиграфические данные о стратегах Херсонеса и родственных ему городов..., стор. 208, 206.

** Остаточна кількість архонтів у складі колегії установлена завдяки знахідці декрету на честь Папія сина Гераклеона, де подано повний склад колегії (Е. Г. Су ров. Новая херсонесская надпись.—ВДИ, 1960, № 3, стор. 154).

*** Єдиний напис I ст. н. е., де згадується перший архонт, опублікований у зводі В. В. Латішева під № 420 (IOSPE, I², № 420). В літературі іноді посиляються на епітафію першого архонта Газурія (IOSPE, I², № 471), однак датування її I ст. н. е. викликає сумнів.

ра, командував військом. Про його високий сан свідчить перше місце серед осіб, які скріплювали печатами декрети. Поява перших архонтів, які очолювали вищу магістратуру (і до того ж неодноразово), а також командували військом замість колегії стратегів, говорить про концентрацію громадянської і військової влади в руках окремих осіб. Посаду першого архонта, особливо в II ст. н. е., дуже часто займали херсонеські громадяни, які одержали права римського громадянства — іноді члени однієї сім'ї¹⁹.

Арістотель колегію номофілаків розглядав як аристократичний інститут²⁰. Посилаючись на це та на деякі інші свідчення, Р. А. Новикова прийшла до висновку, що у Херсонесі, де існувала ця колегія, здавна був аристократичний лад²¹.

Такий висновок явно поспішний і говорить про формальний підхід до джерел. Навіть якщо припустити, що номофілаки — аристократичний інститут*, то і тоді наявність цієї магістратури не може бути доказом існування у Херсонесі аристократичного ладу. Бо тут поряд з колегією номофілаків існувала рада, яку Арістотель вважав демократичною установою. Отже, можна стверджувати, що в державному ладі Херсонеса спостерігалось сполучення аристократичних (номофілаки) і демократичних (рада, народні збори) інститутів, що було властивим для помірної рабовласницької демократії — політії²². Нарешті, якщо висновок Р. А. Новикової довести до логічного кінця, то слід визнати, що в зв'язку з аристократизацією державного ладу Херсонеса в перших сторіччях н. е. (а це не викликає сумніву) повинна б зростати роль колегії номофілаків. Однак сама Р. А. Новикова говорить, що політичне значення номофілаків у римський час занепало²³.

Колегія номофілаків у Херсонесі не може вважатися доказом існування там аристократичного ладу. Своєю появою вона зобов'язана метрополії — Мегарам, де свого часу номофілаки були аристократичним інститутом. З метрополії номофілаки були перенесені й до інших мегарських колоній, наприклад, до Халкедона²⁴, мабуть, і до Візантії²⁵. Отже, колегія номофілаків — одна з найдавніших магістратур Херсонеса, що виникла при заснуванні міста й існувала протягом кількох сторіч.

Перші згадки про номофілаків містяться в епіграфічних джерелах III ст. до н. е., у декретах II—I ст. до н. е., а також у написах аж до II ст. н. е. включно²⁶. Більш пізні свідчення поки що не відомі. Протягом усього свого існування колегія номофілаків складалася з трьох чоловік. Твердження, що в III—II ст. до н. е. колегія номофілаків нібито складалася з п'яти чоловік, а в перших сторіччях н. е. — з трьох²⁷, є

¹⁹ Наприклад, архонтом 129—130 р. н. е. був Т. Флавій Арістон, а в наступному році його брат — Т. Флавій Агеполіс (IOSPE, I², № 359; Е. Г. Суров. Назв. праця).

²⁰ Agist. Pol., IV, 5, 13.

²¹ Р. А. Новикова. Симмнамони и номофилаки Херсонеса..., стор. 106.

* Наприклад, в Афінах поява номофілаків пов'язується з демократичними реформами Ефіальта (В. В. Латышев. Очерк греческих древностей, ч. I, Спб., 1897, стор. 171, 228).

²² Agist. Pol., IV, 12, 8—9, 6, 2.

²³ Р. А. Новикова. Симмнамони и номофилаки..., стор. 107.

²⁴ Х. Даниов. Западнят бряг на Черно море в древността, София, 1947, стор. 121, прим. 5; Р. А. Новикова. Симмнамони и номофилаки..., стор. 104.

²⁵ В. П. Невская. Назв. праця, стор. 54.

²⁶ IOSPE, I², № 343, 347, 351, 691, 359, 364, 423; Е. Г. Суров. Назв. праця, стор. 155.

²⁷ Г. Д. Белов. Назв. праця, стор. 105; В. Ф. Гайдукевич. Назв. праця, стор. 83.

безпідставними. Вони беруть свій початок у гіпотезі В. В. Латишева про кількісний склад цієї колегії*.

Обов'язки номофілаків у різних грецьких полісах відрізнялися**. У більшості, особливо в родинних Херсонесу дорійських державах, вони стежили за виконанням законів²⁸. Що розуміли стародавні греки під цим, можна дізнатись від Ціцерона, який вважав, що номофілаки мали стежити не тільки за записом законів, але й за поведінкою людей, примушувати їх виконувати ці закони²⁹.

Що в Херсонесі Таврійському номофілаки стежили за виконанням законів, свідчать епіграфічні документи, де вказані імена номофілаків³⁰. Цим підкреслювався законний характер документів. Імена номофілаків у херсонеських написах завжди зазначаються в точно установленому місці декрету: до I ст. до н. е. номофілаки вказувалися першими, бо декрети розглядалися на народних зборах за їх пропозицією, а в перших сторіччях н. е. (з втратою ними законодавчої ініціативи) їх імена вміщували в кінці списку осіб, які скріплювали своїми печатами декрети.

Іншою важливою функцією колегії номофілаків була законодавча ініціатива. Від їх імені приблизно до середини I ст. до н. е. запропоновувалися декрети. Пізніше і в перших сторіччях н. е. ці функції перейшли до проедрів³¹.

Отже, в перших сторіччях н. е. роль колегії номофілаків зменшується. Мабуть, це сталося після реформи державного ладу одночасно з введенням нового календаря у 25—24 р. до н. е.³² Тоді ж посада номофілака залишалася виборною. При цьому можна впевнено говорити, що обиралися номофілаки на один рік.

У перших сторіччях н. е. у Херсонесі з'явилася нова магістратура — продики³³. Виявити їх функції при наявних джерелах неможливо. Однак ясно, що вони не могли виконувати обов'язки, схожі з прокурорськими, як вважає Г. Д. Белов³⁴. Проти такого припущення говорить етимологія цього терміна***. Певно, продики виконували функції адвокатів або арбітрів****.

* Думку, що номофілаків у III—II ст. до н. е. було п'ять або навіть більше доводив В. В. Латишев: ЖМНП, 1884, июнь, стор. 70; ИАК, вып. 3, 1902, стор. 21; вып. 14, 1905, стор. 102; його ж. ПОНТИКА, Спб., 1909, стор. 328. Однак після опублікування Р. Х. Лепером коментаря до одного з херсонеських декретів (ИАК, вып. 45, 1912, стор. 40), де автор переконливо довів, що номофілаків завжди було три, В. В. Латишев погодився з точкою зору Я. Х. Лепера (В. В. Латишев. Заметки к херсонесским надписям, изданным Р. Х. Лепером.— ИАК, вып. 45, 1912, стор. 132) і в другому виданні IOSPE вважав, що номофілаків було три.

** Наприклад, у Спарті, Локрах та інших дорійських містах номофілаки стежили за виконанням законів. В Афінах вони контролювали Ареопаг, Народні Збори, магістратів. В Керкирі номофілаки стежили за фінансами (Льюбкер. Реальный словарь классических древностей, Спб., 1885, стор. 925).

²⁸ Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, IV, 1, Paris, 1905, S. V. Nomophylakes; Льюбкер. Назв. праця, стор. 925.

²⁹ Cic. De leg., III, 20, 46.

³⁰ IOSPE, I², № 343, 347, 351, 359, 364.

³¹ IOSPE, I², № 357, 359, 362, 364, 366.

³² А. И. Тюменев. В. В. Латишев и история Херсонеса.— СА, т. XXVIII, 1958, стор. 23.

³³ Продики згадуються лише в написах перших сторіч н. е. IOSPE, I², № 359, 420, 423, 424; Е. Г. Суоров. Назв. праця, стор. 155.

³⁴ Г. Д. Белов. Назв. праця, стор. 136.

*** *προδίκος* — захисник, (право) заступник. Отже, це скоріше адвокат, ніж прокурор. У Спарті продики називали опікунів малолітніх царів, які турбувалися про їх виховання (Xenoph. Hist., IV, 2, 9; Plut., Lyc., 3).

**** На користь адвокатських функцій продиків говорить напис перших сторіч н. е. з Смірни, де згадується продик — міський адвокат.

На відміну від інших магістратур посада продика була не колегіальною. Обов'язки його виконувала одна особа, що обиралася на рік.

Судячи по місцю продика у списку осіб, що його скріплювали своїми печатами декрети, дана магістратура мала менші права, ніж номофілаки. На початку своєї кар'єри її займали деякі херсонеські перші архонти та інші магістрати. Однак присутність продиків серед осіб, які скріплювали печатами декрети, вказує, що вони були присутні на засіданнях ради. Деякі (а можливо і всі) продики після перебування на цій посаді ставали членами ради. Наприклад, продик 129—130 р. н. е. Метродор син Діоскурида в наступному році ввійшов до складу ради³⁵.

В деяких грецьких державах, наприклад, в Ахейському союзі³⁶ і дорійських містах³⁷, до вищих магістратур відносилися даміурги. Вони відомі і серед службових осіб у Мегарі³⁸. Про даміургів, що згадуються в херсонеських написах³⁹, є кілька думок. Деякі дослідники вважають їх виборними службовими особами взагалі, а не конкретну магістратуру⁴⁰. Подібної думки і ті, хто розглядає цей термін як почесне звання, присвоюване громадянам за роботу для міста⁴¹. Інші вважають, що даміурги — це магістратура з певними обов'язками⁴², з чим погоджується й автор.

Про те, що даміурги були магістратурою з цілком визначеними функціями, свідчить Херсонеська присяга. Для перших століть н. е. такі свідчення є в двох написах, де даміурги згадуються при переліку магістратур, які виконували шановні особи⁴³. А це безперечно вказує на те, що мова йде про цілком визначені посади.

Перші згадки про даміургів у Херсонесі припадають на III ст. до н. е., й існували вони до II ст. н. е. включно. Даміургів було кілька⁴⁴, а отже, вони, мабуть, складали колегію.

Судячи по деяких епіграфічних свідченнях, даміурги Херсонеса — службові особи, що охороняли державний лад. Саме їм повинні були повідомляти громадяни про змови проти держави. Певно, і в перших сторіччях н. е. ця магістратура зберігала своє значення, а деякі з даміургів за виконання своїх обов'язків шанувалися і одержували нагороди⁴⁵.

В старогрецьких державах були гімнасіархи-літурги, які на свої кошти організовували гімнастичні змагання, та гімнасіархи-службові особи (магістрати), що стежили за моральністю й підготовкою юнаків у гімнасіях. Судячи по епіграфічних даних, у Херсонесі гімнасіархи були магістратами. Вперше згадується ця магістратура в III ст. до н. е., але можна припустити, що з'явилася вона раніше, і, очевидно, була запозичена з метрополії, оскільки гімнасіархи відомі в Каллатії (коло-

* Наприклад, в 129—130 р. н. е. продиком був Метродор син Діоскурида, а в 130—131 р. н. е. — Боіск син Діоскурида (IOSPE, I², № 359; Е. Г. Су ров. Назв. праця, стор. 155).

³⁵ IOSPE, I², № 420, 423, 424, 359; Е. Г. Су ров. Назв. праця, стор. 155.

³⁶ Polyb., XXVIII, 6, 9.

³⁷ Т. В. Блаватская. Западнопонтійские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 197.

³⁸ K. Hanel. Megarische Studien, Lund, 1934, стор. 145.

³⁹ IOSPE, I², № 401, 420, 424, 429.

⁴⁰ Г. Д. Белов. Назв. праця, стор. 135.

⁴¹ С. А. Жебелев. Херсонесская присяга. Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 225.

⁴² В. В. Латышев. ПОНТИКА, Спб., 1909, стор. 158; Е. Н. Миннс. Назв. праця, стор. 540; Т. В. Блаватская. Назв. праця, стор. 197.

⁴³ IOSPE, I², № 401, 17, 22, 46, 420, 424.

⁴⁴ Про це свідчить форма множини у Херсонеській присязі при згадці про цих службових осіб (IOSPE, I², № 401, 17, 46, 429, 424).

⁴⁵ IOSPE, I², № 401, 17, 424.

нії Гераклеї Понтійської, як і Херсонес), а також у дорійському місті Месембрії⁴⁶. Існувала ця магістратура у Херсонесі і в перших сторіччях н. е. Навіть відоме ім'я одного херсонеського гімнасіарха II ст. н. е.— Демотела сина Теофіла⁴⁷, який після перемоги своїх вихованців на свій кошт замовив мармурову дошку з гімном на честь Гермеса — покровителя гімнасіїв. Отже херсонеські гімнасіархи були опікунами гімнасіїв і обиралися з числа заможних громадян, які при виконанні своїх обов'язків частину витрат брали на себе.

Агораноми мали стежити за порядком на міських ринках, за торговельними операціями⁴⁸; вони оглядали товари, перевіряли терези, збирали торгове мито.

Перша згадка про агоранома у Херсонесі є в декреті на честь Агасікла⁴⁹, що датується III—II ст. до н. е. Але з'являється ця магістратура, мабуть, раніше і веде своє походження з метрополії⁵⁰. В перших сторіччях н. е. посада агоранома набула важливого значення у внутрішньому житті Херсонеса, що перетворився у великий торговий центр⁵¹. Про важливість цієї магістратури говорять деякі факти. Наприклад, Дельф син Стратоніка перший архонт, деякий час виконував обов'язки агоранома, і складачі епітафії цю обставину підкреслили⁵². Інший агораном після закінчення строку своїх повноважень пожертвував велику суму грошей на будівництво храму Афродіти⁵³. Теаген син Діогена на свої кошти збудував рибний ринок у Херсонесі⁵⁴. Ще один агораном, ім'я якого не збереглося, побудував агораномію (службове приміщення)*. Отже, агораноми орудували значними сумами грошей, а це може свідчити про важливість цієї магістратури. Що стосується кількості агораномів, то при існуючих джерелах вирішити це питання не можна.

Крім перелічених вище ординарних магістратур, у Херсонесі перших сторічч н. е. інколи призначалися екстраординарні магістрати-епіметети, які проводили ті чи інші термінові заходи, виконували спеціальні доручення та ін. Наприклад, обраний епімететом Намух наглядав за будівництвом оборонної стіни, яку на свої кошти зводив багатий херсонесит⁵⁵. На жаль, наші відомості про діяльність епімететів обмежені цим єдиним свідченням.

Особливістю державного ладу Херсонеса перших сторічч н. е. є зосередження влади в руках верхівки пануючого класу і, зокрема, родин, що володіли правами римського громадянства. Про це свідчать імена вищих службових осіб, в складі яких римські імператорські прапоптен (особове ім'я), попеп (родове ім'я) і грецьке согпоптен (прізвище)⁵⁶.

⁴⁶ Х. Данов. Назв. праця, стор. 92.

⁴⁷ IOSPE, I², № 418, 424, 436, 437.

⁴⁸ Arist., Pol., IV, 5, 2. Слід зазначити, що Арістотель вважав агораномію як одну з важливих магістратур.

⁴⁹ IOSPE, I², № 418.

⁵⁰ Х. Данов. Назв. праця, стор. 121.

⁵¹ В. І. Кадеев. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. е. Харьков, 1970, стор. 130.

⁵² Г. Д. Белов. Херсонесские рельефы.— ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 269.

⁵³ IOSPE, I², № 440.

⁵⁴ С. А. Семенов-Зусер. Рыбный рынок в Херсонесе.— ВДИ, 1947, № 2, стор. 245.

* Правда, за факт побудови агораномія поручитися важко. Але так вважає автор досить ризикованої реконструкції О. І. Солонік (Э. И. Солоник. Назв. праця, стор. 73).

⁵⁵ IOSPE, I², № 438.

⁵⁶ W. Ramsay. The Social Basis of Roman Power in Asiae Minor, Aberdeen, 1941, стор. 6; Е. М. Штаерман. Этнический и социальный состав Римского войска на Дунае.— ВДИ, 1946, № 3; О. В. Кудрявцев. Эллинические провинции Балканского полуострова во II в. н. э., М., 1954, стор. 224; В. Бешевлиев. Прочувания върху личните имена на траките. София, 1965.

Особливо наочно це видно в двох документах, де повністю збереглися імена *των φραγισαμενων*. В одному з них (129—130 р. н. е.) першим у списку цих осіб стоїть ім'я першого архонта Т. Флавія Арістона сина Флавія Арістона внука Агеполіса⁵⁷. В другому (130—131 р. н. е.) декреті на першому місці — ім'я Т. Флавія Агеполіса сина Флавія Арістона⁵⁸. Отже, першими архонтами у ті роки були херсонесити, які мали права римського громадянства. Крім того, слід зазначити, що вони належали до однієї сім'ї, оскільки, судячи по іменах, були рідними братами. У 129—130 р. н. е., коли архонтом був перший з братів, другий

входив до складу ради і в списку *των φραγισαμενων* займав п'яте місце. В наступному році останній став першим архонтом, а його брат увійшов до складу ради і зайняв третє місце. Таким чином, брати Арістон і Агеполіс — з впливової херсонеської сім'ї, яка мала права римського громадянства протягом двох років, по черзі займали вищу магістратуру Херсонеської держави. Виходить, що архонтів переобирали, а влада фактично не випускалася з рук однієї сім'ї. Ці ж самі особи (Арістон і Агеполіс) згадуються серед інших, які своїми печатами скріплювали декрет, що Р. Х. Лепер датував 140—145 рр. н. е.⁵⁹ Отже, вони стояли при владі не два роки, а більше. Слід додати, що високе становище в 129—130 р. н. е. займав ще один представник цієї сім'ї — Т. Флавій Піфодот, певно, дядько згаданих братів. Він був членом ради і займав третє місце в списку осіб, що скріплювали своїми печатами декрет⁶⁰. Коли врахувати, що перший архонт 129—130 р. н. е. Т. Флавій Арістон син Флавія Арістона внук Агеполіса в наступному році займав третє місце в цьому списку, то можна припустити, що і Т. Флавій Піфодот був першим архонтом 128—129 р. н. е., бо в наступному році він опинився на третьому місці списку. Отже, три представники цієї сім'ї займали, відповідно, перше, третє і п'яте місця серед вищих магістратів і членів ради Херсонеса. При цьому два з них були першими архонтами. Слід зазначити, що і батько Арістона та Агеполіса — Т. Флавій Арістон свого часу був жрецем-епонімом, а, отже, впливовою постаттю в Херсонеській державі. Таким чином, представники цієї сім'ї, мабуть, протягом кількох десятиріч першої половини II ст. н. е. утримували владу у Херсонесі.

Важливу роль у політичному житті Херсонеса відігравали представники й інших багатих сімей.

Отже, в Херсонесі Таврійському у перших сторіччях н. е. установився олігархічний державний лад, хоча тут і збереглися народні збори, рада, виборні магістратури. Політична влада була сконцентрована в руках найбагатших і впливових сімей, представники яких займали найважливіші посади у державі. Після переобрання посади потрапляли до їх найближчих родичів. Значну роль в цьому, особливо у II ст. н. е., грали херсонесити, які володіли правами римського громадянства.

⁵⁷ IOSPE, I², № 359.

⁵⁸ Е. Г. Су ров. Назв. праця, стор. 155.

⁵⁹ Р. Х. Лепер. Херсонесские надписи.— ИАК, вып. 45, 1912, стор. 62.

⁶⁰ IOSPE, I², № 359.

Повідомлення

БІЛЬШОВИКИ В БОРОТЬБІ ЗА ПРОЛЕТАРСЬКІ ЖІНОЧІ МАСИ В УМОВАХ ДВОВЛАДДЯ (березень — липень 1917 р.)

М. Т. ВОЛОШИНА

В історію революційного руху робітничого класу Росії жінки вписали не одну яскраву сторінку. Так, під час революції 1905—1907 рр. жінки боролися на барикадах, працювали в підпільних друкарнях, писали і розповсюджували листівки, зберігали зброю, були медичними сестрами, виконували важку буденну роботу. Коли ж революція зазнала поразки, їх переслідували, ув'язнювали, засиляли на каторгу.

В період революційного піднесення 1912—1914 рр. активізувалася й участь жінок у боротьбі за свої права. У 1913 р. в Росії вперше святкували Міжнародний жіночий день — 8 березня — день солідарності всіх трудівниць у боротьбі з гнобленням, за соціальну і політичну рівноправність.

Тяжким тягарем на плечі жінок лягла перша світова війна. Майстерні, заводи, фабрики з початком війни заповнилися жінками і дітьми, бо в армію було мобілізовано близько 15 млн. чоловіків¹. Якщо в 1913 р. на підприємствах, що підлягали нагляду фабричної інспекції, кількість жінок становила 30,7%, то в 1917 р. — 40,2%². У 1914 р. серед промислових робітників України було лише 49,3 тис. жінок, а в 1917 р. — 133,4 тис.³ Всі закони, що хоч якоюсь мірою охороняли права трудівниць, завойовані в тяжкій багаторічній боротьбі, були скасовані.

З кожним днем зростала дорожнеча, а заробітна плата або залишалася незмінною, або збільшувалася непропорційно до підвищення цін на промислові і продовольчі товари. Черги, голодні й хворі діти, страх за близьких на фронті, недоїдання, недосипання, надмірно тяжка праця — таким було життя. Далі терпіти насильство, зубожіння, голод було неможливо і 23 лютого (8 березня 1917 р.) на заклик Петроградського комітету більшовиків жінки-трудівниці вийшли на вулиці робітничих кварталів з одностайною вимогою: «Хліба!», «Миру!», «Поверніть наших чоловіків додому!». «Справитись» з робітницями поліція не змогла, і тоді уряд привів у бойову готовність військо. Та зломити опір демонстрантів було нелегко: жінки виходили з колон і агітували, умовляли солдатів та козаків повернути зброю проти уряду. Робітниця кондитерської фабрики «Тріумф» Є. Г. Спиридонова звернулася до солдатів з полум'яною промовою: «Брати-солдати! Ваші жінки у вас на батьківщині, можливо, теж стоять перед дулами гвинтівок, вимагають миру, своїх чоловіків для мирної праці... Ходіте з нами до Думи на мирну демонстрацію»⁴.

¹ ЦДВІА, ф. 369, оп. 9, спр. 70, арк. 15.

² А. Рязанова. Женский труд. Изд. 2-е, М.—Л., 1926, стор. 81.

³ «Україна». Статистичний щорічник, Харків, 1928, стор. 230.

⁴ Октябрь рожденные, М., 1967, стор. 61.

Виступ робітниць Петрограда став сигналом до Лютневої буржуазно-демократичної революції. «Перший день революції — жіночий день, — писала «Правда». — Жінки першими вийшли на вулиці Петрограда... В Москві в багатьох випадках вирішували долю війська: вони заходили в казарми, перекинували, і солдати переходили на бік революції»⁵. 27 лютого було скинуто самодержавство. В березні 1917 р. революція перемогла по всій країні.

Після Лютневої революції більшовики вийшли з підпілля і почали згуртовувати сили партії, вести організаторську і політичну роботу серед робітників, селян, солдатів. Вони агітували за припинення війни, проти Тимчасового уряду, створювали і зміцнювали Ради, підносили свідомість трудящих мас. Партія організовувала і згуртовувала навколо своїх революційних лозунгів широку жіночі маси, прагнути перетворити їх у надійний резерв пролетарської революції. «А втягнути в політику маси не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок, — вказував В. І. Ленін. — Бо жіноча половина роду людського за капіталізму пригноблена подвійно»⁶.

Про участь трудівниць у боротьбі за владу Рад на Україні видано ряд праць⁷, збірників спогадів і нарисів⁸. Про боротьбу жінок України за перемогу Великого Жовтня слід окремо назвати монографію Ж. П. Тимченко⁹, в якій вперше висвітлюється участь жінок України в боротьбі за владу Рад. На основі архівних матеріалів, періодичної преси, мемуарної та художньої літератури згадуються імена десятків жінок України, що боролись на барикадах, у Червоній Гвардії, працювали в санітарних загонах, більшовицьких комітетах, Радах, профспілках. Монографія цінна і тим, що в ній вперше показана роль деяких місцевих партійних осередків в організації і згуртуванні жіночої праці. Оскільки автор ставила своїм завданням показати роль жінок України в революційній боротьбі і зміцненні завоювань революції, ряд питань про організаційно-політичну роботу центральних, міських і місцевих партійних організацій залишилися невисвітленими. Зокрема, більш широко слід розповісти про роботу партії по вихованню селянок і солдаток. Автор повідомлення, використовуючи документальні джерела, спогади активних борців за владу Рад, має на меті показати роботу партійних організацій по підвищенню політичної самосвідомості трудівниць в умовах двовладдя, заходи по об'єднанню їх під прапором РСДРП(б), по залученню жінок до профспілок, фабрично-заводських комітетів, Червоної Гвардії та інших масових організацій трудящих.

Партія виробила чітку і ясну лінію роботи серед жінок. Відрізок часу між березнем і жовтнем 1917 р. було використано і для того, щоб «...відірвати широкі пролетарські жіночі маси міста і села від буржуазної, чисто капіталістичної «демократії», від меншовиків і есерів, інших «друзів народу» з інших опортуністичних партій і організацій»¹⁰.

Партія викривала буржуазні феміністичні організації, що намагалися різними методами відвернути трудівниць від участі в революційній боротьбі, підкорити їх своєму впливу, добитися рівних прав з чоловіками в рамках існуючого суспільства (капіталістичного). Весною

⁵ «Правда», 7 березня 1917 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 133.

⁷ М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні, Харків, 1928; Х. Гладкова. Селянка до революції і тепер., Харків, 1929.

⁸ Дочери Октябрю. Роботниці и селянки України в дни Великой пролетарской революции 1917—1922 гг., Харьков, 1922; Женщины в революции, М., 1959; Женщины русской революции, М., 1968; Сквозь грозы и бури, Харьков, 1969.

⁹ Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, К., 1966.

¹⁰ К. Цеткин. Заветы Ленина женщинам всего мира, М., 1958, стор. 7.

1917 р. в багатьох містах України створюються різні буржуазні спілки: у Катеринославі «Ліга рівноправності жінок»¹¹, у Києві «Жіноча спілка допомоги вітчизні»¹² та ін. Будучи представницями заможних буржуазних верств населення, вони одурманювали трудівниць фальшивими фразами, обіянками. Так, на мітингу більшовиків Брянського заводу вступала член меншовицької організації Т. Боголюбова. «...Хіба ми проти землі і переходу влади в руки Рад?,— говорила вона.— Але ми не можемо зараз цього зробити, тому що у нас нема людей науки, які б знали всі гвинтики і пружини державної машини, як це знає Мілюков і компанія»¹³. Тобто вона підтримувала буржуазний Тимчасовий уряд і його політику.

В червні 1917 р., за буржуазно-націоналістичної Центральної ради було створено «Жіночий союз», що мав свій друкований орган «Жіночий вісник». На сторінках журналу друкувалася програма і статут «Союзу»¹⁴, де говорилося, що останній стає під прапор Тимчасового уряду. Більшовицькі організації робили все для того, щоб піднести класову свідомість робітниць, вирвати їх з-під буржуазно-націоналістичного впливу феміністок. Велику допомогу в цьому подала брошура В. І. Леніна «Матеріали по перегляду партійної програми»¹⁵.

Більшовики Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава виділяли для роботи серед жінок найбільш підготовлених, досвідчених пропагандистів та агітаторів, створювали спеціальні жіночі гуртки, передусім на тих підприємствах, де переважала жіноча праця, проводили мітинги та збори з питань, що цікавили жінок¹⁶.

На партійних конференціях, з'їздах Рад робітничих і солдатських депутатів, у муніципальних програмах більшовиків, у статутах професійних спілок, крім загальнопролетарських завдань, ставились вимоги єдиної заробітної плати для чоловіків і жінок, охорони жіночої праці і материнства, страхування робітниць. Так, Бахмутська конференція, на якій були представлені Ради шести міст Донбасу (Лисичанськ, Горлівка, Макіївка, Юзівка, Єнакієве і Бахмут), в березні 1917 р. обговорювала становище жінок у Донбасі, вимагала фактичної рівності чоловіків і жінок, закликала трудівниць до боротьби за перемогу соціалістичної революції¹⁷.

Статут професійної спілки майстрів і робітників усіх служб Катеринославської залізниці вимагав заборони жіночої праці в шкідливих галузях виробництва, створення дитячих садків та ясел, охорони материнства¹⁸.

Конференція Катеринославської організації РСДРП(б) разом з представниками більшовицьких організацій Донецького басейну прийняла рішення про загальне виборче право, вимагала «страхування материнства, негайного закону про охорону жіночої і дитячої праці»¹⁹.

Так партія вже з перших днів боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну вела роботу за згуртування і об'єднання демократичних сил, в тому числі й жінок.

Взірцем для більшовиків України в організаторській і політичній

¹¹ М. Левкович. Назв. праця, стор. 49.

¹² «Голос социал-демократа», 11 травня 1917 р.

¹³ Більшовицькі організації України (березень—листопад 1917 р.), К., 1957, стор. 127.

¹⁴ Ж. П. Тимченко. Назв. праця, стор. 19.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 409—432.

¹⁶ «Пролетарий», 1917, № 13; «Голос Пролетария», 1917, № 4.

¹⁷ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 16.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 501, арк. 527.

¹⁹ Більшовицькі організації України..., стор. 8.

роботі серед жінок були Петроградський комітет РСДРП(б) та районні комітети міста. 13 березня на розширеному засіданні виконавчої комісії Петроградського комітету РСДРП(б) було заслухано доповідь В. Слуцької «Про роботу серед жінок-робітниць». Враховуючи зростаючу політичну активність жінок, комісія постановила створити бюро робітниць при Петроградському комітеті і сповістити про це через «Правду»²⁰. Слідом за бюро робітниць Петрограда виникли жіночі секції при Колпінському районному, Київському та Харківському комітетах РСДРП(б).

Для посилення агітаційної та організаторської роботи серед жінок було відновлено видання журналу «Работница» (10 травня вийшов № 1-2). В його редакції працювали досвідчені більшовички — В. І. Величкіна (Бонч-Бруевич), П. Ф. Куделлі, К. І. Ніколаєва, К. М. Самойлова, А. І. Єлізарова-Ульянова та інші. Тираж журналу становив 30—40 тис. примірників²¹. На його сторінках друкувалися статті, що викривали політику Тимчасового уряду, показували жах війни, господарську розруху. Редколегія журналу проводила мітинги, збори робітниць, на яких більшовики роз'яснювали суть подій в країні. Журнал закликав жінок поповнювати ряди робітничих організацій, профспілок, працювати в політичних і культурно-освітніх клубах, вступати в РСДРП(б), згуртовувати свої сили. «В організованості вся наша сила, вся наша надія... Не стійте поодинці! Розрізнені — ми соломинка, яку кожен підприємець зігне. Організовані, ми — велика сила, яку ніхто зломити не зможе», — писала «Работница»²².

Газета «Правда» систематично висвітлювала питання жіночого революційного руху. 10 березня була надрукована стаття «Привіт російській робітниці». В ній говорилось про завдання, за виконання яких повинна боротись трудівниця. Про жіночий робітничий рух, вибори жінок до Установчих зборів на сторінках «Правды» часто писали О. М. Коллонтай, К. М. Самойлова, Л. М. Сталь. Їх матеріали передруковували більшовицькі газети Москви, Києва, Харкова.

Приїзд В. І. Леніна в Росію, його Квітневі тези викликали нову хвилю революційного піднесення в країні. На засіданні Петроградського комітету РСДРП(б) Ленінські тези захищала Л. Сталь, Московського комітету — Р. Землячка, Катеринославського — С. Гопнер, Київського — О. Розмирович, Полтавського — А. Вагранська. «Квітневі тези ще тісніше згуртували партійні організації. Тепер була ясність шляху і тверда впевненість в його правильності»²³, — писала М. М. Костеловська, секретар Пресненського райкому партії (Москва).

Найширшого розмаху в березні-квітні набрала боротьба за 8-годинний робочий день. «...Досвід показав неможливість свободи без самовідданої боротьби пролетаріату, а така боротьба нерозривно зв'язана з поліпшенням умов життя робітників. Зразок цих поліпшень, прапор їх і є 8-годинний робочий день», — писав В. І. Ленін²⁴.

У квітні 1917 р. робітниці канатного заводу Левікова в Миколаєві звернулися до Ради робітничих депутатів з тим, що підприємці не виконують вказівок Ради про запровадження 8-годинного робочого дня, а примушують працювати з 6 год. ранку до 6 год. вечора. «Коли ж ми

²⁰ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 г., М., 1927, стор. 40—43.

²¹ Большевинская партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), М., 1957, стор. 12—13.

²² «Работница», 1917, № 1—2, стор. 1—2.

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция. Сборник воспоминаний участников революции в Петрограде и Москве, М., 1957, стор. 344.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 284.

протестуємо — наказують забиратись геть з двору. Тому робітниці просять Раду примусити Левікова встановити на заводі 8-годинний робочий день без скорочення заробітної плати»²⁵. Газета «Голос социал-демократа» писала про вимогу жінок негайно запровадити 8-годинний робочий день і докорінну зміну умов праці²⁶.

Страйкували панчішниця Одеси²⁷ і Полтави²⁸. Вони вимагали встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів, вимагали припинити кровопролитну війну, передати всю владу Радам. Частина їх вимог була задоволена.

На зборах робітників і робітниць тютюнової фабрики Боярських (Житомир) було прийнято рішення «Про встановлення явочним порядком 8-годинного робочого дня» і поставлено ряд вимог хазяїну фабрики²⁹.

8-годинного робочого дня вимагали робітники і робітниця заводу Гартмана, залізничних і земських снарядних майстерень, усіх друкарень, заводів «Югосталь», «Фнікс» та ін., — повідомляла газета «Социал-демократ» 3 квітня 1917 р. Під тиском мужньої боротьби трудящих 8-годинний робочий день було встановлено наприкінці березня — в Катеринославі³⁰, Миколаєві³¹, на початку квітня — в Києві³².

Партія вважала, що значну увагу потрібно приділити роботі серед селянок, які були не менш пригноблені, але під впливом есеро-меншовицьких агітаторів надто повільно приєднувались до революційної боротьби.

Агітатори Брянського заводу Губін і Амосов виступали перед селянками. Їх слова про ставлення партії більшовиків до війни, землі, селянства були схвально зустрінуті присутніми: «Правда, правда, нам про це чоловіки з фронту пишуть»³³.

За дорученням партійної організації навесні 1917 р. вчителька Н. О. Бряцалова і гімназистка А. А. Алахова організували в с. Навози Чернігівської волості мітинг селян. Було схвалено резолюцію на захист газети «Правда» і її закликів. Резолюцію надрукувала «Правда» 6 травня 1917 р.³⁴ В земській комісії Добрянської Ради працювала вчителька Л. І. Прянишникова. Земля в поміщиків тут була відібрана і за ордерами Ради поділена між селянами³⁵. З лекціями про мир, землю часто виступали С. І. Гопнер, Н. І. Островська³⁶.

Селянська секція Ради робітничих депутатів м. Одеси надіслала в сільські місцевості найближчих повітів 59 літучих агітаційних загонів. Останні скликали сходи, на яких населенню роз'яснювалися події в країні, організували вибори за участю жінок до сільських комітетів³⁷. Районний комітет Харківського вузла південних залізниць, яким керували більшовики, в першій половині березня сформував агітпоїзди. Агі-

²⁵ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (Февраль 1917 г.— март 1918 г.). Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 57.

²⁶ «Голос социал-демократа», № 5, 24 березня 1917 р.

²⁷ «Южный рабочий», № 37, 1 червня 1917 р.

²⁸ Борьба за победу Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 438.

²⁹ «Трудова Волинь», № 23, 26 квітня 1917 р.

³⁰ Организация и строительство Советов Р.Д. в 1917 г. Сборник документов, М., 1928, стор. 60—61.

³¹ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, февраль 1917— март 1918 гг., стор. 44.

³² «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», № 4, 29 березня 1917 р.

³³ Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей, Днепропетровск, 1927, стор. 103.

³⁴ Борьба за победу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 134.

³⁵ Там же, стор. 59.

³⁶ Переписка секретарната ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, М., 1957, стор. 210.

³⁷ «Правда», № 20, 29 березня 1917 р.

татори не обмежувались роботою на станціях, а йшли в села, збирали тисячні мітинги, інформували селян про повалення царя, події в Росії³⁸.

Партійні організації на селі були нечисленними, організаційно слабкими, тому партія направляла сюди кращих комуністів-робітників, представників інтелігенції, які поступово виривали трудівниць-селянок з полону буржуазної ідеології. Не припинялись виступи солдаток за покращення умов життя, проти війни.

Партія зверталася до солдаток і робітниць: «Товариші солдатки, робітниці! Невже ваше серце не обливається кров'ю від думки, що наші діти тільки «гарматне м'ясо» на славу кишень хазяїв-товстосумів, наших внутрішніх ворогів? Невже не розривається від болю ваша душа, коли діти просять хліба, а його ніде дістати»³⁹.

За прикладом Петрограда після VII Квітневої конференції РСДРП(б) під керівництвом більшовиків створилися секції спілки солдаток у Києві, Харкові та інших містах. У Харківській «Спілці солдаток» головою працювала безпартійна робітниця Гребенюкова, яка мала досвід конспіративної роботи ще до Лютневої революції, секретарем — К. Ф. Зелінська, депутат Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів. Вона брала участь ще в революції 1905—1907 рр. У 1917 р. Катерина Феофілактівна (мати п'ятьох дітей) пережила весь тягар війни, але зв'язку з більшовицьким підпіллям не порвала. «Спілка» трудовлаштувала солдаток, допомагала дітям-сиротам. А коли Тимчасовий уряд намагався послати дітей робітників на фронт, вона стала на їх захист: «Нехай йдуть на війну ті, кому вона вигідна! Ми протестуємо проти вербування малолітніх. Війна до переможного кінця нам не потрібна»⁴⁰. На вимогу солдаток м. Проскурова міська Дума видала їм по 20 крб., а комітет солдаток ухвалив забрати в свій фонд цукрові запаси приватних осіб, якщо в останніх вони будуть виявлені⁴¹.

Через спілки солдаток партія впливала на жіночі пролетарські маси, допомагаючи їм згуртуватися з робітничим класом у боротьбі за перемогу пролетарської революції.

На захист інтересів трудящих жінок виступала пролетарська преса. На її сторінках щоденно друкувалися заклики, звернення, листівки, листи трудівниць. Газети «Пролетарій», «Голос социал-демократа», «Звезда» стали трибуною партії в боротьбі за маси.

Робітниці і селянки України підтримували свої газети матеріально, передплачували і розповсюджували їх, протестували проти цькування більшовицьких газет буржуазною пресою. Так, 30 травня газета «Голос социал-демократа» повідомляла, що збори більшовицької групи робітниць трикотажної фабрики (м. Київ) вирішили, щоб усі члени партії фабрики передплатили «Голос социал-демократа»⁴².

Про велике бажання трудівниць поширити якомога більше газет свідчить лист С. Новаковської до О. Стасової: «В Києві я організувала комісію по розповсюдженню газети «Рабочий путь». Ми будемо розповсюджувати її і на околицях Києва... попит на нашу пресу колосальний»⁴³.

Більшовики бачили вихід з важкого становища в залученні трудящих жінок до профспілок, фабзавкомів і проводили в цьому напрямку велику організаторську роботу.

³⁸ «Летопись революции», 1927, № 1. стор. 11.

³⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за победу социалистической революции в период двоевластия 27 февраля — 4 июня 1917 г. Сборник документов, М., 1957, стор. 112.

⁴⁰ Женщины в революции, стор. 175.

⁴¹ «Голос социал-демократа», № 56, 26 червня 1917 р.

⁴² «Голос социал-демократа», № 33, 30 травня 1917 р.

⁴³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 17, оп. 1, од. зб. 254, арк. 3.

У квітні 1917 р. загальні збори робітників і робітниць тютюнової, гільзової, макаронної фабрик Херсона вирішили створити професійну спілку. До складу правління були обрані М. Солящанська, Ф. Камєнова, кандидаткою — В. Сверховська⁴⁴.

З 300 робітниць трикотажної фабрики (м. Київ) до Лютневої революції тільки дві були членами спілки швейників. Після революції всі робітниці вступили до профспілки, вимагали 8-годинного робочого дня⁴⁵. Профспілкою швейників у Харкові керували більшовики⁴⁶.

У важких умовах боротьби за маси в період двовладдя партія рекомендувала до Рад, профспілок, фабзавкомів, Червоної Гвардії сотні трудівниць-більшовичок, які успішно переборювали політичну пасивність жінок, перетворювали забитих і відсталих, в більшості своїй неграмотних, замучених важкою працею, тягарем імперіалістичної війни трудівниць в надійний резерв політичної армії революції.

К. Листопад, В. Лапіна, М. Бабушкіна, Л. Мокієвська-Зубок, М. Імшенецька, Є. Жданович, П. Непомняща, Т. Авруніна (Джурахівська) та десятки інших жінок-активісток Чернігівщини⁴⁷ працювали з робітницями і селянками, в профспілках, радах, партійних комітетах, різних комісіях під керівництвом досвідченого партійного працівника Софії Соколовської.

Партія готувалася до вирішального штурму капіталізму. І не останню роль у цьому відігравали жінки.

⁴⁴ «Известия Херсонского Совета рабочих депутатов», № 10, 16 квітня 1917 р., стор. 4.

⁴⁵ Очерки и воспоминания о работе партийной организации большевиков в революционном движении рабочих Январского района г. Киева. Январский район в революционном движении, К., 1928, стор. 109.

⁴⁶ С. Ф. Буздалин. Харьковская организация в борьбе за диктатуру пролетариата.— Сквозь грозы и бури, Харьков, 1969, стор. 17.

⁴⁷ Борьба за победу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 57—59.

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ОБОРОНИ У СПРАВІ РОЗГРОМУ КОЛЧАКА

С. П. КОРОТКОВ

Взимку 1919 р. Червона Армія досягла великих успіхів у боротьбі проти інтервентів та білогвардійців. До березня була визволена значна частина України, Білорусії, Облaсті Війська Донського і Донбасу (територія — 877 838 кв. верст, населення — близько 40 млн. чол.)¹. Оцінюючи успіхи молодої робітничо-селянської армії, В. І. Ленін говорив: «...І коли взяти карту тепер, то ми побачимо, що ми розширились нечувано, ми здобули перемоги величезні»².

Успіхи Червоної Армії, зміцнення внутрішньополітичного становища країни викликали шалену лють іноземних імперіалістів та місцевої реакції. Навесні 1919 р. розпочався новий період боротьби радянського народу проти іноземної військової інтервенції та внутрішньої контрреволюції. Його особливість полягала у тому, що всі сили світової реакції виступали єдиним фронтом під керівництвом англійських та американських імперіалістів. Цього разу великі надії вони покладали на

¹ «Исторический архив», 1958, № 1, стор. 40.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 48.

армію Колчака. В ніч на 18 листопада 1918 р. за вказівкою інтервентів кадети та реакційне офіцерство здійснили військовий переворот в Омську. Влада перейшла до «ради міністрів» — Директорії, що складалася переважно з монархістів і кадетів. Того ж дня «рада міністрів» проголосила адмірала Колчака — військового і морського міністра «уряду» «верховним правителем Росії» і головнокомандуючим усіма білогвардійськими арміями.

Антанта відразу підтримала новий «уряд», влада якого поширилася на Урал, Сибір та Далекий Схід. До того ж, у тилу Колчака перебувало близько 150 тис. іноземних солдатів та офіцерів. США, Англія, Франція та Японія виділили йому понад 700 тис. гвинтівок, понад 3 тис. кулеметів, близько 600 гармат, сотні тисяч комплектів обмундирування і надали великі кредити³.

4 березня 1919 р. після старанної підготовки Колчак розпочав наступ. Його підтримували Денікін, Юденич, уряди Фінляндії, Естонії, Польщі, Литви та інших країн. Загальна чисельність контрреволюційних військ на території Радянської Росії перевищувала 1 млн. чол.⁴ Спочатку Колчак захопив Уфу, Стерлітамак, Белебей, Сарапул, Бугульму, Бугуруслан, Чистопіль. Радянській республіці загрожувала не лише втрата Поволжя, але й з'єднання східної контрреволюції з Денікіним. «Перемоги Колчака на Східному фронті, — зазначалося в «Тезах ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту», — створюють надзвичайно грізну небезпеку для Радянської республіки. Необхідне якнайбільше напруження сил, щоб розбити Колчака»⁵. Партія провела титанічну роботу щодо мобілізації всіх сил для розгрому ворога. 3 квітня В. І. Ленін зробив доповідь про зовнішнє та внутрішнє становище Радянської республіки на надзвичайному пленумі Московської Ради робітничих і селянських депутатів. 11 квітня на пленумі ВЦРПС він розповів про завдання профспілок у зв'язку з мобілізацією. Пленум підтримав декрет РНК від 10 квітня про призов в армію чоловіків п'яти старших вікових категорій. 15 квітня вождь революції виступив перед слухачами перших командних курсів важкої артилерії, наступного дня — перед залізничниками Московського вузла, а 17 квітня — на конференції фабрично-заводських комітетів і професійних спілок столиці.

Важливі заходи щодо організації відсічі ворогу накреслив пленум ЦК РКП(б), який відбувся 13 квітня 1919 р. Він розглянув тези Е. М. Скляньського про мобілізацію. В. І. Ленін зробив доповідь про завдання комуністів у зв'язку з призовом в армію. Відповідно до рішень пленуму місцеві партійні комітети мали направити на Східний фронт 10—20%, у прифронтовій смузі — 50%, а в деяких районах навіть всіх комуністів. Всі установи повинні були створити умови для відрадження в армію якомога більше членів партії. Пленум також зобов'язав відповідні органи прискорити відправку з призовних пунктів на фронт значної кількості людей⁶.

23 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б), розглянувши питання «Про заходи, пов'язані з воєнним становищем», зобов'язало партійні організації посилити керівництво всіма сторонами життя Радянської держави. ЦК партії закликав усіх комуністів стати на захист соціалістичної Батьківщини. 25 квітня В. І. Ленін вніс на розгляд Оргбюро ЦК пропозицію Е. М. Скляньського про необхідність організації масової політичної кампанії в зв'язку з надзвичайною мобілізацією⁷. При

³ История гражданской войны в СССР, т. 4, М., 1959, стор. 18—20.

⁴ Там же, стор. 26.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 241.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 16.

⁷ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 38, стор. 542.

обговоренні питання про реорганізацію Всеросголовштабу та інших установ військового відомства на наступному засіданні Політбюро було вирішено 29 квітня провести надзвичайне об'єднане засідання Політбюро і Оргбюро, присвячене виробленню заходів для підвищення воєнної могутності держави, зокрема затвердженню порядку проведення загальної та добровільної мобілізації.

Для подання практичної допомоги під час призову на місця були послані уповноважені ЦК з числа найстаріших і відповідальних партійних працівників: в Іваново-Вознесенську губернію — А. В. Луначарський, А. А. Йоффе, М. В. Криленко; Рязанську — В. І. Невський; Ярославську — Ю. М. Стеклов; Нижегородську — М. О. Семашко; Тверську — Д. І. Курський, а також близько 800 слухачів агітаційних курсів ВЦВК і Пролетарського університету. Для керівництва роботою на селі кожний губком мав закріпити за певними повітами всіх своїх членів і депутатів губвиконкому.

Для зміцнення обороноздатності країни та вдосконалення Збройних Сил Рада оборони вжила ряд заходів, зокрема 21 квітня прийняла постанову «Про посилення роботи в області військовій», згідно з якою було необхідно якнайшвидше перебудувати діяльність радянських установ і запровадити революційну дисципліну. Всі робітники і службовці не мали права залишати без дозволу адміністрації свої робочі місця. Особлива увага приділялася відомствам, що випускали продукцію для армії. «Установи ВРНГ і Компрода,— зазначалося в постанові,— які обслуговують військове відомство або підтримують будь-які зв'язки з ним, зобов'язані організувати роботу так, щоб у ті години і дні, коли працює військове відомство, задовольняти всі його вимоги, маючи для цього чергування і відповідний апарат. Доручити Нар. Ком. Дер. Контролю обстежити організацію цієї роботи і подати доповідь у Раду оборони в тижневий строк... Кожна група службовців на місцях і кожний волосний виконком зобов'язані подати відомості про те, яких заходів вжито для посилення роботи в галузі воєнної оборони і сприяння Червоній Армії»⁸.

Організаційна та агітаційна діяльність партії сприяла зростанню Червоної Армії. Першими на фронт завжди йшли комуністи. Так, з другої половини квітня до липня 1919 р. на розгром Колчака відбуло понад 50 тис. членів партії і комсомольців. У той період В. І. Ленін покладав великі надії на робітничий клас. У промові, виголошеній 3 квітня 1919 р. на надзвичайному засіданні пленуму Московської Ради, він вказував, що «всі кращі сили нашого пролетаріату ми повинні посилати туди, на фронт», бо без робітників в армії «ми, безперечно, загинемо»⁹. Наступ Колчака викликав небувале патріотичне піднесення серед трудящих Радянської Росії. Багато робітників добровільно йшло в армію.

В ці грізні дні військово-революційний комітет Самари прийняв рішення, в якому, зокрема, говорилося: «Для відсічі колчаківським бандам мобілізувати 50% робітників Самари і губернії»¹⁰. 10 квітня В. І. Ленін звернувся з листом до петроградських робітників, в якому зазначав: «Ми просимо пітерських робітників *поставити на ноги все, мобілізувати всі сили* на допомогу Східному фронтові»¹¹. На заклик вождя революції палко відгукнувся робітничий клас Петрограда. Профспілки міста вирішили направити на фронт 10% своїх членів. Їх почин підтримав ВЦРПС. Аналогічних заходів було вжито в усіх фабрично-

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 30, арк. 4—5.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 227.

¹⁰ «Правда», 28 березня 1919 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 240.

заводських центрах. 28 квітня Політбюро затвердило план проведення профспілкової мобілізації, в якому, зокрема, вказувалося, що порядок направлення робітників до військових частин необхідно координувати з начальником політвідділу Реввійськради республіки¹².

Виконуючи рішення Політбюро, ВЦРПС провів велику підготовчу роботу, спрямовану на якнайшвидшу організацію профспілкової мобілізації. 13 квітня 1919 р. відбулося засідання Президії ВЦРПС, на яке були запрошені представники профспілок металістів, залізничників та текстильників. 14 квітня ВЦРПС звернувся з відозвою до робітників Радянської республіки. В ній, зокрема, говорилося: «Хто не працює в ці грізні дні наступу Колчака, той зрадник і ворог робітничого класу. Ми закликаємо всі професійні спілки до найактивнішої участі у цій обороні, до створення комітетів сприяння військовій мобілізації, справі постачання Червоної Армії, а також всебічній, але не на словах, а на ділі, матеріальній допомозі сім'ям товаришів, які йдуть на фронт. Необхідно захистити життя і відвоювати хліб, бавовну, метал, вугілля, а також великий шлях для їх сплаву — Волгу. Пролетарі, всі проти Колчака! Товариші, до зброї!»¹³.

Того ж дня на всіх підприємствах країни пройшли мітинги. 16 квітня «Правда» опублікувала звернення до всіх трудящих, в якому говорилося: «Колчак наступає на Волгу. Трудова Росія не пройшла мимо цієї загрози. Вона стрепенулася, вона б'є тривогу. Червоний тил мобілізує своїх кращих синів. Вони йдуть на фронт для перемоги. Вони вирвуть перемогу з рук Колчака». 17 квітня на конференції фабрично-заводських комітетів і профспілок Москви виступив В. І. Ленін. Він зазначив, що для здійснення мобілізації необхідно зосередити всі сили, тому кожний свідомий робітник, кожна свідома робітниця повинні взяти у ній безпосередню участь.

Профспілкова мобілізація проходила успішно. В Саратові, Пскові, Вітебську та інших містах 20% членів спілок пішли на фронт, а в Гомелі, Камишині, Царицині — 100%. У Нижньому Новгороді, Астрахані, Вологді з добровольців були сформовані робітничі ударні батальйони. В зв'язку з великою кількістю бажаючих йти громити Колчака Рада оборони встановила порядок проведення мобілізації. У постанові «Про формування частин Червоної Армії та запасних батальйонів» указувалося, що всі мобілізовані частини профспілок повинні негайно поступити в розпорядження відповідних військових комісарів для відправки на фронт¹⁴. Профспілкова мобілізація мала велике значення для оборони Радянської країни. Вона забезпечила не тільки кількісне зростання Червоної Армії, але й сприяла поліпшенню її якісного складу. Профспілки послали на Східний фронт понад 60 тис. своїх членів, в результаті чого в армії збільшився робітничий прошарок.

Селянство на власному досвіді переконалося, що в разі перемоги білих армій відновиться панування капіталістів і поміщиків. Тому воно поступово переходило на бік Радянської влади, вбачаючи в союзі з робітничим класом єдиний шлях врятування від гноблення. 2 січня 1919 р. у політзведенні, надісланому із Східного фронту, повідомлялося, що в армію добровільно йдуть селяни і взагалі ставлення місцевого селянства до червоних військ позитивне. Деякі жителі дають бійцям теплі речі¹⁵. 25 квітня 1919 р. «Правда» повідомляла, що Самарський губернський комітет РКП(б) успішно формує перший Самарський добровольчий полк.

¹² ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

¹³ Профсоюзозы СССР в создании Красной Армии, М., 1939, стор. 73.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 32, арк. 1.

¹⁵ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 3, спр. 562, арк. 90.

Враховуючи важливість проведення добровільної мобілізації селянства, 25 квітня Рада оборони обговорила проект декрету про мобілізацію найбіднішого і середнього селянства по волостях¹⁶ і вирішила опублікувати його від імені ВЦВК та Ради оборони. Декрет «Про залучення середніх і найбідніших селян до боротьби з контрреволюцією» був опублікований 26 квітня 1919 р. Згідно з ним обмундируванням та озброєнням селяни забезпечувалися за рахунок волвиконкомів. У листі ЦК до губкомів указувалося на необхідність широкої участі партійних органів у залученні середнього та найбіднішого селянства в армію. Необхідно було проінструктувати «всі повітові комітети і волосні осередки, зобов'язавши їх найенергійніше допомагати волосним виконкомам і повіткам при проведенні декрету» і «докласти всіх зусиль до того, щоб цей декрет був втілений в життя»¹⁷. Обговоривши попередні підсумки волосної мобілізації, Рада оборони відзначила, що в деяких волостях знижувалися встановлені норми призову в армію. 20 травня Рада оборони доручила наркомвійськкому довести кількість мобілізованих у кожній волості в середньому до 15—20 чол.¹⁸ Загалом у Червону Армію влилося 25 тис. чол.¹⁹

Добровільні мобілізації (партійна, молодіжно-комсомольська, робітничо-профспілкова, селянська) мали велике значення для зміцнення Червоної Армії. Нова форма створення резервів військ була породжена класовим, революційним характером громадянської війни як війни справедливої й визвольної, природою Радянської влади як влади трудящих мас.

Безумовно, крім добровільних мобілізацій, проводилися обов'язкові. Так, 10 квітня 1919 р. Рада Народних Комісарів ухвалила постанову про мобілізацію в Червону Армію робітників і селян, які народилися в 1886—1890 рр., не експлуатують чужої праці і проживають у 9 губерніях: Петроградській, Московській, Іваново-Вознесенській, Тверській, Ярославській, Нижегородській, Володимирській, Костромській і Рязанській, а також у Москві та Петрограді. Це дало змогу збільшити полки Червоної Армії на 46 392 чол.²⁰ 22 квітня були призвані в армію з усієї країни військовозобов'язані 1889—1890 рр. народження. На фронт було відправлено ще 343 976 чол.²¹ Отже, на початку травня 1919 р. у Червоній Армії перебувало близько 2,5 млн. чол.

Мобілізацію солдатів, які служили в старій російській армії й повернулися з полону, Рада оборони розпочала 12 травня 1919 р. 3 52 907 чол., прибулих на призовні пункти, на дійсну військову службу було відібрано 35 тис. 5 травня Рада оборони затвердила декрет про мобілізацію працівників пошти і телеграфу. 20 травня вона запропонувала «Реввійськраді республіки терміново обговорити питання про мобілізацію донських та оренбурзьких козаків»²². 22 травня було оголошено загальний призов на військову службу громадян 1900 р. народження — останній плановий призов 1919 р. 26 травня Рада оборони затвердила декрет про мобілізацію передусім з Москви, Петрограда, Курська й залізничні Орел — Курськ службовців шляхів сполучення 1889—1890 років народження. На цьому ж засіданні Рада оборони зобов'язала народні комісаріати не видавати своїм працівникам ніяких письмових довідок про відстрочку, а 28 травня, враховуючи складність

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 31, арк. 1.

¹⁷ «Известия ЦК РКП(б)», 28 травня 1919 р.; ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 4, арк. 2.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 40, арк. 5.

¹⁹ Отчеты о деятельности ЦК РКП(б) с VIII до X съезда, М., 1921, стор. 8.

²⁰ С. М. К л я ч к и н. На защите Октября, М., 1965, стор. 367.

²¹ Там же, стор. 368.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 40, арк. 6.

обстановки, призвала в армію студентів вищих учбових закладів²³. Ці заходи дали змогу збільшити лави радянських військ на 200 тис. чол.

Президія ВЦРПС запропонувала всім підлеглим установам ужити термінових заходів для скорочення штатів і заміни чоловіків, які пішли на фронт, жінками²⁴. Рада оборони постійно контролювала діяльність наркоматів і давала вказівки про проведення ревізії роботи радянських установ. Обговорюючи питання «Про хід заміни мобілізованих чоловіків жінками в радянських установах», вона доручила Держконтролю подати в двотижневий строк проект скорочення штатів на 25—50%²⁵. Волвиконкоми надсилали щотижневі звіти про скорочення штатів і заміну на підприємствах та в установах чоловіків жінками.

В результаті таких заходів з березня до липня 1919 р. було призвано понад 780 тис. чол., а всього армія збільшилася на 877 тис. чол. З них на Східний фронт прибуло з квітня до липня 1919 р. 107 618 чол.²⁶

Вживалися заходи і до поліпшення постачання. 14 квітня Рада оборони зобов'язала органи військового відомства повністю задовольняти вимоги Східного фронту в зброї, боеприпасах, спорядженні, обмундируванні. Вона пропонувала терміново переправити туди з України частину військового майна. У телеграмі керівним працівникам України В. І. Ленін просив допомогти фронту²⁷. За його пропозицією Рада оборони накреслила заходи щодо вилучення в населення для потреб армії велосипедів і мотоциклів. Було мобілізовано також 50% автомашин і шоферів²⁸.

Володимир Ілліч уважно стежив за забезпеченням частин, що формувалися у Привольському та Уральському військових округах. Він рішуче заперечував проти пропозиції про створення нових постачальних органів для Південної групи військ, зокрема писав начальнику постачання Червоної Армії, що виділення постачання Південної групи в самостійну одиницю за умов існування єдиного фронту неприпустиме, бо призведе до неправильного забезпечення особового складу всім необхідним. Постачання Східного фронту, зазначав вождь революції, має залишатися в єдиному адміністративному центрі²⁹.

Водночас командування Червоної Армії на основі вказівок В. І. Леніна розробляло план розгрому Колчака. 10 квітня 1919 р. на спільному засіданні РВРР і РВР Східного фронту було прийняте рішення про створення двох угруповань: Північного та Південного. До Північного, яке виконувало допоміжну роль, входили 2-га і 3-тя армії під загальним командуванням В. І. Шоріна. Основний удар ворогові мали завдавати частини Південної групи, до якої входили 1-ша, 4-та, 5-та і Туркестанська армії (командуючий — М. В. Фрунзе, член РВР — В. В. Куйбишев). 18 квітня 1919 р. Політбюро ЦК обговорило хід підготовки до контрнаступу і завдання Південної групи військ, план посилення політичної роботи в частинах. Після ретельної підготовки 28 квітня війська Південної групи перейшли у наступ, розгромили південне крило армії Колчака і визволили Бугуруслан, Бугульму та Белебей.

1 травня, в розпал наступу, І. І. Вацетіс і С. І. Аралов запропонували Троцькому замінити керівництво Східного фронту. Командуючим фронтом було призначено А. А. Смайла, а Південної групи військ —

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 41, арк. 4; од. зб. 42, арк. 5.

²⁴ Там же, од. зб. 50, арк. 323.

²⁵ Там же, од. зб. 34, арк. 5.

²⁶ История гражданской войны в СССР, т. 4, стор. 85—87.

²⁷ Див. Ленинский сборник XXXIV, стор. 114.

²⁸ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 3, спр. 106, арк. 62, 180.

²⁹ Див. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 38, стор. 569.

В. А. Ольдерогге³⁰. Це негативно вплинуло на хід бойових дій. Члени РВР Східного фронту протестували проти таких дій Троцького³¹. Їх підтримав В. І. Ленін. Він добився скасування наказу Троцького 22 травня на об'єднаному засіданні Політбюро і Оргбюро.

У ході наступу Троцький всіляко перешкоджав командуванню фронту успішно виконувати накреслені заходи. 18 травня 1919 р. М. В. Фрунзе говорив командуючому Східним фронтом: «Ви знаєте, яку атаку доводиться витримувати мені, і зовсім незаслужено, з боку Троцького щодо забезпечення Оренбург-Уральського напрямку... Ряд телеграм Троцького нервує і заважає спокійно і ґрунтовно підготувати і провести операцію»³².

6 червня 1919 р. Вацетіс при підтримці Троцького видав наказ про перехід до оборони на річках Камі та Белій. Це рішення суперечило настановам партії. Ще 29 травня 1919 р. В. І. Ленін указував РВР Східного фронту на необхідність розгорнути наступ до повного визволення Уралу³³. 9 червня 1919 р. члени РВР фронту знову телеграфували Володимиру Іллічу про неправильні дії Троцького і Вацетіса, відзначаючи, що є все необхідне для визволення Уралу. 10 червня С. С. Каменев категорично виступив проти затримки наступу, заявивши, що це дасть змогу ворогові перехопити ініціативу в свої руки. Володимир Ілліч поставив це питання на розгляд ЦК. 15 червня 1919 р. пленум ЦК вказав на необхідність продовження наступу на Східному фронті³⁴. 20 червня В. І. Ленін вимагав від РВР Східного фронту посилити наступ: «...*Наступ* на Урал не можна ослабити, його треба безумовно посилити, прискорити, підкріпити поповненнями»³⁵. Проте Вацетіс і Троцький саботували рішення пленуму. Член РВР Східного фронту С. І. Гусев писав, що «роздратований невдачами в ЦЕКА, Троцький виливає гнів на Східфронт» і «наполягає на поверненні до старого». Наприкінці червня головком Вацетіс орієнтував командування фронту на тривалу боротьбу з Колчаком, перебільшуючи її труднощі. Нехтуючи вказівкою ЦК, він у травні-червні перекинув з Східного на Південний фронт 42 полки. Засудивши такі дії Вацетіса, ЦК РКП(б) звільнив його з посади головкома, призначивши на його місце С. С. Каменева, а командуючим Східним фронтом — М. В. Фрунзе.

Хоч у зв'язку з наступом Денікіна головним став Південний фронт, Ленін наполягав на продовженні натиску на Колчака. У праці «Всі на боротьбу з Денікіним!» він знову писав про необхідність посилення наступальних дій наших військ на сході країни, підкреслюючи, що це є життєво важливим завданням. Володимир Ілліч був впевнений, що початий наступ закінчиться успішно, бо його підтримають робітники і селяни Уралу та Сибіру. «...Ми повинні *посилити* цей наступ силами робітників, що повстають на Уралі, силами приуральських селян... Ослаблювати наступ на Урал і на Сибір означало б бути зрадником революції, зрадником справи визволення робітників і селян з-під ярма Колчака»³⁶.

Колчак і Денікін докладали великих зусиль для з'єднання. Після захоплення Царицина в серпні 1919 р. командуючий Кавказькою армією генерал Врангель намагався перерізати залізницю Астрахань—Саратов

³⁰ ЦДАРА, ф. 4, оп. 8, спр. 610, арк. 46.

³¹ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 2, спр. 1246, арк. 3—8.

³² М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов, М., 1941, стор. 158.

³³ Див. В. И. Ленин. Военная переписка (1917—1920), М., 1957, стор. 137.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 21, арк. 1.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 340.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 397.

у районі озер Баскунчак і Ельтон, а потім з'єднатися з армією Колчака. В. І. Ленін вимагав від М. В. Фрунзе вжиття термінових заходів для розгрому військ Врангеля, що прорвалися.

Володимир Ілліч уважно стежив за подіями на фронті, визначав стратегічні завдання, допомагав командуванню вирішувати різні питання. Завдяки повсякденному піклуванню вождя революції, ЦК партії Червона Армія успішно розвивала наступ. 1 липня вона визволила Кунгур, 13 — Златоуст, 14 — Єкатеринбург, 24 — Челябінськ. У липні від інтервентів був повністю очищений Урал. У цих боях особливо відзначилися воїни 2-ї, 5-ї та Туркестанської армій. 18 липня було прийнято рішення про нагородження частин, які протягом двох місяців утримували Уральськ³⁷.

Успішно розгорталися воєнні дії в Сибіру та в Північному Казахстані. Лише в ході омської операції було захоплено 2071 залізничний вагон, 50 пароплавів, 300 тис. пудів хліба, 50 тис. пудів цукру, 40 тис. голів худоби³⁸. Залишки колчаківських військ були добиті на початку 1920 р.

Отже, спроба внутрішньої контрреволюції та держав Антанти знищити Радянську владу й відновити панування поміщиків та капіталістів повністю провалилася. Важливою умовою успіху Країни Рад у боротьбі з ворогами було зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Середняки підтримували рішення VIII з'їзду РКП(б) і із зброєю в руках захищали Радянську владу. Підводячи підсумки боротьби з Колчаком, В. І. Ленін писав: «Ми знаємо, що сотні мільйонів карбованців були вжиті на допомогу Колчаку, що були використані всі засоби для його підтримки. Чого ж не було на його боці? Все було... Через що ж все це розбилось? Через те, що досвід робітників, солдатів і селян ще раз показав, що більшовики у своїх передбаченнях, у своєму врахуванні співвідношення суспільних сил мали рацію, кажучи, що союз робітників і селян важко здійснюється, але в усякому разі є єдиним непереможним союзом проти капіталістів»³⁹.

³⁷ ЦДАРА, ф. 4, оп. 8, спр. 608, арк. 182.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 92, арк. 166.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 112—113.

КРАХ КАТОЛИЦЬКОЇ ДІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

А. З. ШИШ

Провал в 30-х роках на західноукраїнських землях Католицької дії* є одним з красномовних фактів, що свідчать про ставлення населення Західної України до католицизму та греко-католицької церкви, яка вірою і правдою служила одвічним ворогам українського народу. В світлі історичних фактів стає очевидною груба фальсифікація запроданців українського народу — буржуазних націоналістів та реакційних клерикалів, які й нині вихваляють «історичну» роль католицизму в житті українського народу, плекають надію відновити ненависну Брестську церковну унію на території всієї України.

Вживається також термін «Католицька акція».

Однією з основних причин, що спонукали Пія XI проголосити необхідність створення клерикальної організації для світського апостолату — Католицької дії, було падіння авторитету церкви і поширення серед мас атеїзму. В зв'язку з цим постало завдання залучити світських католиків до активної пропаганди войовничого католицизму. Ідея загального апостолату була основою Католицької дії. За планами Пія XI її члени попередньо повинні закінчити спеціальну школу релігійного виховання, де прищеплювалася ненависть до всього передового, прогресивного, насамперед, до комунізму.

Для пропаганди католицизму та буржуазної ідеології, захисту інтересів пануючих класів католицька церква намагалася створити легальні світські організації, позбавлені будь-яких канонічних обмежень. Якщо раніше, щоб брати участь в ієрархічному апостолаті церкви, необхідно було обов'язково приймати сан священника чи вступити до ордену, товариства, що безпосередньо підлягали церкві, то в 30-х роках ця умова скасовувалася. Орден світських рицарів не ставив перед своїми членами ніяких обмежень, а замість присяг вводив обов'язок добровільного послуху. Їм дозволялося займатися громадськими, політичними, культурними справами, якщо вони не суперечили настановам церкви. Однак організації Католицької дії працювали під її керівництвом. За весь апостолат мирян відповідав папа римський, єпископи, священники.

Головну роль у виникненні Католицької дії відіграло створення СРСР, піднесення його авторитету серед трудящих усього світу, зростання міжнародного революційного руху. «Бюлетень братства українців-католиків Канади» у жовтні 1933 р. прямо писав, що «Католицька акція — це протибільшовицька акція»¹. Хрестовий похід Ватикану проти Радянського Союзу вимагав консолідації всіх реакційних сил, в тому числі клерикальних, посилення антикомуністичної пропаганди. Добре поінформований у справах Католицької дії колишній діяч Ватикану А. Тонді в книзі «Єзуїти», підкреслюючи антикомуністичну спрямованість цієї організації, писав: «На папері ця організація не повинна займатися політикою, але факти спростовують це. Стикаючись протягом багатьох років з середовищем Католицької дії, я бачив, що в її установах, на зборах, на лекціях, словом всюди, панувала політика і самий страхітливий антикомунізм, кровожадний навіть у висловлюваннях»².

Особлива увага приділялася діяльності цієї організації в державах, що межували з Країною Рад, зокрема в Польщі та на західноукраїнських землях. Тим паче, що Польщі відводилася важлива роль у підступних планах міжнародного імперіалізму проти СРСР.

Про антирадянську спрямованість Католицької дії відверто говорили високопоставлені представники церковної ієрархії на 1-му крайовому євхаристичному конгресі, що відбувся в Познані 26—29 червня 1930 р. Від уніатської церкви у ньому взяли участь митрополит А. Шептицький, єпископи Хомишин, Коциловський, Будка, Лакота, Бучко, Лятишевський, кілька священників і 6 студентів греко-католицької духовної академії. На засіданні «секції Католицької дії» виступив з промовою папський легат Мармаджжі. Він вказав, що діяльність організації в Польщі, яка межує з СРСР, має свою специфіку. А польський ксьондз Адамський так сформулював антикомуністичну, анти-

¹ Протибільшовицька акція.— «Бюлетень братства українців-католиків Канади», 1933, № 10, стор. 2.

² А. Тонді. Іезуїти, М., 1955, стор. 278.

радянську спрямованість Католицької дії у Польщі: «В XI віці очі всього світу зверталися до Святої Землі, де святий гріб Христа Пана попав у руки поган... Католицький світ захопило гаряче бажання, щоб забезпечити святі місця перед зневагою. Повстали хрестоносні походи, перебігали всі краї посли, накликаючи до участі в боротьбі за святі місця словами: «Бог так хоче...». Сьогодні настала подібна хвиля... Сьогодні папа закликає до нового хрестоносного походу вас усіх віруючих католиків»³. Таким чином, в нових історичних умовах Католицька дія покликана була відігравати таку ж роль, як чернечі ордена в період хрестових походів.

За допомогою Католицької дії церковники прагнули також посилити пропаганду католицької соціальної доктрини, протиставити свою соціальну демагогію, суть якої зводилась до врегулювання «відносин між капіталом і працею на засадах християнської науки»⁴, теорії наукового комунізму.

В Польщі, як і в інших країнах, клерикали намагалися об'єднати діяльність існуючих католицьких організацій, «створити з них один організм». Особлива увага приділялась централізації керівництва. В Польщі діями Католицької дії керувала спеціальна комісія єпископату, до складу якої входили кардинали Гльонд і Каковський, митрополити Сапега і Шептицький. За її дорученням центральне бюро Католицької дії в Польщі очолив єпископ Адамський. Він докладав усіх зусиль, щоб виконати наказ Ватикану і створити клерикальну організацію для боротьби проти революційного руху та ідей марксизму-ленінізму. На західноукраїнських землях вона була зброєю польської великодержавної та імперіалістичної реакції. Прогресивний західноукраїнський письменник і публіцист А. Крушельницький писав, що Католицька дія «це намагання церкви повернути колесо історії на тисячу років, повернути людство ХХ віку до темряви Х—ХІ віків, намагання перетворити віруючих католиків у священників, які не мають права самостійно діяти, самостійно жити, вони повинні бути манекенами, шаховими фігурами у руках гравця. Увесь той евхаристичний зміст — це ніщо інше, як форма, що має довести до суттєвого змісту — організаційного: закування всього людства в кайдани середньовічної неволі духовної і фізичної. А чи... середньовічна інквізиція прийде у вигляді середньовічних кострів, чи знайдуться для неї інші переносні костри, — це байдуже! Раз уже все людство (католицьке) стане «армією ордену світських рицарів», воно, як усяка армія, знатиме тільки послух своїй владі»⁵. У відповідності з рішеннями 1-го евхаристичного конгресу клерикальні газети і журнали (газети «Мета», «Правда», «Нова зоря», журнали «Нива», «Поступ» та ін.) переходили під безпосередній контроль центрального бюро Католицької дії у Польщі, яке координувало й спрямовувало їх діяльність.

На західноукраїнських землях греко-католицьке духовенство почало створювати Католицьку дію 1930 р. Поспішність, з якою воно взялося за цю справу, була викликана загостренням класової боротьби в Західній Україні, а також посиленням міжнародної напруженості. У цей час Ватикан закликав організувати у світовому масштабі «хрестовий похід», «моральну інтервенцію» проти СРСР.

³ Антін Крушельницький. Actio catholica. (Католицький інтернаціонал на західноукраїнських землях).— «Нові шляхи», 1930, № 12, стор. 348.

⁴ А. К. Завдання Католицької акції по думці св. вітця Пія ХІ.— Альманах українських богословів, Перемишль, 1937, стор. 48.

⁵ Антін Крушельницький. Назв. праця.— «Нові шляхи», 1930, № 12, стор. 351.

Католицької дії мали зайняти керівні посади в різних установах цього товариства і поступово перетворити їх на суто католицькій основі. Під керівництвом досвідчених католицьких журналістів і редакторів для жінок передбачалося створити спеціальний друкований орган. Після певної ідеологічної підготовки планувалося заснувати товариство жінок-католичок, яке мало допомогти повернути «Союз українок» до католицизму. Незабаром Дзерович доповідав митрополиту А. Шептицькому, що Генеральний інститут сподівається в найближчому майбутньому домогтися повного окатоличення основ ідеології й практики «Союзу українок»¹⁵.

Уніатські клерикали докладали чимало зусиль, щоб поставити під свій контроль культурно-освітнє товариство «Просвіта», головне правління якого перебувало в руках націоналістів. Але місцеві організації здебільшого підтримували комуністів. Наприклад, 1938 р. на Волині останні контролювали від 50% до 100% хат-читалень, у які потрапляла марксистська література. Подібне ж становище існувало на Станіславщині й Тернопільщині. В зв'язку з цим більшість організацій «Просвіти» польський уряд розпустив.

У 1937 р. у зв'язку з 70-річчям від дня заснування товариства «Просвіта» його керівництво звернулося з проханням до митрополита Шептицького за владним благословенням. Спочатку митрополит висловив незадоволення діяльністю місцевих організацій «на благо святої церкви», вказавши, що вони, особливо в Тернопільському воеводстві, перебувають під впливом комуністів. Після тривалого зволікання Шептицький дав «архипастирське благословення» з тією умовою, що в майбутньому «Просвіта» «буде поширювати освіту в чисто католицькому дусі». Керівники «Просвіти» пішли назустріч Шептицькому, погодившись, щоб президент ГІКА Дзерович увійшов до складу головного відділу організації для «нейтралізації» впливу лівих течій¹⁶. «...Вважаю найбільшим своїм обов'язком,— писав Дзерович Шептицькому,— залишатися у відділі «Просвіти», щоб паралізувати руйнівну працю радикалів, які знову беруть участь у засіданнях головного відділу»¹⁷.

4 січня 1937 р. Дзерович повідомляв єпископу Хомишину, що в «Просвіту» проникли віруючі націоналісти-українці, які виконують його вказівки¹⁸. Але деякі керівники уніатської церкви, зокрема Хомишин, не вірили в те, що «Просвіта» потрапить під контроль церкви і ввійде в Католицьку дію. Кінець кінцем це визнав навіть сам Дзерович¹⁹. Ненадійним прихильником католицизму вважалася також школа. Тому, щоб посилити ідеологічний наступ на учнів, представника Католицької дії було введено до складу редакції журналу «Рідна школа».

Виконуючи вказівки Центрального бюро Католицької дії, а також волю митрополита Шептицького, Генеральний інститут переглядав також програми лояльних до уряду партій, щоб з'ясувати, чи немає в них пунктів, «неузгіднених з католицькою ідеологією»²⁰. Їх було виявлено навіть у програмі Українського національно-демократичного об'єднання — української буржуазно-націоналістичної партії, яка з часу створення (липень 1925 р.) подавала реакційному польському

¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1 а, спр. 3179, арк. 30, 141.

¹⁶ Там же, спр. 3442, арк. 65, 70, 194.

¹⁷ Там же, арк. 135.

¹⁸ Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1965, стор. 262.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1 а, спр. 3170, арк. 135; оп. 4 б, спр. 2791, арк. 18.

²⁰ Там же, оп. 1 б, спр. 3179, арк. 136.

уряду активну допомогу в боротьбі проти революційного руху. Але керівники УНДО запевнили емісарів ГІКА, що «найближчий партійний з'їзд з певністю проведе заміну (ідеологічної лінії — А. Ш.) згідно з тенденціями католиків»²¹. В 30-х роках буржуазно-націоналістичні партії, не маючи істотного впливу на маси, остаточно скомпрометували себе співробітництвом з окупаційними властями та участю в Католицькій дії.

Католицька дія відзначалася мілітаристським спрямуванням. Це змушений був визнати навіть папа Пій XI, який вказував, що «Католицька акція — це армія на чолі з єпископами на все готова в боротьбі за католицькі ідеали»²². Конкретизуючи це положення, журнал «Католицька акція» (виходив у Львові) писав: «Католицька акція є більше військом, ніж громадою»²³. А священник Микитюк підкреслював, що роль духовника в Католицькій дії аналогічна ролі офіцера-інструктора²⁴.

Ідеологічна та психологічна підготовка мас до війни проти Радянського Союзу була одним з важливих завдань Католицької дії. «Церква чи більшовики, порядок чи революція? — запитував у 1935 р. С. Демко. — Чи католики будуть готові до тієї історичної години — це у великій мірі буде залежати від розвитку Католицької акції»²⁵. Отже, вона була покликана готувати кадри для боротьби проти комунізму.

В умовах Західної України ідеологи Католицької дії вживали заходів до встановлення тісного союзу з буржуазними націоналістами, а також виховання мас у дусі так званого «християнського націоналізму», ідея якого обгрунтовувалася в листі Дзеровича до єпископа Хомишина від 4 січня 1937 р. Щодо впровадження її в життя він великі надії покладав на українських буржуазних націоналістів, зокрема тих, що писали статті до журналу «Католицька акція».

Здійсненню підступних планів Католицької дії перешкоджали західноукраїнські трудящі — робітники, селяни, прогресивна інтелігенція, які під керівництвом КПЗУ зривали реакційні заходи буржуазно-націоналістичних і клерикальних прислужників імперіалістичної реакції. Комуністи попереджали маси, що буржуазія вживатиме всіх заходів для послаблення єдиного фронту трудящих різних національностей. Зокрема, в резолюції VI розширеного засідання ЦК КПЗУ вказувалося: «В умовах перемоги пролетарської революції, в умовах розвалу польської окупації під ударами революційного руху або воєнних поразок західноукраїнська буржуазія буде намагатися розбити єдиний фронт пролетарської революції польських, українських, білоруських революціонерів — фронт боротьби за самовизначення Західної України аж до відокремлення від Польщі, фронт боротьби за дійсне соціальне й національне визволення Західної України»²⁶. Життя підтвердило це передбачення. У 1936 р. Дзерович писав, що завдання церкви протиставити заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» закликом «Рицарі Христа всього світу, єднайтеся до боротьби за божу (імперіалістичну — А. Ш.) та через бога національну справу»²⁷.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1 а, спр. 3179, арк. 136.

²² П. Хомишин. Католицька акція. — «Нива», 1930, № 3, стор. 99.

²³ С. Демко. Думки про Католицьку акцію. — «Католицька акція», 1935, № 2, стор. 19.

²⁴ В. Микитюк. Католицька акція. — Курс Католицької акції в Станіславі, стор. 34.

²⁵ С. Демко. Назв. праця. — «Католицька акція», 1935, № 3, стор. 14.

²⁶ Резолюції VI-го поширеного засідання ЦК КПЗУ 3 квітня 1930 р., Львів, 1932, стор. 10.

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 2791, арк. 7.

У 30-х роках посилилася революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною. Наперекір волі народу уніатська церковна ієрархія висунула план «об'єднання» української нації під прапором греко-католицької церкви. Так, у листі до Шептицького Дзерович писав: «Об'єднання української нації можливе лише під релігійним, католицьким прапором. Галицька гілка українського народу, що належить до вселенської церкви, стала начебто притягальною силою, центром для всього українського материка, який може ідейно оновитися лише через Католицьку акцію. Ніяка інша сила, крім Католицької дії, не зможе об'єднати націю»²⁸.

Тому клерикально-націоналістична реакція посилила релігійне одурманення мас, насамперед робітників та молоді. Богослови відверто заявляли, що «королівським завданням католицької церкви є навернення пролетаріату до церкви»²⁹, тобто прищеплення трудящим ідеології католицизму. Протиставляючи свої плани «об'єднання» української нації програмі комуністів, що передбачала возз'єднання Західної України з Радянською, клерикали і націоналісти намагалися отруїти свідомість трудящих, особливо молоді, також буржуазно-націоналістичною ідеологією. Тому за порадою ЦК КПЗУ комсомол Західної України багато уваги приділяв роботі серед молоді, залученої клерикалами до воєнних організацій.

1933 р. у Львові виникла так звана Католицька дія української молоді (КДУМ). У відповідності з енциклікою Пія XI «Про християнське виховання молоді» керівна роль в гуртках КДУМ належала уніатському духовенству, серед якого переважна більшість була запеклими націоналістами. Організатори і натхненники Католицької дії розуміли, що виконати завдання ідеологічного одурманення молоді складно, оскільки комуністи посилити «руїнницьку для церкви пропаганду». Внаслідок цього серед народу поширилося «безбожництво». Тому Дзерович пропонував протиставити масі пропагандистів «зла і безбожництва» фалангу мирян, які, проникнувшись духом католицизму, допомогали б церкві формувати нове покоління³⁰.

Ідеологи Католицької дії в Західній Україні твердили про необхідність виховувати членів своєї організації у дусі войовничого католицизму та українського буржуазного націоналізму, оскільки між цими двома ідеологіями є багато спільного. Так, 1939 р. єпископ Бучко говорив, що «в основі виховання молоді в гуртках КДУМ лежить християнсько-націоналістичний світогляд, який впливає з лозунга «Все для Христа і України»³¹.

Однак всі намагання клерикалів і націоналістів залучити молодь до Католицької дії, одурманити її релігійно-націоналістичною ідеологією не давали бажаних наслідків. Практично здійснити завдання, що покладалися вищою церковною ієрархією на Католицьку дію в Західній Україні, не вдалося. Церковникам з великими труднощами вдавалося вербувати членів до своєї організації, а її гуртки (в них фактично не проводилося ніякої роботи) лише формально існували в небагатьох містах і селах. В грудні 1936 р. Дзерович скаржився Шептицькому на безперспективність «дії», але висловлював певність, що з часом «вдасться перебороти сучасну інерцію в справах Католицької

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2791, арк. 4.

²⁹ Ю. Гірниак. Клуби в «Скалі». — Курс Католицької акції в Станіславі, стор. 212.

³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 2791, арк. 7.

³¹ Там же, спр. 2295, арк. 102.

дії і відсунути тим самим від нашого народу страшну загрозу його більшовизації»^{32–33}. Однак уже через 2 роки Дзерович мусив визнати, що протягом шести років Католицька дія на західноукраїнських землях «не дала ніяких практичних результатів. Вважаю, — писав він, — що шкода удержувати подібну фікцію, якою є наша Католицька дія»³⁴. У можливості здійснити плани Ватикану на західноукраїнських землях зневірилися також інші вищі представники церковної ієрархії. Так, генеральний церковний асистент Католицької дії єпископ Будка, прохаючи єпископський ординат у м. Станіславі звільнити його від роботи в Католицькій дії, з роздратуванням зазначав: «Особливо висловлюю жаль, що так сумно стоїть у нас та «зіниця ока» (Католицька дія — А. Ш.) святого отця»³⁵. Красномовним свідченням провалу задумів уніатських клерикалів є висновки спеціальної комісії у складі єпископів Будки, Лакоти, Лятишевського. «Комісія провела довгу дискусію над загальним станом організації Католицької дії в нашій церковній провінції і сконстатувала, — писали вони в протоколі від 15 лютого 1938 р., — що від хвилі затвердження і оголошення конституційних статутів Католицької дії від 3 січня 1931 року до нинішнього дня, крім заснування Генерального інституту Католицької дії, нема ще всюди єпархіяльних інститутів, а що найважливіше — нема товариства Католицької дії, через які Католицька дія могла б проводити свою діяльність»³⁶.

Єпископ Г. Хомишин вирішив піти манівцями. 1933 р. у Станіславській єпархії він спочатку створив клерикально-націоналістичну організацію «Скала», яка мала бути «дошкіллям майбутньої Католицької дії» і виконувати її функції. Основні свої зусилля вона спрямовувала на збирання різноманітної політичної інформації серед населення. На це вказував уніатський священник І. Чернодоля³⁷. Таким чином, уніатське духовенство не лише саме займалося шпигунством, а намагалося спонукати до цього й віруючих.

Крім виховання населення в дусі католицизму і буржуазного націоналізму, «Скала» покликана була вести антикомуністичну пропаганду, зокрема, боротися проти новітніх матеріалістичних доктрин, оскільки, твердила клерикальна газета «Правда», наступили часи, коли валиться капіталістичний світ і багатьма народами «заволодів матеріалізм»³⁸.

1936 р. редактор газети «Нова зоря» клерикал і націоналіст О. Назарук писав, що перед «Скалою» стояло завдання мобілізувати західноукраїнських католиків для боротьби за «скріплення і відновлення Великої України»³⁹. Це значило, що на випадок війни проти СРСР «Скала» буде слухняним зняряддям у руках ворогів радянського народу.

Але боротьба трудящих західноукраїнських земель за воз'єднання з Радянською Україною створила несприятливі умови для антинародної діяльності греко-католицької церкви, зокрема створення Католицької дії.

^{32–33} ЦДА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 2791, арк. 19.

³⁴ Там же, оп. 1 а, спр. 2567, арк. 70.

³⁵ Там же, арк. 76.

³⁶ Там же, арк. 71.

³⁷ І. Чернодоля. Католицькі організації. — Курс Католицької акції в Станіславі, стор. 48.

³⁸ «Правда», 23 травня 1937 р.; «Нова зоря», 12 травня 1938 р.

³⁹ «Правда», 19 липня 1936 р.

В період тимчасової окупації західноукраїнських земель німецькими фашистами уніатське духовенство разом з націоналістами допомагало гітлерівським загарбникам розправлятися з радянськими патріотами, відправляти населення на каторжні роботи до Німеччини, вербувати українців в дивізію СС «Галичина» тощо. Таким чином, остаточно виявилася антинародна, антирадянська діяльність греко-католицької церкви. Тому в березні 1946 р. Львівський церковний собор, виконуючи волю українського народу, ухвалив скасувати Брестську церковну унію. Так було покладено край здійсненню будь-яких ворожих народіві «католицьких дій» на західноукраїнських землях.

СКІФИ НА ДУНАІ

П. Й. КАРИШКОВСЬКИЙ

Проникнення скіфів * на правий берег Дунаю і їх роль в історії народів північно-східної частини Балканського півострова не раз привертала увагу вчених, але в науковій літературі часто повторювалося твердження М. І. Ростовцева, який вважав, що скіфи, прийшовши на територію сучасної Угорщини, Румунії та Болгарії, надовго встановили своє панування над населенням Карпато-Дунайського району¹. А реакційні представники буржуазної історіографії навіть твердять, що «дика скіфська орда» знищила під час своєї навали центри фракійської культури на північному узгір'ї Балканського хребта та лужицької у басейні Верхнього Одера².

Наше повідомлення обмежується розглядом тих матеріалів (насамперед писемних першоджерел), які свідчать про перебування скіфів на Нижньому Дунаї і, зокрема, на його правому березі³. Ще Геродот вважав, що Істра (Дунаї) і п'ять його лівих приток течуть по скіфській землі, а від впадіння Істра у море і далі на схід лежить «споконвічна» Скіфія (IV, 99, 101)⁴. Тому переправу персидського царя Дарія на лівий берег Істра скіфи розцінили як вторгнення на їх землю (IV, 118). Держава ж фракійців, писав Фукидід, «простягалася з боку моря від міста Абдер до Евксинського Понта і ріки Істра» (II, 96; 97).

Перші повідомлення про скіфів на правому березі Істра належать Геродоту. В одному місці він згадує про посольство скіфів до Спарти (VI, 84), а в іншому (VI, 40) пише, що після поразки Дарія скіфи

* У цій статті термін «скіфи» вживається як визначення сукупності кочових іраномовних племен, які жили в степах Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці; їх походження та взаємовідносини з землеробськими племенами Скіфії не розглядаються.

¹ М. І. Ростовцев. Эллиство и иранство на Юге России, Пг., 1918, стор. 34—36; М. Rostovtzeff. Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, стор. 83—85.

² Огляд і критику відповідної літератури див. А. И. Мелюкова. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы.— «Советская археология», т. XXII, М., 1955, стор. 239—253.

³ Про ці повідомлення див. також: А. М. Мелюкова. К вопросу о границе между скифами и гетами.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье, М., 1969, стор. 61—65.

⁴ Тут і далі тексти античних авторів про Північне Причорномор'я наводяться за збіркою: В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, тт. I—II, Спб., 1893—1906.

здійснили експедицію на південь і досягли Фракійського Херсонесу (Галіполійського півострова). На підставі цих повідомлень, дуже невиразного вислову в трагедії «Рес» (її автором вважають Евріпіда) та поодиноких знахідок пам'яток скіфської матеріальної культури на правому березі Дунаю⁵ не можна зробити висновку про наявність у VI—V ст. до н. е. сталого скіфського населення у сучасній Добруджі. Повідомлення про скіфські племена на території цього краю відносяться тільки до другої половини IV ст. до н. е. і стосуються діяльності царя Атея; що загинув 339 р. до н. е. у битві проти македонського царя Філіппа II. Деякі сучасні дослідники вважають, що тоді скіфи міцно закріпилися у районі, межами якого були на півночі і заході течія Дунаю, на півдні — східні відроги Балканських гір, а на сході — Чорноморське узбережжя⁶.

Все, що відомо про перебування Атеєвих скіфів за Дунаєм, почерпується виключно з повідомлень античних авторів. Так, Фронтін (II, 4, 20) і Полієн (VII, 44, 1) свідчать, що скіфи мали воєнну сутичку з племенем трібаллів (їх володіння поширювалися «до Істра та острова Певки», що знаходився, за Страбоном, «біля гирла» цієї ріки (VII, 3, 8; пор. VII, 3, 15), які проживали переважно на правому березі Дунаю в басейні р. Морави. Клімент Олександрійський (V, 5, 31), ґрунтуючись на втраченому творі Арістокріта, додає, що Атей загрожував м. Візантію.

Під час розгляду цих уривчастих повідомлень важко припустити, нібито скіфи під проводом свого царя заглибилися аж на територію сучасної Сербії. Але незадовго до 335 р. до н. е., коли Олександр Македонський зіткнувся з трібаллами у гирлі р. Істра (Арріон, I, 2—3), вони напали на військо Філіппа, який повертався після перемоги над Атеєм (Юстин IX, 3, 1—3). Загроза Атея візантіяцям не доводить, що скіфські вершники досягали берегів Босфору⁷. За Кліментом Олександрійським можна зробити лише той висновок, що інтереси (не обов'язково територіальні) скіфського царя та візантійських громадян зіткнулися ще до початку воєнних дій Філіппа Македонського проти м. Візантія, тобто до 340 р. до н. е.⁸ Нарешті, посередництво фракійського м. Аполлонії у переговорах між обома царями, про яке повідомляють Юстин (IX, 2, 1) та Орозій (III, 13, 5), свідчить, що аполлоніати були незалежні як від Атея, так і від Філіппа. А в такому разі немає жодних підстав твердити, нібито під владою Атея перебувала вся Добруджа.

Про реальне становище Атея на Нижньому Дунаї свідчить і його сутичка з істрианами. Юстин (IX, 2, 1—2) і Орозій (III, 13, 4—8) вказують, що внаслідок воєнного натиску істриан (*bello Histrianorum premeretur*) Атей звернувся за допомогою до Філіппа. І тільки смерть царя істриан позбавила скіфів «страху війни» (*metu belli*). На той час на допомогу Атеєві уже прибули македонські загони, які скіфський

⁵ Д. Берчу. Фрако-скифський меч-емблема из Меджидии.— *Dacia*, нова серия, т. II, București, 1958; A. D. Alexandrescu. Două statui traco-scitice din Dobrogea. Studii și cercetări de istorie veche, t. IX, București, 1958, № 2; A. Aricescu. Cazanul scitic de la Castelu. Studii și cercetări de istorie veche, t. XVI, București, 1965, № 3.

⁶ Д. Б. Шелов. Царь Атей.— «Нумизматика и сфрагистика», 1965, № 2, стор. 32; Т. В. Блаватская. Греки и скифы в Западном Причерноморье.— «Вестник древней истории», 1948, № 1, стор. 207—208; J. Harmatta. Das Volk der Sadagaren.— *Analecta Orientalia memoriae Al. Csoma de Koros dedicata*, Eudapestini, 1942—1947, стор. 24—25; V. Parvan. *Dacia*, București, 1958, стор. 41—42.

⁷ Деякі вчені (наприклад, В. П. Невская. Византий в классическую и эллинистическую эпохи, М., 1953, стор. 112—113) припускають це.

⁸ Д. Б. Шелов. Назв. праця, стор. 26—27, 29.

цар відправив назад. Якщо зважити, що Юстин дотримувався історичної традиції (вороже ставлення до Македонії та ідеалізування скіфів)⁹, не можна не визнати, що воєнна могутність та політичні можливості Атея на Дунаї мають досить скромний вигляд. До речі, невідомий автор елліністичного часу в історичному творі, від якого збереглися лише фрагменти, також свідчить про обмеженість сил Атея, оскільки Філіпп «легко переміг» (radios epikesen) скіфів і вбив їхнього царя Атея (bašilea autōn Atean arekteinen)¹⁰. Не треба забувати, що й перемога над «переважаючим військом» (ampliozem exercitum) трібаллів була здобута скіфами лише завдяки тому, що Атей переконав ворогів, нібито йому на допомогу йде поповнення (Фронтін. II, 4, 20).

Битва скіфів з трібаллами відбулася біля «гирла Істра», яке відіграло в історії держави Атея істотну роль. Напередодні війни з скіфами Філіпп хоче, за Юстином (IX, 2, 10—11), спорудити «in ostio Histri» статую Геракла. Атей відповів, що сам установить і навіть охоронятиме статую, але «з військом він не дозволить вступити у свої межі» (Юстин. IX, 2, 12—13). Весь контекст і форма цього місця не лишають сумнівів, що цар скіфів, по-перше, здійснював реальну владу над гирлами Дунаю, і, по-друге, розглядав їх як кордони (fines) своєї держави.

Лукіан («Довговічні», 10) повідомляє, що цар скіфів, якому було уже за 90 років, загинув у бою проти Філіппа «поблизу ріки Істра». Тому деякі вчені вважали, нібито це сталося у Північній Добруджі. Але ж Юстин (IX, 1, 9; IX, 3, 1—3), Орозій (III, 13, 4) і афіньський промовець Есхін (III, 128) свідчать, що македонський цар перебував «у Скіфії». У зв'язку з цим, очевидно, ймовірніше шукати місце битви скіфів проти македонського війська на лівому березі Дунаю, у південній частині Прутсько-Дністровського межиріччя. До того ж, у Юстина (XXXVIII, 7, 3) сказано, що Дарій Персидський та Філіпп Македонський переходили кордон Скіфії, але «насилу спромоглися втекти звідти». Геродот (IV, 97—98, 118; 135—141) також свідчить, що Дарій перебував на лівому березі Істра. Отже, кордон «царства Скіфії» (regnum Scythiae) у часи Атея проходив десь у гирлах Дунаю і немає ніяких підстав шукати його на східних схилах Балканських гір або ще далі на півдні.

Цікаво визначити кордон Скіфської держави також на сході. Спираючись на свідчення Страбона (VII, 3, 18), що Атею підкорялася більшість причорноморських «варварів», Б. М. Граков припустив, що Скіфська держава простяглася від Азовського моря до Дунаю¹¹. До цієї точки зору приєдналося чимало радянських вчених¹². Водночас В. Ф. Гайдукевич заперечує можливість існування у скіфському суспільстві об'єднаної рабовласницької держави «від Меотіди до Істра» ще у IV ст. до н. е. і вважає, що Атей очолював лише «одне з угруповань кочових скіфів, яке дуже активно діяло тут (у Подунав'ї.— П. К.)

⁹ Д. П. Каллистов. Рабство в Северном Причерноморье V—III вв. до н. э.—Рабство на периферии античного мира, Л., 1968, стор. 213—214; пор. К. К. Зельни. Основные черты исторической концепции Помпея Трога.—«Вестник древней истории», 1948, № 4, стор. 214—215, 220—221.

¹⁰ С. Н. Roberts. Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library, t. III, Manchester, 1938, стор. 111.

¹¹ Б. М. Граков. Скіфи, К., 1947, стор. 32; Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.—Материалы и исследования по археологии СССР, № 36, М., 1954, стор. 20, 22, 172.

¹² Э. И. Соломоник. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами.—Археология и история Боспора, I, Симферополь, 1952, стор. 108—109; В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья, М., 1961, стор. 16; Д. Б. Шелов. Назв. праця, стор. 19—21.

до того, як зазнало поразки від Філіппа Македонського»¹³. До того ж, у тексті Страбона про Атея зустрічається слово «dokei» («здається», «мабуть»), що виявляє авторський сумнів. Але якщо навіть повідомлення Страбона вважати незаперечним фактом, то, однак, з цього не випливає, нібито владу Атея визнавали усі племена від Дунаю до Азовського моря. На початку відповідного розділу згадується, що «уся країна» (*harsa d'he choga*) аж до місцевостей, які лежать «понад морем» (*epi thalattei*) між Борисфеном та «гирлом Меотиди», тобто від Дніпра до Керченської протоки, дуже терпить від холоду. У попередньому викладі в термін «уся країна» (*pasa choga*) входить і територія «між Істром і Борисфеном». Отже, за Страбоном, скіфи жили на північному узбережжі Чорного моря (гирла Дніпра, Перекопський перешийок і береги Керченської протоки згадуються окремо). Місцеві племена охарактеризовані надзвичайно сумарно: вони живуть «на рівнинах» (*epi rediois*), не тримають віслюків, але у них є безрогі бики, маленькі коні та великі вівці (трохи вище повідомляється про повстані кибитки кочовиків, які пересуваються у пошуках пасовищ від «болот Меотиди» вглиб «рівнин» і живляться продуктами скотарства).

Таким чином, Атея, який «панував, здається, над більшістю тутешніх варварів», можна, виходячи з усього контексту, вважати володарем частини кочових племен, які жили «на рівнинах» між гирлами Дунаю і Дніпра та далі до Перекопу. Дуже сумнівно, що його влада поширювалася і на племена, які заселяли степи Північного Криму. Висновки ж про те, що центр держави Атея «тяжіє в основному до Дніпра» та що під його владою перебували осілі землеробські племена Середнього Подніпров'я, на території яких знаходилося відоме Кам'янське городище (Б. М. Граков його вважає столицею скіфського царства, яку, можливо, було навіть засновано Атеєм)¹⁴, ні в якому разі не випливають зі слів Страбона та використаного ним джерела.

Б. М. Граков доводить, нібито з відомого повідомлення Поліена про битву скіфів з трибаллами «видно, що влада Атея поширювалася і на внутрішні скіфські племена»¹⁵. Автор коментарів до цього тексту навіть припускає, що «*hoi apo Skythai*» Поліена це «скіфи з областей, розташованих у верхній течії ріки Дніпра»¹⁶. Д. Б. Шелов відкидає такі тлумачення. На його думку, наведені слова, «якщо підходити до визначення змісту тексту Поліена неупереджено», можуть бути віднесені «тільки до скіфів, розташованих вище по течії Дунаю»¹⁷. Але ж саме існування таких скіфів нічим не підтверджується. Щодо слів Поліена, то вони перекладені на російську мову В. М. Клембровським не дуже вдало. Прислівник «*apo*» крім значень «вгору, догори» і «вгорі, нагорі» (звідси «Верхні скіфи») у перекладі Клембровського має ще й значення «вглиб», «в глибині» (звідси «внутрішні» скіфські племена Б. М. Гракова). Але до тексту Поліена є паралель у Фронтіна (в основі цих авторів лежить єдине першоджерело)¹⁸. Латинський письменник згадує про помилку трибаллів, які вважали, нібито на допомогу Атеєві підходять загони «від віддалених скіфів» (*ad ulterioribus Scythis*). Таким чином, і у паралельному повідомленні Поліена немає ніяких «верхніх» скіфів, а є тільки згадка про скіфів, які у першоджерелах називаються «допоміжними» (*auxilia*) або «союзними вій-

¹³ В. Ф. Гайдукевич. История античных городов Северного Причерноморья.— Античные города Северного Причерноморья, I, М.—Л., 1955, стор. 121 (прим. 4).

¹⁴ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре, стор. 22, 172.

¹⁵ Там же, стор. 22.

¹⁶ «Вестник древней истории», 1948, № 2, стор. 218 (прим. 1).

¹⁷ Д. Б. Шелов. Назв. праця, стор. 21.

¹⁸ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 121.

ськами» (hoi summachoi). Трібалли їх не вважали за підданих скіфського царя¹⁹. Оскільки битва Атея з трібаллами відбувалася на правому березі Дунаю, немає сумніву, що скіфи йшли «з глибини» своєї країни — з південної частини Прутсько-Дністровського межиріччя, а не Подніпров'я.

Питання про наявність у скіфському суспільстві класового розшарування та державної організації, очевидно, не вирішується визнанням Атея царем усієї країни від Дунаю до Азовського моря чи тільки володарем певної групи скіфів. Але, безперечно, його влада була державною. Першоджерела завжди називають Атея царем (*basileus*, *rex*), а Юстин вживає вислів «скіфське царство» (*regnum*). Привертає увагу і той факт, що Атеєві приписували ряд моральних сентенцій, частину яких наводить Плутарх. Не маючи підстав вважати Атея царем-об'єднувачем племен Скіфії або творцем скіфської державності, водночас не можна її припускати, що він був тільки одним з багатьох родоплемінних ватажків. Найвірогідніше, що влада Атея вже була державною й поширювалася на досить велику сукупність скіфських племен Причорномор'я від Дніпровських гирл (чи, навіть, від Перекопу) до Дунаю.

Припущення, що саме Дунай був західним кордоном держави Атея, дістає підтвердження у дослідженнях радянських і румунських археологів. У них вказується на наявність певних культурних контактів гето-фракійських племен зі скіфами, але заперечується наявність на південь від Дунаю значного скіфського населення²⁰. Однак чітких залишків скіфського осілого населення немає і в південній частині Прутсько-Дністровського межиріччя. У IV—III ст. до н. е. поселення з гетською керамікою відомі на Пруті (біля Кагула), на Дунаї (поблизу Ізмаїла), у кількох пунктах на лівому березі Нижнього Дністра і Дністровського лиману. Проте у степовій смузі розкопано кілька курганів зі скіфськими похованнями (Суручени, Борисівка, Червоний яр). На східному березі Дністровського лиману і Нижнього Дністра матеріальна культура поселень має спільні риси з матеріальною культурою осілих племен Скіфії. Відомі й кургани кочових скіфів на Тираспільщині.

Таким чином, етнокультурна межа між гетами й скіфами у IV—III ст. до н. е. проходила вздовж Дністра і Дністровського лиману. Інколи кочові скіфи відвідували й безводні степи південної частини Прутсько-Дністровського межиріччя, але осілого населення там, здається, майже не було²¹.

Про наявність гетів у IV—III ст. до н. е. на лівому березі Нижнього Дунаю свідчать і писемні джерела — Страбон (VII, 3, 8, 14), Арріан (Анабасис, I, 3,5—4,5), Діодор (XXI, 11—12), Павсаній (I, 9, 6), Юстин (XVI, 1, 19). Цікаво, що коли Страбон (VII, 3, 4; 7) цитує філософа-періпатетика Стратона (IV — перша половина III ст. до н. е.) він називає сучасний Буджацький степ «скіфською пустелею» (*hē Skythōn egeṃtia*), але у тій частині «Географії», де використано періпл Артемідора (II ст. до н. е.)²² він (VII, 3, 14; 17) згадує вже не скіфську, а «гетську пустелю» (*hē ton Getōn egeṃtia*).

¹⁹ Д. П. Каллистов. Рабство в Северном Причерноморье, стор. 212.

²⁰ А. И. Мелюкова. Скифские элементы в гетской культуре.— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 105, М., 1965, стор. 32—41; D. Bergiu. Neue skythische Funde aus Rumänien und Bulgarien.— Prähistorische Zeitschrift, t. XLI, Wien, 1963, стор. 190—198.

²¹ А. И. Мелюкова. К вопросу о границе между скифами и гетами.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, стор. 65—80.

²² М. И. Ростовцев. Страбон как источник для истории Боспора.— Сборник статей в честь В. П. Бузескула, Харьков, 1914, стор. 368, 374—376.

Але поряд з гетами на лівому березі Нижнього Дунаю жили й скіфи. Є цілком конкретні повідомлення про експедицію (близько 330 р. до н. е.) македонського полководця Зопіріона проти племен, які жили на лівому березі Істра²³. Хоча в джерелах не висвітлюються деталі походу, спрямованого, за Юстином (XII, 2, 16), проти скіфів, а за Курцієм Руфом (X, 1, 43) — проти гетів, вже на підставі того, що Зопіріон заглибився у степи аж до Ольвії, про невдалу облогу якої повідомляє Макробій (I, 11, 33), можна зробити висновок, що полководець мав завдання підкорити насамперед скіфів (гетів незадовго до цього розгромив Олександр), які зберігали незалежність. Експедиція закінчилася невдало. Після цього скіфи подали допомогу каллатійським повстанцям, які вели збройну боротьбу проти Лісімаха (Діодор. XIX, 73). Протягом III ст. до н. е. вони проникали на правий берег Дунаю, де, за свідченням поета Аполлонія, змішувалися з фракійцями (IV, 320). Страбон (VII, 4, 5; 5, 12) також повідомляє про переселенців зі Скіфії у болотяні місцевості «так званої Малої Скіфії, що на цьому (південному.— П. К.) боці Істра». В іншому місці (VII, 3, 13) Страбон вказує, що гети «постійно переселяються на обидва береги Істра». Скіфи, бастарни і савромати також «переправлялись і залишалися жити на островах та у Фракії». Згадка про сарматів та бастарнів стосується епохи, коли передові лави сарматів докотилися до Дніпра, «спустишили значну частину Скіфії та, поголовно винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни у пустелю» (Діодор, II, 43, 7). Саме тоді скіфи, за Страбонем (VII, 4, 5), і переправлялися з території, розташованої між Перекопом і Дніпром, «за Тірас та за Істр». Сарматське нашествя датується на підставі археологічних даних кінцем III—II ст. до н. е.²⁴ Десь на рубежі III—II ст. гето-дакійські племена, за повідомленням Юстина (XXX, 3, 16), вперше зіткнулися з бастарнами, яких періпл псевдо-Скімна називає «приходнями» (epelydes). Вони селилися поруч з фракійцями поблизу р. Тіраса²⁵. Той же періпл свідчить (також на підставі втраченого твору каллатійця Деметрія), що фракійське плем'я кробізів з усіх боків оточує м. Одессос, примикаючи поблизу Діонісополя до скіфів, які живуть навколо м. Томі²⁶.

Скіфи, які відступили під тиском сарматів на правий берег Дунаю, були, очевидно, політично організованою силою. Про це можна судити на підставі знайденого та виданого ще у XVI ст. тексту документа (IGB, I, № 41). У ньому згадується цар скіфів Каніт, добросусідські стосунки з яким були дуже важливими для одессоських громадян. Монети цього царя та його наступників, карбовані у грецьких містах Західнопонтійського узбережжя, досить часто трапляються на всьому чорноморському березі від сучасної Варни до Констанци²⁷ і свідчать про

²³ С. А. Жебелев. Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 41—47.

²⁴ К. Ф. Смирнов. Савроматы, М., 1964, стор. 288—290; М. П. Абрамова. Взаимоотношения сарматов с населением Нижнего Днестра.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 115, М., 1962, стор. 274—283; М. І. Вязьмитіна. Сарматські поховання в долині р. Молочної.— Археологічні пам'ятки УРСР, VIII, К., 1960, стор. 17—22.

²⁵ D. M. Pippidi, D. Berciu. Geli si greci la Dunarea de jos, București, 1965, стор. 231—232; R. Vulpe. Le probleme des bastarnes a la lumiere des decouvertes. archéologiques en Moldavie, Bucarest, 1955, стор. 10—11.

²⁶ Пс.-Скімн, фр. 97—98 та 101 (вв. 748—758, 765—766). Порівняй: М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 26—28, 31—33.

²⁷ K. Regling. Charaspes.— Corolla numismatica in Honour of B. V. Head, Oxford, 1905, стор. 259—265; Т. Герасимов. Монеты от Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сария.— Известия на Варненското археологическо дружество, т. IX, Варна, 1953, стор. 53—59; V. Sanagache. Monetele scitilor din Dobrogea.— Studii si cercetari de istorie veche, t. 1, București, 1950, стор. 255.

існування у II ст. до н. е. на території нинішньої Добруджі скіфського царства. Дійсно, у згаданому документі Каніт недвозначно називається царем скіфів. Його ім'я та імена його наступників етимологічно пов'язуються з ірано-скіфською мовою²⁸. Територія, на яку поширювалася їх влада, згадується під назвою Скіфія у тексті істрійського напису (приблизно 200 р. до н. е.) на пошану Агатокла²⁹. Цей термін, як Мала Скіфія Страбона, має, очевидно, не стільки етнічне, скільки політичне значення. В усякому разі археологічні матеріали не дають підстав для висновків про те, що у III—II ст. до н. е. скіфи становили значну кількість або більшість населення сучасної Добруджі³⁰. Остання згадка про існування скіфів на правому березі Дунаю припадає на 62 р. до н. е., коли вони разом з гетами і бастарнами брали участь у збройному виступі грецьких міст проти римського воєначальника Антонія (Кассій Діон, XXXVIII, 10, 3). Нетривале піднесення політичної могутності гетів у часи Біребісти (середина I ст. до н. е.)³¹ було, очевидно, кінцем самостійного існування скіфів у Добруджі. Овідій («Сумні елегії», I, 3, 61; III, 2, 1), якого було заслано у Томі (8 р. н. е.), хоч і називає суміжну країну Скіфією, але з сусідів томітян перелічує лиш гетів, бастарнів, бессів і сарматів. Згадка Плінія про скіфів, які жили навколо Діонісополя, також, очевидно, перейшла у «Натуральну історію» (IV, 18/44) з якогось джерела елліністичної епохи³². Як традиційний географічний термін «Скіфія» вживається стосовно до Добруджі і в деяких періплах римського часу (Арріан 36; пс.—Арріан 87). А під час адміністративних змін, здійснених при Діоклетіані (284—305 рр. н. е.), вона стає навіть офіційною назвою провінції з центром м. Томі³³. Пізніше ж цей термін набуває ще й церковно-адміністративного змісту³⁴. Хоча тоді про скіфів як про окрему етнічну групу на південь від Дунаю не може бути й мови.

Таким чином, писемні і археологічні джерела не дають ніяких підстав твердити про скіфську експансію на правий берег Дунаю і Балканський півострів. Протягом століть нижня течія Дунаю була кордоном між скіфськими та гето-фракійськими племенами, а безводні степи сучасної Південної Бессарабії не мали осілого населення. У IV—III ст. до н. е. на лівому березі Нижнього Дністра і Дністровського лиману проживало переважно гето-фракійське населення, тоді як на території сучасної Добруджі у III—II ст. до н. е. було хоча кількісно й незначне, але політично активне скіфське населення. Однак воно становило лиш невеликий острівець скіфського етносу, який порівняно швидко асимілювався у племінному конгломераті, що утворився в Нижньому Подунав'ї внаслідок руху сарматів на захід та проникнення бастарнів у Прутсько-Дунайський басейн на рубежі III—II ст. до н. е.

²⁸ Л. И. Тарасюк. Имена царей Малой Скифии на монетах из Добруджи.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 63, М., 1956, стор. 22—30.

²⁹ D. M. Pippidi. Histria si getii in sec. II i. e. n.— Studii clasice, V, București, 1963, стор. 138, 155.

³⁰ L. Berger. O descoperire traco-scitică din Dobrogea si problema scitică la Dunarea de jos.— Studii si cercetari de istorie veche, t. X, 1959, N 1, стор. 7—48.

³¹ Т. Д. Златковская. Племенной союз гетов под руководством Биребисты.— «Вестник древней истории», 1955, № 2, стор. 73—91.

³² М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 50—56.

³³ R. Vulpe. Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucarest, 1938, стор. 281—286.

³⁴ R. Netzhammer. Die christliche Kirchenprovinz Scythien.— Strena Vuličiana, Zagreb—Split, 1924, стор. 397—412.

Замітки

Й. А. ШКРЕБТІЙ
ПРО ДЕЯКІ ЗМІНИ
КОЛГОСПНОЇ
ВИРОБНИЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ

В процесі комуністичного будівництва відбуваються глибокі перетворення в економіці, соціальному і культурному житті радянського села. На основі дальшого технічного переозброєння сільськогосподарського виробництва здійснюються корінні зміни соціальної структури колгоспного селянства. В артілях стає все більше кваліфікованих працівників, котрі володіють новою технікою і мають спеціальну сільськогосподарську підготовку. Серед них особливе місце посідають працівники розумової праці, кількість яких постійно збільшується, а роль їх у вдосконаленні агротехніки, механізації рослинництва і тваринництва, в організації виробництва неухильно зростає. Тільки за 6 років (з 1964 по 1969 рр.) питома вага виробничої інтелігенції і службовців серед колгоспників Української республіки збільшилася з 6,2% до 9,5% *.

На основі дальшої концентрації виробництва і вдосконалення організації праці скорочується загальна кількість керівних працівників (голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, майстернями і т. п.), в чому виявляється одна з тенденцій сучасного індустріального розвитку сільського господарства. З другого боку, ту ж тенденцію видно в різкому збільшенні числа технологів сільськогосподарського виробництва — агрономічного й інженерно-технічного персоналу. Їх чисельність у колгоспах України за вказаний період зросла на 19,5 тис. чол. (27%); а серед працівників переважно розумової праці — з 13,1% до 17,2%. Характерним для того ж процесу є скорочення чисельності працівників непродуктивної сфери колгоспів (сторожів, пожежників та ін.).

Постійна увага партії до підвищення рівня організації колгоспного виробництва, створення стрункої системи підготовки і перепідготовки його кадрів — все це привело до глибоких якісних змін у складі спеціалістів сільського господарства, а також до зміцнення останнього висококваліфікованими працівниками. В 1959 р. серед провідних спеціалістів колгоспів Черкаської області було 10,9% працівників з вищою освітою, 1969 р. — 31,2% **. Лише в Черкаському районі на 1 вересня 1970 р. згадана група колгоспників мала в своєму складі 37,5% працівників з вищою освітою і 5,5% — з незакінченою вищою, в колгоспі «Дніпро» (с. Леськи) цього ж району — відповідно 75% і 81% ***. I

* Підраховано на основі зведених річних звітів колгоспів Української РСР за 1964 і 1969 рр.

** Підраховано на основі матеріалів Черкаського обласного архіву, ф. Р-2552, спр. 954, арк. 8; спр. 954, арк. 16 і матеріалів відділу кадрів Черкаського обласного управління сільського господарства.

*** Поточна документація відділу кадрів Черкаського районного управління сільського господарства 1970 р. «Списки головних спеціалістів і завідуючих галузями Черкаського району».

результати дали себе знати — у високій культурі виробництва, в постійному його збільшенні, в поліпшенні якості продукції та перебудові обличчя села.

За роки, що минули після переходу спеціалістів з МТС в колгоспи, агрономи, зоотехніки, інженери й техніки значно підвищили свою кваліфікацію, стали особисто відповідальними за технологію та організацію колгоспного виробництва. Щорічно збільшується число спеціалістів-організаторів, котрі очолюють бригади і ферми. Водночас на основі спеціалізації виробництва поглиблюється диференціація праці колгоспних агрономів, зоотехніків, інженерів і техніків, плановиків й економістів. Кількість спеціалістів-виконавців зростає швидкими темпами: 1969 р. число галузевих агрономів збільшилося проти 1964 р. по колгоспах Української республіки в 1,7 раза, по артілях Черкаської області — в 1,5 раза; зоотехніків — відповідно в 1,8 і 1,9 раза; інженерно-технічних працівників — у 1,7 і 1,9 раза *. Все це свідчить про характерне для періоду інтенсифікації проникнення науки в сільськогосподарське виробництво, про наукову організацію праці.

В передових господарствах під керівництвом головних спеціалістів створено погалузеві виробничі служби, що ще більше підносить рівень кваліфікованого керівництва сільськогосподарським виробництвом. Наприклад, у колгоспі «Дніпро» Черкаського району діють чотири такі служби: агротехнічна, зооветеринарна, інженерна, планово-економічна; остання спирається ще на бюро економічного аналізу, керівників середньої ланки та працівників обліку. Спеціалісти артілі впроваджують науку в сільськогосподарське виробництво, а також ведуть підготовку і перепідготовку колгоспників.

Під керівництвом партійних організацій колгоспна виробнича інтелігенція виходить за рамки своїх службових обов'язків, бере активну участь в ідеологічній роботі та громадській діяльності. 4050 спеціалістів колгоспів і радгоспів Черкаської області на кінець 1970 р. працювали позаштатними лекторами і пропагандистами партійних організацій; майже всі вони агітатори або політінформатори, 282 з них члени райкомів партії, 1160 очолюють первинні партійні організації й обрані членами партбюро, 1450 — голови і члени профспілкових комітетів, понад 1700 — депутати Рад, більше 2 тис. осіб — народні засідателі і народні контролери ¹.

Знання спеціалістів, їх діяльність, особистий приклад у роботі й побуті справляють великий позитивний вплив на тисячі колгоспників.

«Наша радянська інтелігенція, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — бачить своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства» ².

Підвищення ефективності колгоспного виробництва на базі техніко-економічної допомоги держави, вмиле використання місцевих резервів і можливостей залежить насамперед од рівня керівництва господарством. Взятий партією курс на зміцнення кадрів голів колгоспів за рахунок здібних організаторів з числа спеціалістів сільського господарства успішно перетворюється в життя. 1969 р. у складі голів колгоспів Української РСР спеціалісти склали 85,6% (проти 76,1% 1965 р., Черкаської області — 88,7% проти 79,3%) ³.

* Підраховано на основі зведених річних звітів колгоспів Української РСР і Черкаської області за 1964 і 1969 рр.

¹ «Черкаська правда», 11 лютого 1971 р.

² «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.

³ «Довідник про наявність спеціалістів в колгоспах, радгоспах та інших організаціях, відомствах Української РСР», К., 1969, стор. 29—31; поточні матеріали відділу кадрів Черкаського обласного управління сільського господарства.

За роки колгоспного будівництва виріс багатотисячний загін освічених, ініціативних працівників, яких не знало і не могло знати одноосібне дрібноселянське господарство. Такі ушановані керівники багатогалузевих господарств Черкаської області, як Герой Соціалістичної Праці М. І. Коваленко, Т. О. Гиндич, І. С. Васильченко, Р. І. Волощук, І. Д. Пащенко, Г. І. Стельмащук, А. П. Семенюк та інші, визначають обличчя керівників сучасного колгоспного села.

Велику роль у колгоспному виробництві відіграють кадри середньої ланки — бригадири, завідуючі фермами, котрі очолюють основні виробничі ділянки. 1954 р. в артілях Черкаської області працювало 3733 бригадири рілних і комплексних бригад, завідуючі виробничими дільницями. З них тільки 21 чол., або трохи більше 0,5%, мали середню спеціальну освіту, останні — практики. На чолі 98,6% тракторних бригад і 98,8% ферм стояли також практики. З розвитком колгоспного виробництва бригади і ферми укрупнювались, оснащувались технічно. Разом з тим партійні, радянські і сільськогосподарські органи багато робили для підвищення культурно-технічного рівня і спеціальної підготовки колгоспних кадрів середньої ланки. В 1969 р. в складі бригадирів виробничих бригад колгоспів України було 19% спеціалістів, серед завідуючих фермами — 14,3%, в колгоспах Черкаської області відповідно 33 і 20,5%⁴.

Значно скорочується плінність керівників середньої ланки. На основі цього змінюються методи роботи керівника виробничого підрозділу колгоспу. Бригадир або завідуючий фермою, який пропрацював кілька років, знає виробництво, вміє працювати з людьми, дорожить своєю честю, не метушиться в пошуках «легкого хліба». Заочне навчання в сільськогосподарських вузах і технікумах, яке тепер охоплює дедалі більшу кількість практиків, сприяє тому, що життєві плани колгоспників ще міцніше пов'язуються з сільськогосподарським виробництвом.

Колгоспник «пішов у науку» — це переконливо засвідчує життя. Якщо 1960 р. у вузах і технікумах заочно навчався 101 чол. — бригадири виробничих бригад і завідуючі фермами колгоспів Черкаської області, то 1969 р. (при значному скороченні числа названих керівників) — уже 258 осіб; техніків-механіків — відповідно 50 і 111*.

І все ж проблема комплектування всіх виробничих ділянок колгоспів за рахунок спеціалістів залишається далеко не вирішеною. Зокрема, негативну роль відіграє те, що молоді спеціалісти, яких щороку приходиться в область 350—500 чол., не завжди охоче беруться керувати фермами і бригадами. Причина такого явища не в низькій оплаті (1969 р. місячна зарплата бригадира комплексної і рілних бригад у середньому по області становила 115 крб.**), а в труднощах самої роботи (ненормований день, досить широке коло обов'язків, чимала відповідальність). І не кожен молодий спеціаліст, тим більше без досвіду роботи з людьми, здатний справитися із завданням. Через це добором молодих колгоспників для навчання в сільськогосподарських вузах і технікумах, особливо на відділеннях керівних кадрів, повинні постійно займатися в пер-

⁴ Черкаський обласний архів, ф. Р-2552, сир. 923, арк. 8; арк. 3. Підраховано автором. Довідник про наявність спеціалістів в колгоспах, радгоспах та інших організаціях, відомствах Української РСР, К., 1969, стор. 33, 34.

* Поточна документація відділу кадрів Черкаського обласного управління сільського господарства. Дані за 1969 р. — по довідці «Про якісний склад і змінюваність керівних працівників і спеціалістів сільського господарства області на 1-е січня 1969 року», за 1960 рік — довідка «Про заочне навчання сільськогосподарських кадрів в сільськогосподарських вузах і технікумах республіки».

** Підраховано на основі зведеного річного звіту колгоспів Черкаської області за 1969 р.

шу чергу самі правління артілей. Про їх обов'язок піклуватися за підвищення культурно-технічного рівня і виробничої кваліфікації колгоспника записано в новому статуті колгоспу. Необхідно також внести відповідні корективи до програми теоретичної і практичної підготовки студентів сільськогосподарських технікумів.

Постійно зростаюча колгоспна виробнича інтелігенція стає складовою частиною «сукупного робітника» в артілі. Цей процес буде розвиватися далі. Проте є група працівників, збільшувати кількість яких, враховуючи можливості механізації праці, нема рації. Йдеться про працівників обліку колгоспів і виробничих підрозділів. Їх число в колгоспах України в 1969 р. збільшилося порівняно з 1964 р. на 4%, в Черкаській області — на 10%*. Цьому можна запобігти, якщо облік механізувати та повністю використовувати наявні засоби оргтехніки. Однак проблема ця поки що розв'язується повільно.

Збільшення питомої ваги інтелігенції та скорочення кількості колгоспного селянства веде до посилення ролі першої. У сфері матеріального виробництва серед основних соціальних функцій сільської інтелігенції можна назвати:

а) впровадження науково-технічних досягнень в усі галузі сільського господарства — спеціалісти колгоспів виступають у ролі ланки, що з'єднує науку з виробництвом;

б) наукову організацію колгоспного виробництва і праці, де керівники господарств і виробничих підрозділів та працівники економічної служби в інтересах всього суспільства забезпечують планомірний інтенсивний розвиток усіх галузей виробництва, раціональну розстановку людей і техніки;

в) постійну роботу по підготовці і перепідготовці трудівників усіх галузей колгоспного виробництва, що пропорціонально розвитку матеріально-технічної бази виробництва підвищує культурно-технічний рівень головної продуктивної сили на селі — колгоспників.

Велика роль інтелігенції в духовному житті села. Під її впливом відбувається формування матеріалістичного світогляду, політичної свідомості, виховання естетичних смаків і культурних звичок серед усіх вікових груп сільського населення. «Соціалістична інтелігенція, яка виросла в умовах радянського ладу, є органічно складовою частиною нашого суспільства. Її питома вага і соціальна роль в умовах прискореного науково-технічного прогресу все більше зростає»⁵.

* Підраховано на основі зведених річних звітів колгоспів Української РСР і Черкаської області за 1964 і 1969 рр.

⁵ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970. стор. 28.

Л. І. НОСОВ

ПЕРШИЙ НА УКРАЇНІ
КОЛГОСПНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МИСТЕЦТВ

На початку 30-х років в українській пресі з'явилося повідомлення про відкриття колгоспного університету мистецтв в с. Водички на Проскурівщині Вінницької області. Це стало своєрідною сенсацією, бо на той час

в номенклатурі учбових закладів, визначених Кодексом законів про народну освіту, такого типу закладу не значилося. Проте відомості про організацію університету все частіше зустрічаються на сторінках преси і, нарешті, з'являється публікація документів, які розкривають організацію суть цього питання.

Про перші такі документи довідуємось з статті директора Центральної інструктивно-методичної станції самодіяльного мистецтва (ЦІМССМ)* А. Г. Мельника, який, будучи зв'язаний з цим учбовим закладом як представник Наркомосвіти України, з самого початку організації університету багато приділив уваги справі юридичного оформлення цього культурного закладу.

У заяві колгоспників артілі «Шлях Леніна» с. Водички до Проскурівського районного відділу народної освіти говорилось: «Ми, колгоспники, зацікавлені таким важливим питанням, як колгоспна консерваторія, звертаємось з проханням до Проскурівської райнаросвіти про відкриття в наших Водичках колгоспної консерваторії»¹. Постанова Проскурівського партійного комітету зобов'язувала підтримати ініціативу колгоспників с. Водички.

Народний комісаріат освіти України, зважаючи на клопотання керівних організацій Проскурівщини, прийняв таку ухвалу: «Клопотання правління колгоспу «Шлях Леніна», поширеного пленуму Водичківської сільради, загальних зборів Водичківського партосередку, Проскурівського РПК, РК ЛКСМУ, президії РВК, президії райпрофради та правління райколгоспспілки про організацію в селі Водички колгоспної музичної консерваторії — задовольнити. Організувати в с. Водички Проскурівського району мистецький університет, який буде охоплювати музичну, театральну й образотворчу галузі мистецтв, та надати йому назву «Першого колгоспівського мистецького університету»².

Створення в селі такого типу учбового закладу було підготовлено умовами часу, характерними для початку 30-х років — піднесенням матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. На цей період припадає інтенсивний розвиток художньої, зокрема музичної самодіяльності, про що свідчило проведення першої республіканської музичної олімпіади в травні 1931 р. Олімпіада виявила гостру нестачу кваліфікованих керівників художніх колективів з усіх жанрів самодіяльного мистецтва. За постановою Раднаркому УРСР в червні 1925 р. при секторі мистецтв НКО введено посаду інспектора по самодіяльному мистецтву на селі і в місті³. Про потребу поліпшення художньої роботи на селі і, зокрема, розвитку музичної і хорової самодіяльності говорилось у постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 26 березня 1926 р.⁴ Для надання методичної допомоги художнім колективам колгоспного села видавалися спеціальні журнали — «Селянський будинок» (1924—1930), «Сільський театр» (1926—1930), «Масовий театр» (1926—1930), «Музика масам» (1928—1931) (в останній рік виходив під назвою «Музика мас»).

Село Водички відзначалося значним розвитком художньої самодіяльності. Тут був створений драматичний гурток, яким керував голова сільради комуніст Г. С. Лучков, діяли хор, духовий оркестр, танцювальний колектив. Своєю активною участю по обслуговуванню населення всього району самодіяльні колективи здобули добру славу по всій Проскурівщині. Важливе значення мала суцільна колективізація села. Є відо-

* До організації Будинків народної творчості ця установа керувала розвитком художньої самодіяльності в республіці.

¹ А. Мельник. Колгоспівська консерваторія. — «Масовий театр», 1931, № 10, стор. 12.

² «Більшовицька правда» (Вінниця), 10 листопада 1932 р. Цей учбовий заклад під час його організації і в різні часи його існування мав назви: «Колгоспна консерваторія», «Перший колгоспний мистецький університет», «Перший колгоспний технікум мистецтв ім. ЦК ЛКСМУ» тощо. У цій статті автор називає його університетом.

³ Збірник узаконень і розпоряджень робсельуряду УРСР, № 42, 24 липня 1925, ст. 285.

⁴ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 3, стор. 52—53.

мости, що створення в с. Водички учбового закладу відбувалося не без участі згаданого вже представника Наркомосвіти України А. Г. Мельника, батьківщиною якого було сусіднє с. Третельники.

Початок навчання у Водичківському університеті припадає на 1932/33 учбовий рік. Перший період його існування проходив у складних організаційних і матеріальних умовах. Водночас із учбовим процесом відбувався напівзруйнований корпус, обладнувались аудиторії, заклад забезпечувався кваліфікованими педагогами.

Першим директором університету був І. З. Вавренюк, першим завучем — К. І. Дубінін — викладач образотворчих дисциплін.

На організацію університету було відпущено 20 тис. крб. з державних коштів та 25 тис. — з місцевого бюджету. ВУРПС та Укрколгоспцентр також були зобов'язані надавати матеріальну допомогу цьому учбовому закладу⁵.

В перший період і надалі велику допомогу університету подавала партійна організація колгоспу «Шлях Леніна». Очолювали цю роботу комуністи Ленінського призову — Г. С. та Д. Д. Лучкові, П. В. Малий, П. І. Лиманський, Ф. І. Ящук, П. З. Латвенчук, парторг О. І. Меламуд. Колгоспники допомагали в ремонті учбового корпусу, в обладнанні аудиторій. Для посилення матеріальної бази університету вони відрахували на його користь по 8 трудоднів з кожного працездатного члена артліг⁶.

Труднощі полягали в тому, що контингент учнів, прийнятих до університету, мав різний рівень загальної освіти, і перший рік фактично пішов на вирівнювання їх загальноосвітніх знань⁷.

На роботу до університету були запрошені кваліфіковані педагоги з Києва, Одеси, Житомира, Проскурова. Учбовий план складався з типових для такого учбового закладу дисциплін. Крім загальноосвітніх, викладалися такі фахові дисципліни: цикл музично-теоретичних дисциплін і сольфеджіо — М. К. Тюппа, Т. М. Самцов, П. Г. Стеценко, історія музики і слухання музики — Т. В. Шеффер, О. Я. Шреєр, методика керівництва хором і оркестром і читання хорових партитур — Г. М. Дородєєв, хор — І. Д. Атаман, П. Г. Стеценко, щипкові народні інструменти — А. П. Брауде, С. З. Солоха, мідні духові і читання партитур духових оркестрів — А. М. Гетьман, дерев'яні духові — Л. Л. Дзевіонтковський, оркестр народних інструментів, техніка диригування, читання партитур народних оркестрів — С. З. Солоха, виховання і постановка голосу — В. К. Гончаров, М. А. Гулюк, загальне фортепіано — М. А. Глюглевич, режисура, майстерність актора, художнє читання — С. С. Димнич, О. П. Сичов, історія театру — О. І. Волошин, рисунок, живопис, скульптура — А. Й. Векслер, К. І. Дубінін, О. М. Ускова, М. А. Шелюто, М. М. Писанко, театральньо-декоративне мистецтво, пластична анатомія — В. В. Стрельников.

Студенти виховувалися на високих зразках мистецтва. Про це, наприклад, свідчить репертуар учбового оркестру народних інструментів: Шуберт — Незакінчена симфонія, Бетховен — Скерцо з 7-ої симфонії, Бізе — Увертюра та антракт до 4-ої дії опери «Кармен», Масканьї — Інтермеццо з опери «Сільська честь», Чайковський — сцена з балету «Лебедина озеро», Лисенко — Увертюра до опери «Чорноморці».

Про ентузіазм, з яким включилися в учбовий процес педагоги і студенти університету, свідчить висока оцінка наслідків першого року навчання, зроблена спеціальною комісією Народного комісаріату освіти України під час обстеження цього учбового закладу. У спеціальному на-

⁵ «Масовий театр», 1932, № 5—6, стор. 32.

⁶ «Більшовицька правда», 10 листопада 1932 р.

⁷ О. Готліб. Бетховен в Водичках. — «Известия», 17 липня 1935 р.

казі Наркомосвіти УРСР сказано, що «Водичківський колгоспний університет є одним із значних засобів підготовки кадрів організаторів і керівників самодіяльного мистецтва на селі». І далі: «Надаючи великого значення першому колгоспному університетові самодіяльного мистецтва та перспективам його зростання», Наркомос ухвалює: «Підпорядкувати Водичківський колгоспний університет самодіяльного мистецтва безпосередньо віданню Управління мистецтв НКО з 1 січня 1934 р. як учбовий заклад Всеукраїнського значення»⁸.

Тут же констатується, що університет проводить значну громадсько-політичну роботу серед колгоспників навколишніх сіл і користується популярністю. І дійсно, в селах Мартинівці, Лапківці, Данюки, Катериновці вечорами грали струнні і духові оркестри, на ланах для трудівників колгоспів Чорноостровського, Плужненського та інших районів під час весняно-літніх польових робіт виступали художні агітбригади⁹.

Педагоги Дзевіонтковський і Брауде організували невеликий симфонічний оркестр, який, крім концертних виступів, здійснював музичне оформлення спектаклів. В канікулярний час в університеті працювали курси підвищення кваліфікації керівників художньої самодіяльності області з усіх жанрів.

1935 р. відбувся перший випуск вихованців університету. 53 молоді спеціалісти вступили на самостійний творчий шлях. Взагалі, університет за час свого існування підготував багато кваліфікованих митців, які поповнили кадри фахівців у музичній, театральній і образотворчій галузях не лише в художній самодіяльності, але й в професіональному мистецтві. Серед діячів мистецтв України і поза її межами успішно працюють колишні вихованці університету — А. Д. Стрихуляк — педагог Хмельницького музучилища, С. А. Пирог і Д. І. Лопатін — педагоги Хмельницької музичної школи, В. І. Цесарчук — педагог Ставропольського музучилища, І. Канталінський — директор і педагог Кіровоградської музичної школи, М. Ф. Цинар — заслужений працівник культури УРСР, директор і педагог Тульчинської музичної школи, керівник народної хорової капели, М. С. Нижник — полковник, начальник ансамблю пісні і танцю Червонопрапорного Київського військового округу, М. П. Задворний — зазуч Водичківської СШ і керівник шкільного оркестру. З числа випускників театального відділу — Є. П. Бойко — режисер Сімферопольського українського драматичного театру, П. В. Гнеуш — режисер народного театру оперети Будинку культури будівельників в Комсомольську-на-Амурі, І. Тьоса — актор театру ім. Шевченка в Луцьку, А. Ф. Вотшин — директор і керівник драматичного колективу с. Лісоводи Городоцького району на Хмельниччині, І. М. Задорожний — режисер народного театру с. Іллінці Вінницької області, І. І. Кулага — старший консультант Українського театального товариства.

Відділ образотворчих мистецтв закінчили: Г. М. Ткачук — художник (художнього фонду УРСР в Хмельницькому, Г. А. Маслій — художник (Хмельницького обласного театру ім. Петровського, К. І. Лодзейський — оловний художник Кишинівського театру опери та балету, заслужений діяч мистецтв Молдавської РСР, М. В. Ройзен — методист Вінницького обласного Будинку народної творчості, П. Намистюк — директор Будинку культури «Дружба» с. Пилява Старосинявського району на Хмельниччині, Д. С. Грабар — художник виробничої художньої майстерні Кам'янець-Подільського, М. К. Славський — старший викладач Вінницького педагогічного інституту і багато інших.

⁸ Бюлетень НКО УРСР від 1 лютого 1934 р., № 4—5.

⁹ О. Готлиб. Назв. стаття.

Наприкінці 30-х років постало питання про розширення приміщення університету в зв'язку із збільшенням числа бажаючих вступити до нього. Про популярність цього закладу свідчить те, що на 1935/36 учбовий рік на 120 місць було подано 500 заяв.

У 1938/39 учбовому році після літніх канікул університет було переведено до Херсона, де він проіснував до початку Великої Вітчизняної війни під назвою «Херсонське державне училище керівників колективів самодіяльного мистецтва».

Організація в с. Водички університету мистецтв на сьогодні залишається лише історичним фактом. За час, що минув після цієї події, в культурному житті колгоспного села відбулися величезні перетворення.

В райцентрах і селах існують музичні школи, на сценах колгоспних клубів і Будинків культури здійснюються постановки серйозних драматичних творів і оперних спектаклів, провадяться персональні виставки робіт самодіяльних художників і майстрів народного прикладного мистецтва. На жаль, сьогодні в клубі с. Водички не вирує художня самодіяльність, як це було колись. Традиції необхідно збагачувати, а тому керівництву клубу, комсомольцям, молоді села слід поновити справу їх батьків і дідів.

К. П. ЯТЛУК
КОМСОМОЛ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ —
ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК
КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ ДІТЕЙ
(1920—1932 рр.)

Під впливом Великого Жовтня революційний рух сколихнув трудящих західноукраїнських земель, насильно відірваних від рідної Радянської України. Проти соціального і національного гноблення виступили робітники, селяни, прогресивна інтелегенція.

Організатором і керівником боротьби була Комуністична партія Західної України (КПЗУ), а її вірним помічником — Комуністична Спілка Молоді Західної України (КСМЗУ), через яку партія залучала до боротьби пролетарську молодь, виховувала її у революційному дусі.

Тяжкою була доля дітей поневоленого краю. На Всепольському з'їзді представників профспілок і громадських організацій, присвяченому їх становищу, відзначалося, що «четверта частина дітей трудящих — це діти безробітних. В тих родинах, де батьки працюють, заробітки настільки низькі, що їх не вистачає навіть на злиденне існування. Більшість дітей мешкає в перенаселених затхлих і темних квартирах. 95 процентів віком до трьох років позбавлені будь-якої лікарської допомоги. Лише 10 процентів можуть розраховувати на дитячі садки, що утримуються за рахунок соціального страхування робітників»¹⁻². Таке становище призводило до високої смертності. Сотні дітей трудящих щорічно лишалися поза школою і виростали неписьменними. Так, журнал «Рідна школа» повідомляв: «У 1935—1936 навчальному році близько мільйона дітей не будуть охоплені загальноосвітньою школою... А щорічні редуції (скорочення — К. Я.) шкільного бюджету унеможливають будівництва шкільних будинків...»³. Відстань між початковими 1—2-класними українськими школами на Прикарпатті, наприклад, досягала 35—55 км

¹⁻² «Интернационал молодежи», 1938, № 11, стор. 40.

³ «Рідна школа», 1935, № 13—14, стор. 226.

а між середніми — 70—90 км⁴. До того ж кількість шкіл рік у рік зменшувалась. Трудящі поневоленого краю фактично не мали можливості навчати дітей в школі, але вони прагнули дати їм хоч початкову освіту. Про це розповідає кореспонденція, вміщена 1935 р. у «Кур'єр Поранни»: «Батько, маючи одну пару чобіт на всю родину, взимку на руках несе свою дитину до школи. Діти ж, які ще не ходять до школи, сидять цілими днями у мішку з соломою, щоб не замерзнути без теплого одягу в нетопленій хаті»⁵.

Діти національних меншостей, що навчались у польських школах, систематично зазнавали приниження. «Тюрмами з вікнами без ґрат» називав їх письменник-публіцист Ярослав Галан. Фашистський уряд Пілсудського, проводячи мілітаризацію шкіл, намагався затягнути учнівську молодь у фашистські військові, напіввійськові організації («Штшелец», «Сокул», «Пшиспособене войскове» та ін.).

Польські вчителі ставилися до дітей-українців зневажливо, вбивали їм у голову шовіністичні великопольські ідеї, основну увагу звертали на релігійне виховання. Вони часто примушували школярів виконувати під час уроків для себе різні господарські роботи: доглядати дітей, сапати город, ходити в місто за покупками. За найменшу провину учнів били до непритомності, а то й до смерті⁶. Так, у журналі «Західна Україна» за 1931 р. повідомлялося, що в с. Добржани Бродівського повіту вчитель Слива дав по 25 різок дітям 6—10 років за те, що вони не прийшли до церкви у день іменин Пілсудського. Одна з дівчаток після того померла. За подібну «провину» по 20 різок дістали діти вдови Гальової від самого панотця Межеєвського. Дітей у польських школах карали за все, навіть за те, що вони розмовляли під час перерви між собою українською мовою⁷.

Малоземельні, безземельні та безробітні віддавали своїх дітей у найми до поміщиків, куркулів або підприємців з шести—десяти років. На кілька років наймалися учнями й термінаторами діти та підлітки на фабрики і заводи, до ремісників, щоб здобути будь-яку спеціальність.

В умовах жорстокого визиску праці неповнолітніх усі закони були на боці експлуататорів. Неповнолітні не мали права без дозволу господарів змінювати місце роботи, їм заборонялося вступати до прогресивних молодіжних організацій, вимагати поліпшення умов праці⁸. Зате на підприємствах їх насильно залучали до різних профашистських та націоналістичних організацій.

Жорстока експлуатація, національне гноблення викликали протест серед учнівської та працюючої дітвори, яка під керівництвом КСМЗУ починала розуміти несправедливість існуючого ладу.

За підростаюче покоління, за його право на щасливе дитинство боролася Комуністична партія Західної України. Вона поставила перед комсомолом Західної України першочергове завдання — займатися комуністичним вихованням пролетарських дітей. Партія через КСМЗУ закликала дітей трудящих шкільного віку об'єднуватися у свою комуністичну організацію «Червоний піонер», що діяла на території Польщі під керівництвом Комуністичної Спілки Молоді Польщі (КСМП), а на Західній Україні — КСМЗУ.

⁴ С. Павлюк. Боротьба за народну освіту в ЗУ (1919—1939 рр.) — Збірник з історії західноукраїнських земель, ч. II, К., 1957, стор. 195.

⁵ «Інтернаціонал молодежи», 1939, № 9—10, стор. 26.

⁶ «Рідна школа», 1931, № 19, стор. 301; 1933, № 12, стор. 208; «Світло», 18 січня 1926 р.

⁷ «Західна Україна», 1931, № 1, стор. 92; «Світло», 22 листопада 1925 р.; «Рідна школа», 1932, № 6.

⁸ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 185. оп. 1, спр. 4817, арк. 2.

Ще на початку 20-х років партія зобов'язала комсомол проводити комуністичну виховну роботу серед шкільної молоді. Так, у «Договорі між комуністичними партіями Польщі та Східної Галичини» від 21 січня 1921 р. вказано, що «як Комуністична партія є комуністичним керівником комсомолу Польщі, так, в свою чергу, комсомол є керівником і організатором «Червоного піонера»⁹, що охоплював дітей 8—17 років. Партія підготувала спеціальну інструкцію, за якою комсомол Польщі проводив роботу серед шкільної молоді, а Комуністична партія Польщі — серед учительства. В школах, де не було комсомольців, відповідну роботу виконували діти членів партії під керівництвом центральних органів КСМП.

Значну роль у справі комуністичного виховання дітей відіграли рішення Комуністичного Інтернаціоналу Молоді (КІМ), зокрема «Програма Комуністичного Інтернаціоналу Молоді», в якій записано: «Особливе завдання комсомолу — є комуністична виховна робота серед дітей трудящих... Робітничий клас класовому вихованню буржуазії протиставляє своє революційне класове виховання пролетарських дітей. Для цього комуністичні спілки молоді під проводом комуністичних партій організують комуністичні дитячі спілки — юні піонери, в яких виховуватимуть нових борців комуністичного руху, що боротимуться за соціалістичну революцію, — майбутніх будівників комунізму»¹⁰. Основне завдання комуністичної спілки — залучення дітей до революційної боротьби пролетаріату. Комсомол добирає кадри для спілки, подає їм допомогу, піклувався за підтримку її з боку дорослих робітників. Дитяча спілка створювала свої організації там, де працювали або вчилися діти (в школі, на виробництві).

Отже, комуністична спілка молоді в своїх методах і цілях виховної роботи цілком відрізнялася від організацій соціал-демократів, які заперечували залучення дітей до політичної роботи й класової боротьби.

Програма КІМ допомагала комсомольським працівникам оберігати підростаюче покоління від реакційних товариств та організацій.

Значну роль у розвитку комуністичного дитячого руху на західно українських землях відіграв I з'їзд КСМЗУ (грудень 1931 р.), на якому серед численних питань обговорювали і діяльність «Червоного піонера». З'їзд визначив зміст роботи організації на наступний період, зобов'язав комсомольських працівників активніше залучати піонерів, а також широкі маси дітей до боротьби за економічні і політичні інтереси трудящих, до участі у революційному русі дорослих, використовуючи піонерів зв'язківцями між окремими фабриками, селами, для подання допомог страйкуючим, збирання коштів політичним в'язням, читання газет, листівок, революційних відозв, розповсюдження їх серед населення¹¹.

У справі пожвавлення комуністичного дитячого руху на західних українських землях чільне місце належить нелегальній пресі КСМЗУ. Так, журнал «Молодий Спартак» (орган ЦК КСМЗУ) у статті «Комсомол у боротьбі за дітей» писав, що кожен комсомолець повинен дбати про свою зміну, організувати дітей у комуністичні дитячі організації — піонерські загони. Фашизм з малих років полонізує українські діти, одурманює їх різними релігійними забобонами, навчає ненавидіти Радянський Союз — соціалістичну Батьківщину трудящих, воєнізує дітей, готуючи їх до війни. Стаття викривала діяльність організації

⁹ Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. 231, оп. спр. 1799, арк. 2—5.

¹⁰ Програма Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, Держвидавництво України 1929, стор. 85—86.

¹¹ ЛЮДА, ф. 139, оп. 9, спр. 118, арк. 214—272; ПА ІІП ЦК КП України ф. 6, оп. 19, од. зб. 620, арк. 1—70.

«Пшиспособене войскове», «Червони кжиж», «Рідна школа» та інших, давала поради піонерським ватажкам-комсомольцям щодо створення піонерських загонів та роботи в них. Наприклад, рекомендувала вести цю роботу спеціально виділеним комсомольцям і починати її з вивчення життя й діяльності В. І. Леніна та його заповітів для дітей; організовувати прогулянки з дітьми за місто, під час яких проводити бесіди на політичні теми, вивчати революційні пісні, вірші українських поетів-революціонерів. Всю роботу з юною зміною підпорядковувати одній меті — доручати піонерам розповсюджувати революційну літературу серед трудящих і на зборах призовників, розвішувати прапори та розклеювати відозви тощо, навчати їх конспірації¹². У цьому ж номері журналу вміщено статтю «За ленінське керівництво нацвизвольною боротьбою», де перед КСМЗУ поставлено завдання створювати по селах і містах комітети боротьби за українську школу, збирати підписи протесту, розповсюджувати листівки, організовувати наради, збори, демонстрації, страйки.

Питання комуністичного руху дітей трудящих на західноукраїнських землях були в центрі уваги й інших нелегальних періодичних видань КСМЗУ, зокрема журналу «Комсомолец Західної України»*, який закликав шкільну молодь до революційної боротьби, наводив приклади протесту школярів-українців проти свого безправного становища. Так, у статті «Боротьба шкільних дітей в Колпцю на Дрогобиччині» розповідалося, як учні під керівництвом «Червоного піонера» та комсомолу обговорювали становище молоді по селах, зокрема школярів, обирали шкільні комітети і ставили вимоги про безплатне навчання та лікарський догляд, 7-класну українську державну школу тощо. Діти виступали проти полонізації, фашизації та мілітаризації шкільної молоді, проти нападу на Радянський Союз. В іншій статті цього журналу описується такий факт: 7 листопада, в день Великого Жовтня, діти написали свої вимоги та революційні гасла на класній дошці. Зайшовши до класу й прочитавши написане, вчителька наказала негайно вийти дошки. Але ніхто не піднявся з-за парти. Тоді вона почала викликати дітей за списком, але й тоді ніхто не послухався. Учні з революційними гаслами, із співом «Інтернаціоналу» вийшли з класу. До них приєдналися учні інших класів. Близько двох годин вони демонстрували вулицями села¹³.

Журнал «Комсомолец Західної України» систематично інформував читачів про піонерію у спеціальній рубриці «З боротьби наших найменших». Робота комсомолу серед школярів висвітлювалася в журналі «Наша правда». Видавалися піонерські журнали, газети: «Бунт» (1924 р.), «Піонер» (1924, 1925, 1927, 1934 рр.), «Інформатор піонерський» (1928 р.), «Молодняк» (1932 р.) та інші, які доступною мовою розповідали про революційні події світу, тяжке становище голодуючих дітей трудящих на західноукраїнських землях і щасливе дитинство дітей Країни Рад, про шкільні страйки та політичні виступи учнівської молоді, про роботу піонерських загонів та ланок.

Юні піонери з великим інтересом читали газети і прагнули ознайомити з ними своїх товаришів. Так, учні Городоцької школи на Львівщині Михайло Слобода і Федько Слива обгорнули в «Піонера» книги, принесли до школи і почали передавати їх з рук у руки товаришам. А коли вчителька помітила, що газета має незвичайний друк і заголовок, вона забрала її і передала директору школи, а той — у поліцію. Але на допиті ніхто з учнів не виказав товаришів.

¹² «Молодий Спартак», 1931, № 5, стор. 10.

* Кілька номерів журналу зберігається у Львівському обласному державному архіві.

¹³ «Комсомолец Західної України», 1934, грудень, стор. 18.

У фондах Львівського обласного державного архіву зберігаються номери «Піонера» і «Молодняка»¹⁴. На жаль, від останнього зберігся лише рукопис першого номера. У звичайному учнівському зошиті старанно виведено великими літерами заголовок — «Молодняк» та — «Центральна газета дитячої організації «Червоний піонер» Західної України. Червень 1932 р.». Відкривається вона зверненням ЦК «Червоного піонера Західної України» «організувати щоденну боротьбу, висвітлювати браки і недомагання нашої організаційної роботи, а zarazом популяризувати успіхи, здобутки й досвід поодиноких ланок і загонів». Статті «Піонери на фронті боротьби з війною», «Піонери у боротьбі з окупацією Західної України» та ін. розповідають про діяльність піонерських ланок та загонів на західноукраїнських землях. Через усю газету червоною ниткою проходить думка про те, що лише в Країні Рад можливе щасливе життя для дітей трудящих. Тому в разі нападу на неї хижаків світового капіталу діти трудящих Західної України стануть на її захист. «Не дамо наших батьків і братів на бойню капіталістам!...», «Піонер мусить стати до боротьби з війною!»,— закликала газета¹⁵.

Наприкінці серпня і на початку вересня 30-х років комсомол Західної України проводив «Місячник боротьби за дітей», «МЮД», «Тиждень червоної дитини», «Декаду боротьби за дітей» та ін. В ці дні комсомольські організації готували масові виступи дітей і підлітків, що працювали на промислових підприємствах та поміщицьких і куркульських господарствах. Серед дітей комсомольці та піонерські ватажки вели бесіди, читали лекції, організували масові виступи під гаслами поліпшення умов праці та підвищення заробітної плати для них.

У кожній школі члени КСМЗУ організували шкільні піонерські комітети, що готували учнів до участі у виступах протесту, страйках, демонстраціях трудящих¹⁶. У гімназіях Станіславського, Дрогобицького та інших воєводств вирішувались червоні прапори, антивоєнні та антиокупаційні плакати, портрети гнобителів трудящих мас Польщі замінювались портретами Леніна, К. Маркса¹⁷. Поширення комуністичних ідей серед шкільної молоді турбувало уряд панської Польщі, який створював спеціальну агентуру, що систематично стежила за молоддю і дітьми шкільного віку, збирала різні відомості про них. Дитяча безпосередність та довір'я до старших були причиною того, що поліції іноді вдавалося дізнатися про плани учнівської молоді. Так, воєвода м. Станіслава одержав таємне застереження повітового старости про те, що у місті комсомольці воєводства вирішили 3 вересня 1933 р. в момент виходу дітей з церкви зібрати їх і провести мітинг. Поліція заарештувала окремих комсомольських ватажків: П. Когутяка та Д. Майданського з Опришівцеь, М. Петришина з Щукалівки, М. Бланштейна та інших. Решті вдалося втекти¹⁸.

Подібне застереження у серпні 1934 р. одержав комендант воєводської поліції м. Станіслава про те, що в першу неділю вересня КСМЗУ святкуватиме Міжнародний День Молоді і з цією метою комсомольці розповсюджували нелегальну літературу, спонукали дітей до шкільних страйків під лозунгами безплатного навчання, усунення закону божого як навчального предмету в школі тощо¹⁹.

Керована партією і комсомолом шкільна молодь брала активну участь у підготовці та проведенні революційних виступів і демонстра-

¹⁴ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1015, арк. 9—13; ф. 11, оп. 29, спр. 1051, арк. 9—20.

¹⁵ «Молодняк» (Львів), 1932, № 1, стор. 1—3; 11—13.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 507, арк. 64.

¹⁷ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 837, арк. 53; «Молодий Спартак», 1932, № 2.

¹⁸ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 1060, арк. 77.

¹⁹ Там же, ф. 76, оп. 1, спр. 25, арк. 123.

цій, розкидаючи листівки, виписуючи на школах, церквах, парканах гасла та заклики, вивішуючи червоні прапори. Ось один із поліцейських документів від 18 липня 1932 р. В ньому сказано, що Комуністична партія посилила свою діяльність серед школярів та учнівства у двох напрямках: 1) ідеологічне виховання молоді, яке підриває державне виховання в шляхетській Польщі і 2) розширення та зміцнення комуністичних організацій молоді, які готуються до внутрішньої революційної боротьби в країні. Комуністична партія, написано в цьому документі, високо оцінює участь молоді в революційній боротьбі і стверджує, що ідеологічно вихована нею молодь буде авангардом пролетаріату, який після перемоги революції візьме владу до своїх рук. Розширюючи і поглиблюючи свій вплив, партія створила мережу молодіжних організацій, де концентрувалася робітничо-селянська та інтелігентська молодь, особливої уваги приділяє школам, де діють «Спілки шкільної молоді». Ця спілка має свій центр у Варшаві і керує відділами, що засновані по всіх середніх школах на території цілої держави. На виробництві такі організації мають назву «Спілка робітничо-селянської молоді»²⁰.

Урядові власті вживали усіх заходів, щоб перешкодити поширенню комуністичного впливу серед дітей, сотні яких було кинуте за ґрати до в'язниць. Терором і репресіями уряд прагнув погасити полум'я революційної боротьби. Та даремно. Про це красномовно писав журнал «Рідна школа»: «В школах цілої Польської держави як у Варшаві, так і на провінції, більшовики розвивають серед молоді живу діяльність та закладають свої організації, багато учнів виключено з шкіл, а деякі класи повністю закрито. Наслідки цієї більшовицької діяльності серед молоді польських шкіл жахливі»²¹.

Виховна робота серед учнівської молоді КСМЗУ під керівництвом Комуністичної партії на західноукраїнських землях посилювалася з кожним роком. Участь дітей і підлітків у революційній боротьбі трудящих набирала дедалі більшого розмаху. 1939 р. здійснилися мрії трудящих Західної України — визволені Червоною Армією від віковичного ярма, вони возз'єдналися з УРСР.

²⁰ ЛОДА, ф. 43, оп. 1, спр. 169, арк. 70.

²¹ «Рідна школа», 1937, № 4, стор. 60.

В. С. ЗАСЛУЖЕНЮК
ПИТАННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
В ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИКІВ
У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Складовою частиною класової боротьби пролетаріату була боротьба за освіту трудящих*. У багатьох статтях і виступах В. І. Леніна поставлено й розроблено актуальні питання цієї проблеми, розкрито провідні ідеї освіти і виховання, створено нову педагогіку на принципі партійності, озброєну методологією наукового пізнання на основі матеріалістичної діалектики. Створена Леніним партія більшовиків розробила і продемонструвала в ході всієї революційної боротьби план демократичних перетворень у галузі виховання і освіти, що виражав інтереси та потреби широких мас трудящих.

* Частково це питання висвітлювалося у замітці Л. В. Чаговець «До історії боротьби більшовиків за відокремлення школи від церкви в дожовтневий період». — «УІЖ», 1971, № 4, стор. 85—91.

Царський уряд своєю політикою гальмував процес розвитку народної освіти і заважав робітникам здобувати її. В. І. Ленін, звертаючись до робітників, писав: «Покажіть же всім, що ніяка сила не зможе відібрати у робітників свідомості! Без знання робітники — беззахисні, із знаннями вони — сила!»¹. Револьюційні соціал-демократи невпинно роз'яснювали, що в Росії народ пограбований у розумінні освіти і знань. В. І. Ленін, спрямовуючи діяльність соціал-демократів, завжди нагадував, що в їх діяльності є елемент педагогіки, без якої неможливо успішно проводити роботу серед трудящих мас, пробуджувати і розвивати їх політичну свідомість. У партійній роботі, підкреслював В. І. Ленін, «...завжди є і буде певний елемент педагогіки»², так само як і педагогіка не існує поза політикою. Педагогіка допомагає здійснювати політико-виховні завдання, більш ефективно впливати на маси, пробуджувати їх політичну свідомість і активність.

Викриття реакційної політики царизму в галузі народної освіти, союзу церкви і самодержавства в шкільній політиці, боротьбу проти утопічності реформістських, антинародних ідей народників і ліберальної буржуазії в цій галузі здійснювали більшовики на сторінках ленінської «Искры», в листівках і прокламаціях місцевих комітетів РСДРП, у статтях і виступах В. І. Леніна.

Викриваючи огидне обличчя царату і його антинародну політику щодо освіти трудящих, В. І. Ленін показав, що «...такої дикої країни, в якій маси народу настільки були *б пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії», де «...дітей шкільного віку 22%, а учнів 4,7%, тобто *майже в'ятеро менше!* Це значить, що близько *чотирьох п'ятих* дітей та підлітків у Росії *позбавлено* народної освіти!»³.

Внаслідок злочинної антинародної політики царського уряду на Україні наприкінці XIX — початку XX ст. майже 80% дітей шкільного віку були позбавлені можливості вчитись⁴. У Херсонській губернії 1905 р. з 70 716 хлопчиків-учнів закінчили школу з кожної тисячі тільки 96, а серед дівчаток — 66⁵. Поза школою в Київській губернії залишалось у 1904 р. 65,5% дітей, у 1908 р.— 61,2 і в 1912 р.— 57,6%⁶. Все це обумовлювалось тяжкими соціально-економічними умовами життя трудящих України. 1912 р. в Київській губернії не завершили навчання 22,3% учнів, з них понад 30% — за браком одягу та взуття.

Особливо перешкоджав царизм навчанню дітей трудящих у середній і вищій школі. В 1914—1915 рр. на Україні було тільки 19 вищих навчальних закладів з 12,5 тис. студентами, основну масу яких становили діти дворян, буржуазії, чиновників, куркулів. Наприкінці XIX ст. на Україні вищу освіту мали 6 чол. на кожні 5 тис. населення⁷.

Переважаюча більшість учителів дореволюційної України не мала достатньої педагогічної освіти й кваліфікації. Так, у Київському учбовому окрузі 1912 р. у початкових школах різних типів працювало 10 634 вчителі, з яких тільки 32 мали вищу освіту, інші — середню й початкову або спеціальну підготовку. Політичне безправ'я, тяжке матеріальне

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 74.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 408.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 112, 113.

⁴ М. М. Грищенко. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України.— УІЖ, 1968, № 7, стор. 57.

⁵ А. Конющенко. До історії земської школи на Херсонщині, К., 1908, стор. 38.

⁶ Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 г. К., 1914, стор. 28.

⁷ Письменность людности Украины, К., 1930, стор. 64—65.

становище і умови праці в непридатних для занять приміщеннях, з кількома групами, в кожній 100 і більше учнів, робили життя вчителя приреченим на бідунство, голод і страждання, а особу вчителя — збідненою, затурканою і заляканою.

В. І. Ленін і партія розуміли, що вчителі, які працювали в найглухіших куточках Росії, могли стати і стали тією силою, що відіграла велику роль не тільки у вихованні молодого покоління, але і в справі поширення марксистських ідей та залучення селянства до революційної боротьби проти самодержавства. У першому номері «Искры» була надрукована велика стаття, присвячена народним учителям, з закликом ставати в спільні ряди з робітничим класом до боротьби проти царського режиму. Газета у прокламації «До народних учителів і вчительок» викривала ганебну роль царизму в шкільній справі, розкривала матеріальне і політичне становище вчителя в Росії. «Ваше становище, — писала «Искра», — справді є безправним і тяжким. Як народним учителям, вам дорога справа народної освіти. Тимчасом цю справу щодня і щогодини розпинає і карає російський уряд... Ми кличемо вас під червоні соціал-демократичні прапори в ім'я інтересів усього російського пролетаріату, промислового і сільського, в ім'я всього пригнобленого російського народу... І ми висловлюємо глибоку впевненість у тому, що знайдемо серед вас наших друзів, одностудців і помічників»⁸.

На захист учителів виступали В. І. Ленін, більшовики-депутати в Державній думі і газета «Правда».

«Росія бідна, щоб платити чесним працівникам народної освіти, але Росія дуже багата, щоб кидати мільйони і десятки мільйонів на дворяндармоїдів, на воєнні авантюри, на подачки цукрозаводчикам та нафтовим королям», — писав В. І. Ленін. У проекті промови для Бадаєва Володимир Ілліч відзначав, що в Росії існує найбезшабашніше, найбезсоромніше, найогидніше свавілля уряду у ставленні до вчителів⁹. Більшовики боролися за ідейне виховання вчителів, за підвищення їм зарплати, проти вербування з учителів і чиновників членів чорносотенних організацій, зокрема «Союзу руського народу», члени якого намагалися досягти своєї мети, як вдаючись до погроз, так і обіцяючи всілякі вигоди і нагороди¹⁰.

Будучи носіями нового, революційно-пролетарського демократизму, ідеологи робітничого класу — революційні марксисты — наприкінці XIX на початку XX ст. ліберальним і дрібнобуржуазним реформістським програмам мирного «культурництва» протиставляли свою програму боротьби пролетаріату за створення послідовно-демократичної системи виховання і народної освіти. Ці демократичні вимоги пролетаріату в галузі народної освіти записано в програмі партії, що її 1903 р. прийняв II з'їзд РСДРП. Програма вимагала здійснення в галузі народної освіти таких заходів: «§ 8 — прав населення діставати освіту рідною мовою, право кожного громадянина говорити рідною мовою на зборах, у громадських і державних установах; § 13 — відокремлення церкви від держави і школи від церкви; § 14 — безплатної і обов'язкової загальної і професійної освіти для дітей обох статей до 16 років, забезпечення дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави»¹¹.

В. І. Ленін і партія протиставили брехні й лицемірству буржуазії, пропаганді безкласовості школи у буржуазному суспільстві відкрите

⁸ «Искра», № 1, 1900 р., грудень.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 115, 119.

¹⁰ «Трудовая правда», № 28 і 29, червень 1914 р.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 40—41.

визнання того, що школа не може стояти поза політикою, поза інтересами класів, що боротьба за народну освіту і виховання молоді — одна із складових частин боротьби пролетаріату за перемогу соціалізму, «Наша справа в галузі шкільній,— вказував В. І. Ленін,— є та сама боротьба за повалення буржуазії; ми відкрито заявляємо, що школа поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство»¹². При підготовці проекту програми РСДРП В. І. Ленін безпосередньо розробляв вимоги пролетаріату в галузі народної освіти. За його пропозицією II з'їзд РСДРП обговорював питання ідейно-політичного виховання учнівської молоді і прийняв резолюцію «Про ставлення до шкільної молоді», навколо проекту якої розгорнулася гостра дискусія. Переміг ленінський проект, де зазначалося: «Другий з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії вітає пошквалювання революційної самодіяльності серед шкільної молоді, пропонує всім організаціям партії подати всіляку допомогу цій молоді в її прагненнях організуватися і рекомендує всім групам та гурткам учнів, по-перше, поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного соціалістичного світогляду, серйозне ознайомлення... з марксизмом...; по-друге, остерегатися тих фальшивих друзів молоді, які відвертають її від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією..., бо ці фальшиві друзі на ділі ширять тільки безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи; по-третє, старатися при переході до практичної діяльності заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»¹³.

Ухвалені другим з'їздом партії програмні вимоги в галузі народної освіти мали справді революційний характер. Вони втілили в собі найбільш передове з того, що висувалося прогресивними педагогами, водночас показували найтісніший зв'язок між пролетарським рухом і прагненням народних мас до освіти. В. І. Ленін у своїй брошурі «До сільської бідноти» (1903 р.) розкрив селянам значення соціал-демократичного руху робітників і особливо підкреслив, яких поліпшень добиваються соціал-демократи для всього народу, і особливо для бідноти. Володимир Ілліч писав, що «...дуже важливе поліпшення для всього народу, а для сільської бідноти особливо, полягає в *безплатному навчанні* дітей, якого вимагають соціал-демократи...», «нам потрібна справжня, вільна освіта, а не така, якої хочуть чиновники й попи». Вождь революції говорив про ці завдання робітничого руху тим, хто «особливо терпить від темноти і особливо потребує освіти»¹⁴.

У країні назривала революція. Серед усіх інших вимог народ вимагав для себе і прав на освіту. Так, наприклад, у постанові селян Білчанської волості Одеського повіту була вимога про відокремлення школи від церкви, світського навчання в школах волості¹⁵.

Всеросійська селянська спілка, що виникла влітку 1905 р. під впливом революційної боротьби робітничого класу проти самодержавства, на своєму установчому з'їзді в липні з питання про народну освіту схвалила таку постанову: «...Освіта повинна бути загальноприступною, обов'язковою, безплатною і державною, причому обов'язковість навчання має поширюватись і на дівчат. Між школами нижчого, середнього і вищого типів мають бути встановлені переходи послідовного про-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 67.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 415.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 354, 355.

¹⁵ «Вестник воспитания», 1906, № 6.

довження освіти. Всі школи повинні бути світськими... Викладання має вестися місцевими мовами»¹⁶.

На окраїнах Росії народи боролися за впровадження викладання рідною мовою. Своїми вимогами до уряду і Державної думи в галузі освіти трудящі України ставили: «Щоб для українського населення на території Укрєїни народна школа стала безплатною і національно-українською; викладання в ній має бути рідною мовою. Програма школи повинна бути вироблена наново, причому, російська мова становить окремий предмет вивчення.

Щоб негайно відкрити курси для вчителів і вчительок української мови, історії української літератури та історії України. Щоб негайно вжити всіх заходів до складання підручників, що і мовою і змістом відповідають такій школі. Щоб у Київському, Харківському і Одеському університетах відкрили особливі кафедри з зазначених предметів, а також кафедру української етнографії. Здійснення цих принципів, детальне розроблення програм і проведення їх у життя на місцях має бути покладене на місцеві самостійні автономні органи самоврядування»¹⁷.

Партія більшовиків використовувала всі можливості для розширення свого впливу серед учнівської та студентської молоді. Серед київських студентів проводили велику революційну роботу Ульянови. Так, Д. І. Ульянов 19 грудня 1903 р. побував в університеті, а 28 грудня — у політехнічному інституті, де мав зустріч з активістами студентського руху¹⁸. 18 листопада 1904 р. Одеський комітет РСДРП на чолі з В. Воронським організував політичну демонстрацію робітників, курсисток під лозунгами: «Геть самодержавство! Геть війну», «Хай живе соціальна революція!»¹⁹.

Під керівництвом Одеського Комітету РСДРП студенти на своїх зборах 23 грудня 1904 р. у резолюції писали: «Ми бачимо тільки один вихід із критичного становища нашої вітчизни — загальне народне повстання для знищення існуючого політичного ладу... Ми виявляємо своє повне довір'я РСДРП і пропонуємо їй стати на чолі загальнодемократичного руху, причому ми обіцяємо підтримувати її всіма можливими засобами»²⁰.

Але сили революції в 1905 р. були придушені. «Великі перемоги пролетаріату виявились напівперемогами, тому що царська влада не була повалена. Грудневе повстання скінчилось поразкою, і царське самодержавство стало відбирати одно за одним завоювання робітничого класу»²¹.

У наступний після революції період реакції партії більшовиків і пролетаріатові знову довелося вести боротьбу — як з реакційною політикою кріпосників, так і з реформаторською — буржуазії, яка ареною свого торгу з самодержавством щодо народної освіти обрала Державну думу.

В. І. Ленін у своїх працях, більшовицькі легальні і нелегальні газети, більшовики — депутати Державної думи в своїх виступах і запитах піддавали критиці «діяльність» міністерства освіти і чорносотенного дворянства — «натхненника» «освітньої» політики царизму.

¹⁶ Хрестоматія з педагогіки, під ред. Н. А. Желвакова, т. IV, К., 1938, стор. 293.

¹⁷ «Русская школа», 1907, № 516.

¹⁸ И. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине, К., 1963, стор. 133.

¹⁹ «Вперед», № 2, 12 (1) січня 1905 р.

²⁰ «Вперед», № 3, 24 (11) січня 1905 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 260.

Реакціонери вимагали збереження церковно-парафіяльних шкіл, заборони бібліотек, посилення нагляду за учнями середніх шкіл і студентами, категорично протестували проти відкриття нових університетів, виявляючи при цьому розумову убогість деградованої дворянської касты. Саме про таких справедливо писала в ті роки газета «Звезда»: «Яке убозтво думки, які курячі горизонти»²². Буржуазія спільно з кріпосниками після революції відкрито повела контрреволюційний наступ проти політики більшовиків, а також проти всього прогресивного в усіх сферах суспільного життя, в тому числі в педагогіці. «Буржуазія злякалася самостійності робітників і пробудження селян. Буржуазія, особливо найбагатша, оберігаючи своє становище експлуататора, вирішила: краще реакція, ніж революція»²³.

Реакціонери вимагали перетворення російської школи в національну, що на ділі означало, як справедливо зазначав проф. Ф. Ф. Корольов, посилення русифікаторської політики у ставленні до народів окраїн, національного гніту, ліквідацію будь-яких поступок «інсродцям» у галузі освіти²⁴. Буржуазія та її партії підтримували контрреволюційну і реакційну політику царизму. Ліберали нічим не відрізнялись від кріпосників і в питанні народної освіти населення окраїн Росії.

Тільки одна партія в Росії — більшовицька, керована В. І. Леніним, розкривала дійсну правду трудящим про стан народної освіти, критикуючи в своїй пресі царську політику «затемнення» народних мас, що наочно виявлялася також у мізерності грошових асигнувань на освіту. Аналізуючи державний бюджет на 1913 р., «Правда» звертала увагу на той факт, що із загальної суми бюджету в 3 млрд. 208 млн. 100 тис. крб. виділено для міністерства народної освіти лише 136 млн. 700 тис. крб., тобто $\frac{1}{25}$ всіх державних витрат. З кожної сотні карбованців намічалось «витратити»: 27 крб.— на військо, 6 крб. 50 коп.— на заготівлю і продаж горілки, 5 крб.— на поліцію і тюрми, 4 крб.— на народну освіту. Фактично і ці 4 крб. витрачались не на народну, а казенну освіту²⁵.

Партія більшовиків через своїх депутатів у Державній думі в роки чорносотенної реакції підносила на принципіальну висоту питання про освіту національних окраїн, впровадження загального початкового навчання, політичний рух учнів, асигнування на справу народної освіти.

Більшість учителів у дожовтневий період вважала своєю «благородною справою» тільки «просвітительство», недооцінювала політичну боротьбу різних партій, не бачила в народі класів, а в боротьбі партій класової боротьби. Глибоко помилкове уявлення про себе, як про надкласову групу, породжувало у народних вчителів бажання стати поза класовою боротьбою і приводило їх до ідеалізації безпартійності. Такими хибними поглядами користувались ліберали, намагаючись спрямувати вчителів проти революції. Ліберально-народницький (есерівський) вплив утруднював засвоєння вчительством більшовицької програми демократичних перетворень у галузі освіти і виховання. Свідченням цього є наслідки роботи I Всеросійського з'їзду по народній освіті, що протягом 22 грудня 1913 р.— 3 січня 1914 р. відбувся в Петербурзі. Але підготовку до нього більшовики широко використали. Особливо велику роботу провела тоді «Правда», вмістивши на своїх сторінках понад 30 статей з розгорнутою програмою демократичних перетворень у галузі народної освіти. На жаль, організатори з'їзду, які підтримували політику

²² «Звезда», 25 лютого 1911 р.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 51.

²⁴ Ф. Ф. Корольов. Очерки истории советской школы и педагогики 1917—1920 гг., М., 1958, стор. 7.

²⁵ «Правда», 7 травня 1913 р.

уряду, не допустили на з'їзд представників робітничих організацій, але в його роботі брали участь окремі більшовики-делегати²⁶.

Боротьба більшовиків за народне вчителство дала добрі позитивні наслідки. Багато вчителів активно сприяли більшовикам у роки революції 1905—1907 рр., а в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і після її перемоги допомагали партії Леніна встановлювати й зміцнювати Радянську владу. Ті з них, які спершу посідали нейтральну до Радянської влади позицію, згодом засудили контрреволюцію і активно включились у будівництво нової радянської школи.

У дореволюційний період питання про культуру, освіту і навчання національних меншостей привертало особливу увагу В. І. Леніна й партії. З позицій послідовного інтернаціоналіста Ленін піддав гострій критиці висунуту опортуністами II Інтернаціоналу і підхоплену в Росії націоналістичними групами програму так званої «культурно-національної автономії», що, по-суті, культивувала націоналізм.

«Суть плану або програми так званої «культурно-національної» автономії...»,— писав В. І. Ленін,— полягає в *розділенні шкільної справи за національностями*²⁷.

В. І. Ленін, партія більшовиків засудили і відкинули цей буржуазний підхід до розв'язання національного питання в шкільній справі як план реакційний, антинародний. Володимир Ілліч підкреслював: «Проповідувати окремі національні школи для кожної «національної культури» — реакційно», що «...на ділі означає проведення або підтримку ідей буржуазного націоналізму, шовінізму і клерикалізму»²⁸. Праці вождя «Революції літньої 1913 року наради ЦК РСДРП з партійними працівниками», «Національний склад учнів у російській школі», «Проект закону про рівноправність націй і про захист прав національних меншостей» є геніальним начерком плану перебудови шкільної справи на інтернаціональній основі, успішно здійсненого після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ленінський план розв'язання шкільного питання в рамках однієї держави відповідав інтересам демократії, інтересам і політиці робітничого класу, трудящих усіх національностей.

Після Лютневої революції 1917 р. Ленін і більшовики викривали антинародну політику Тимчасового уряду в галузі освіти. Тимчасовий буржуазний уряд і міністерство народної освіти ухилялися від впровадження радикальних змін у шкільній справі, зводили свою діяльність до плутаних часткових заходів, залишаючи за собою можливість відмовитися від них, коли настане бажаний «твердий порядок» у країні.

У період переходу від першого етапу революції — буржуазно-демократичного — до другого — соціалістичного, відзначав В. І. Ленін, «перед партією пролетаріату постає безпосереднє завдання боротьби за державний устрій, який найкраще забезпечує як економічний розвиток і права народу взагалі, так і можливість найбільш безболісного переходу до соціалізму особливо»²⁹. У зв'язку з цим він розробив «Матеріали по перегляду партійної програми», де значну увагу приділив народній освіті. До деяких пунктів програми, ухваленої II з'їздом РСДРП були внесені такі зміни: пункт 13 — про відокремлення церкви від школи — доповнити вимогою — повної світської освіти; пункт 14 — поняття загальноосвітньої школи — доповнюється пролетарською со-

²⁶ В. И. Волков. Борьба большевистской партии за просвещение трудящихся масс в период между двумя революциями. «Советская педагогика», 1952, № 11, стор. 102, 104.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 444.

²⁸ Там же, стор. 470, 471.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 414—415.

ціалістичною вимогою — політехнічної освіти для всіх дітей обох статей до 16 років; пунктом 16 передбачалась передача справи народної освіти в руки демократичних органів місцевого самоврядування.

Своєю героїчною боротьбою за справжню народну освіту в умовах самодержавства В. І. Ленін і більшовицька партія заклали наукові основи марксистської педагогіки, що служить справі соціалістичного виховання і всебічного розвитку особи. Розробка теоретичних положень марксистської педагогіки мала величезне значення для створення науково-теоретичної і організаційної основи будівництва соціалістичної школи і здійснення культурної революції після перемоги Великого Жовтня.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 427.

С. Д. ПЛАХОТНЮК
РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
БІЛЬШОВИКІВ ПОДІЛЛЯ
В ПЕРІОД РЕАКЦІЇ
1907—1910 рр.

Роки реакції були найтяжчим періодом в історії нашої партії. В. І. Ленін писав, що «після трьох років революції... Росія пережила три роки контрреволюції..., три роки чорної Думи, розгулу насильства і безправ'я, натиску капіталістів на робітників, відняття тих завоювань, які робітниками були зроблені»¹. Царський уряд в першу чергу намагався розгромити більшовицькі організації. Працювати більшовикам серед мас було надзвичайно важко. Доводилося вести боротьбу не тільки з царизмом, але й з різними опортуністичними течіями: одзовистами, ліквідаторами, троцькістами та іншими антимарксистами.

Питання боротьби більшовицьких організацій у досліджуваній період висвітлено в історико-партійній літературі², але діяльність місцевих організацій РСДРП розкрито недостатньо. У даній замітці розповідається про діяльність більшовицьких організацій Поділля в роки реакції.

На початку 1907 р. на Поділлі діяли більшовицькі організації у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Городку, Літині, Немирові, Тульчині, Балті, Жмеринці, Ямполі, на цукровому заводі с. Кардишівки Вінницького повіту. В роки реакції царизм переслідував більшовицькі організації. Так, комітет РСДРП у Вінниці був розгромлений, але продовжували діяти неоформлені групи і окремі соціал-демократи. Розгрому піддалися й інші більшовицькі організації губернії. Але і в цих важких умовах

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 313.

² А. В. Шапкарин. Партія большевиков в период реакции (1907—1910 гг.), М., 1964; В. Перекрестов. З історії боротьби більшовиків України проти ліквідаторів і одзовистів (1907—1910 рр.), К., 1961; Н. И. Мазенко. Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Донецк, 1962; О. Г. Михайлюк. Большевики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917), Львів, 1967; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—1910 рр.—УІЖ, 1967, № 1; П. М. Шморгун. Більшовики Київщини в роки столипінської реакції (1907—1910 рр.).—УІЖ, 1958, № 4; В. Сокурєнко. Боротьба більшовиків Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції в 1907 р.—УІЖ, 1961, № 4; М. Демченко. До питання про боротьбу більшовиків України за маси в період столипінської реакції.—«Вісник Київського університету». Серія історії і філософії, вип. 7, 1961, № 4; Г. О. Рубцов. Боротьба більшовиків України за солдатські маси (1907—1910 рр.).—УІЖ, 1968, № 8.

революційні групи і члени партії налагоджували між собою зв'язки, поширювали нелегальну літературу, видавали листівки.

Протягом 1907 р. у Кам'янець-Подільському група РСДРП підтримувала зв'язки з Одеською організацією РСДРП і за її завданням працювала серед місцевого населення. Наприкінці того ж року поліція вистежила і заарештувала членів групи С. Новосадського, О. Кузнецова, І. Мінаєва і вислала їх в Іркутську губернію³.

Активно діяла влітку 1907 р. Літинська група РСДРП. У липні вона розмножила на гектографі і розповсюдила в інших повітах губернії листівку з закликом обирати до Державної думи соціал-демократів. Через два місяці ці листівки були конфісковані поліцією у м. Вінниці. В ній, зокрема, говорилось, що «другу Думу розігнали за те, що вона заважала царському урядові душити російських трудящих» і закінчувалася закликом: «Геть самодержавство! Хай живе революційна боротьба пролетаріату і всього трудового народу!»⁴.

Тісні зв'язки з Одеським комітетом РСДРП мала в цей час Балтська група. Вона одержувала з Одеси листівки та нелегальну літературу, передруковувала все це на гектографі і розповсюджувала серед робітників і селян повіту⁵.

Значну роботу проводила Городоцька група РСДРП, яка не тільки поширювала листівки, але й організовувала страйки. 2 вересня 1907 р. в м. Городку були розповсюджені листівки «До робітників цукрових заводів» з закликом пред'явити адміністрації вимоги щодо підвищення заробітної плати і зменшення робочого дня. В результаті робітники припинили роботу. Адміністрація заводу запросила на роботу робітників з інших повітів. 15 вересня група РСДРП випустила іншу листівку з закликом припинити роботу і добиватися підвищення заробітної плати⁶. Робітники виступили з цими вимогами, але власники заводів не задовольнили їх. Після розгрому страйку поліція провела арешти. Це серйозно послабило діяльність місцевої групи РСДРП.

«Надзвичайний стан», введений на Поділлі, послужив привідом для проведення масових обшуків, арештів і віддання до суду активних членів більшовицької партії. Проте припинити їх діяльність поліції не вдалося. Більшовицькі групи і окремі члени партії переходили на нелегальне становище. Наприкінці 1907 р. в Подільській губернії групи РСДРП діяли у Вінниці, Ямполі, Городку, Немирові, Тульчині, Теплику. Особливо активною була Ямпільська група РСДРП, яка підтримувала зв'язки з Одеським і Київським комітетами партії, одержувала від них нелегальну літературу і завдання⁷. Боротьба трудящих мас Поділля продовжувалася. «Безпосередня масова боротьба,— писав В. І. Ленін,— хоч як старається контрреволюція задушити її прямим насильством, хоч як стараються кадети задушити її своїми підленькими і лицемірними контрреволюційними ідейками, проривається то тут, то там, незважаючи ні на що...»⁸.

Значну роль у проведенні агітаційної роботи серед трудящих мас Поділля у роки реакції відігравали більшовицькі газети «Пролетарий» і «Социал-демократ», що надходили в Бар, Держаню, Вінницю. За повідомленням департаменту поліції у грудні 1908 р. в м. Кам'янці-Подільському було конфісковано нелегальну літературу, в тому числі газе-

³ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 5264, арк. 1, 2, 8, 32, 42.

⁴ Там же, ф. 301, оп. 1, спр. 554, арк. 5—6; спр. 1138, арк. 34.

⁵ Там же, спр. 106, арк. 23.

⁶ Там же, ф. 419, оп. 1, спр. 5267, арк. 9, 10.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 1132, арк. 179, 181.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 14.

ту «Пролетарий»⁹. Протягом березня — червня 1909 р. у Вінницю надійшла значна кількість газет «Пролетарий» і додаток до № 44¹⁰. Поширювалися тут також праці В. І. Леніна «Розпуск Думи і завдання пролетаріату», «Аграрне питання і «критики Маркса», «Виборча платформа РСДРП» та інші.

Велике значення у досліджуваній період мала діяльність більшовиків серед селян. Так, у містечку Ольгополі розповсюджувалися листівки Одеського комітету «Виборча платформа РСДРП», «Земля і воля», Херсонського комітету «Кого обирати до Державної думи», де роз'яснювалася політика партії і закликали робітників і селян голосувати за соціал-демократів. Такі ж листівки поширювалися в містечку Томашполі Ямпільського повіту¹¹. У листівках, розповсюджених у серпні 1907 р. в селах Ушицького повіту, говорилося, що третя Державна дума буде панською і стоятиме за поміщиків і царя. Вони закликали до виступів війська, а населення — до ведення боротьби проти виборів до Думи представників панівних класів¹².

Влітку 1907 р. селяни с. Бджільної Гайсинського повіту читали нелегальну літературу з аграрного питання, яке обговорювалося в Державній думі, а також про діяльність соціал-демократичної фракції Думи¹³. В цей же період агітаційну роботу серед селян Вінницького повіту проводила група соціал-демократів¹⁴. В середині того ж року в містечку Макові Кам'янецького повіту селянин Боднар розповсюджував літературу з закликом до повалення існуючого ладу шляхом підготовки і проведення збройного повстання, щоб запровадити в країні республіканський лад на чолі з Установчими зборами. Селян закликали не платити податків, не давати новобранців для царських військ, забирати силою землю у поміщиків, а в стражників — зброю, посилити агітаційну роботу серед військ, створювати бойові дружини¹⁵.

Значну роль у політичному вихованні селянства відіграли їх зв'язки з робітниками, які в зв'язку з депресією промисловості виїжджали на села. Так, у липні 1908 р. московський робітник Ф. Ф. Білозоров, перебуваючи в с. Кібличі Гайсинського повіту, проводив агітаційну роботу серед селян¹⁶. Селянин с. Карачево Ушицького повіту Галушко закликав односельчан не збирати поміщицький хліб, організувати страйки¹⁷. Так, під впливом агітаційної роботи жителі с. Христинець Ольгопольського повіту відмовились у 1907 р. виплачувати податки¹⁸.

Діяльність більшовиків на селі була спрямована на згуртування трудового селянства під прапором революційної соціал-демократії навколо пролетаріату.

Активну участь в агітаційній роботі серед селян брали представники місцевої інтелігенції. В серпні 1908 р. у с. Сальниці Літинського повіту проводив революційну роботу серед селян учитель місцевої школи П. Майданський¹⁹.

Діяльність більшовиків на селі дала свої результати: зростала політична свідомість селянських мас, які не вірили в царя-батюшку і в

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 276, оп. 1, спр. 68, арк. 184.

¹⁰ О. Г. М и х а ї л ю к. Назв. праця, стор. 65.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 106, арк. 24.

¹² Там же, ф. 419, оп. 1, спр. 5357, арк. 6.

¹³ Там же, спр. 5336, арк. 8, 9.

¹⁴ Там же, спр. 5262, арк. 5.

¹⁵ Там же, спр. 5355, арк. 16.

¹⁶ Там же, спр. 5898, арк. 2.

¹⁷ Там же, оп. 5, спр. 5346, арк. 3.

¹⁸ Там же, спр. 5349, арк. 1.

¹⁹ Там же, ф. 276, оп. 1, спр. 317, арк. 36.

те, що Державна дума ухвалить рішення про наділення їх землею. В. І. Ленін писав у 1908 р.: «монархізм мужика є відмираюча наївність...»²⁰. Так, 9 лютого 1908 р. в с. Тростянички Ольгопольського повіту селянин Г. Плошко, який повернувся з заслання, говорив, що Романови забрали разом з поміщиками у свої руки всі землі. Селяни вимагають землі, але їм не дають, тому що прийшлося б відібрати її у Романових²¹. Селянин с. Митковець Х. Шокалов роз'яснював односельчанам, що «землю у поміщиків можна відібрати», «теперішнього царя можна замінити»²².

Більшовики Поділля в роки реакції проводили також агітаційну роботу серед солдатів царської армії. В жовтні 1907 р. у 74 піхотному полку, розквартированому в Кам'янець-Подільському, були розповсюджені листівки Одеської організації РСДРП²³. У лютому 1908 р. на станції Кіблич Гайсинського повіту селянин Ф. Шелухін проводив роботу серед солдатів, читав їм революційні вірші, висміював державний лад і порядки в країні²⁴.

Більшовицькі групи і окремі члени РСДРП Поділля, незважаючи на переслідування, жорстокі репресії, в глибокому підпіллі продовжували боротьбу. В травні — червні 1908 р. у м. Жмеринці і с. Кардишівці Вінницького повіту діяли соціал-демократичні групи РСДРП. На цукровому заводі с. Кардишівки більшовики провели збори, на яких обрали комітет РСДРП²⁵. На ст. Жмеринка діяла невелика соціал-демократична група, що підтримувала зв'язки з іншими містами. В Летичеві група РСДРП влітку 1908 р. підготувала листівку з закликком до повалення царського самодержавства, крім того, поширювала серед селян с. Козачки Летичівського повіту нелегальні газети, журнали та іншу літературу. В травні того ж року більшовики провели підготовку до виступу сільськогосподарських робітників у с. Поповцях Летичівського повіту, але страйк був зірваний місцевими органами влади²⁶.

Часто сходки робітників проводились таємно. 21 червня 1908 р. відбулася за містом сходка робітників м. Городка, де обговорювалися питання підготовки до страйку, підвищення заробітної плати робітників місцевих майстерень. На сходці читалась нелегальна література²⁷.

На Поділля надсилалася в міста і села нелегальна література через Бердичів²⁸. У травні 1909 р. до м. Кам'янець-Подільського братами Грінберг було завезено з-за кордону літературу, серед якої були твори К. Маркса, В. Леніна, А. Бебеля, Г. Плеханова²⁹.

Більшовики Поділля у роки реакції продовжували боротьбу за розширення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, готували трудящі маси до наступних боїв. Наприкінці 1910 р. Ленін писав, що «смуга повного панування чорносотенної реакції скінчилась. Починається смуга нового піднесення»³⁰. Перед більшовиками відкрилися широкі можливості для розгортання революційного руху в країні.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 405.

²¹ ЦДА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 5900, арк. 1.

²² Там же, ф. 301, оп. 1, спр. 1288, арк. 2.

²³ Там же.

²⁴ Там же, ф. 276, оп. 1, спр. 159, арк. 1, 2, 3.

²⁵ Там же, арк. 10.

²⁶ Там же, оп. 301, спр. 1131, арк. 47, 65.

²⁷ Там же, ф. 276, оп. 301, спр. 1131, арк. 93.

²⁸ Там же, ф. 301, оп. 1, спр. 1483, арк. 76.

²⁹ Там же, арк. 7.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 315.

Л. Є. КУДРИЦЬКА
МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ
КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦЯ
І. Я. ПОСЯДИ

У складному і нелегкому житті Іва на Яковича Посяди мав місце чималий проміжок часу (1857–1865 рр.), який немов половинить його біографію. Це час, коли він жив переважно за кордоном, д

працював і вчився, і тільки на недовго повертався на батьківщину. З кордоном Посяди поглиблював і систематизував знання, набуті у Київському і Казанському університетах. Студіюючи науки та знайомлячись з побутом і політичним ладом інших країн, він міг перевірити свої погляди і переконання. Тому-то питання про те, що робив, над чим замислювався І. Я. Посяда в ці роки, привертають увагу дослідників його життєвого шляху.

Повідомлення має своїм завданням на підставі невідомих і маловідомих матеріалів висвітлити, бодай в основному, ці «Lehre und Wandeljahre» у біографії І. Я. Посяди.

У VII розділі послужного списку колишнього директора Коростишівської учительської семінарії І. Я. Посяди, складеного 1873 р.¹, записано: «Після набуття наукового ступеня кандидата філософських наук в Імператорському Казанському університеті розпорядженням п. міністра внутрішніх справ 28 лютого 1849 року надіслано на службу до м. Рязані; 1849 р. 2 квітня призначено канц. чиновником канцелярії рязанського цивільного губернатора; 1849 р. 14 червня призначено молодшим помічником керуючого канцелярією рязанського цивільного губернатора; 1849 р. 19 вересня наказом по цивільному відомству призначено молодшим помічником столоначальника департаменту уділів; 1852 р. 18 грудня призначено старшим помічником столоначальника; 1854 р. 28 квітня зараховано до міністерства уділів; наказом по цивільному відомству 25 жовтня 1856 р. звільнено через хворобу у відставку. Після одужання виїхав 1857 р. за кордон, де й пробув понад вісім років, повертаючись на декілька місяців у Петербург для слухання лекцій з фізіології і хімії в Медико-хірургічній академії у професорів Якубовича Сеченова, Зініна».

Текст послужного списку старанно обминув усе, що в очах офіційного суспільства, звичайно, скомпрометувало б І. Посяду — особу, яка користувалася довір'ям і шанок влади, як це не раз у формулярі підкреслювалося переліком чинів і нагород. Так, за сухим описом одноманітної канцелярської служби в Рязані і столиці приховав Іван Якович не веселу повість про долю студента Київського університету, заарештованого у справі Кирило-Мefeldiївського товариства, а потім, після закінчення Казанського університету, засланоного за вироком III відділення в «одну з великоруських губерній» під постійний нагляд поліції як особу неблагонадійну.

У зв'язку з переходом І. Я. Посяди на службу до міністерства уділів (1852 р.) і, отже, переїздом до Петербурга нагляд поліції за ним, очевидно, припинився. Такі швидкі радикальні зміни в становищі недавнього політичного «злочинця», а незабаром і можливість виїхати за кордон не можуть не привернути до себе уваги дослідника.

Однак, якщо нове оточення І. Я. Посяди могло забути або й зовсім не знати його біографії, то з III відділенням канцелярії його величності цього трапитись не могло. Очевидно, причини скасування нагляду поліції за ним були значно серйозніші, ніж громадська думка про політичного піднаглядного. Але ж які?

¹ Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 75, спр. 9, арк. 61—64.

Відповіді на це питання доводиться шукати тільки в обставинах і перипетіях життя і діяльності І. Я. Посяди до його від'їзду за кордон.

І. Я. Посяда народився 9 квітня 1823 р. у м. Зінькові на Полтавщині, восени 1836 р. вступив до Зіньківського повітового училища², потім Полтавської гімназії, а з першого півріччя 1843/44 навчального року вже був казеннокоштным студентом філософського факультету Київського університету³. Отже, на час арешту в 1847 р. він — студент IV курсу.

Фамільні документи І. Я. Посяди⁴ зберегли деякі відомості про його рід та станову приналежність. Батько його, Яків Григорович, міщанин з м. Зінькова, був не з бідних. З листування* відомо, що якась М. Клуна сплачувала йому частинами гроші за куплену чи орендовану землю.

Документальних даних про успішність І. Я. Посяди в Полтавській гімназії, мабуть, не збереглось, але, очевидно, вчився він добре, бо при достатках батька навряд чи став би з першого курсу казеннокоштным студентом.

Опубліковані архівні матеріали докладно знайомлять з оточенням і обставинами, в яких жив і вчився І. Я. Посяда в Києві⁵, та розкривають атмосферу формування світогляду майбутнього учасника Кирило-Методіївського товариства⁶.

Слід вважати, що студент І. Я. Посяда міг відразу ж захопитися демократичними настроями київської молоді, адже в Полтавській гімназії, де з ним навчався і О. О. Навроцький⁷, напевне, вже якоюсь мірою поділяли ці настрої. Адже Боровиковський, Бодяньський, Полевич, про яких згадував Навроцький в листі від 17 листопада 1846 р. до В. Білозерського, — це ж досвідчені, прогресивно настроєні викладачі Полтавської гімназії, безпосередні їхні вчителі⁸.

В світлі сказаного про оточення І. Я. Посяди в гімназії й університеті та про настрої молоді вважаємо, що він з самого початку свого перебування в Києві увійшов до складу демократично настроєної молоді, інакше важко зрозуміти його місце в Товаристві і вплив на Андрузького.

Тимчасом у настроях київської молоді відбувалися радикальні зміни. У червні 1845 р. у Києві перебував Т. Г. Шевченко. Перед вакаціями у цьому ж році приїздив сюди з Ровно М. І. Костомаров. Улітку приїхав з Дерпта до Києва на роботу М. І. Гулак, близький родич Навроцького⁹. Молодь згуртувалася навколо засновників Кирило-Методіївського товариства — політичної організації з своєю програмою і статутом.

І. Я. Посяда захоплювався поезією Т. Г. Шевченка, вважав його геніальною людиною¹⁰. Прямих вказівок на зустрічі й розмови І. Я. Посяди з Т. Г. Шевченком немає. Поет на допиті сказав, що з Іваном Яковичем не знайомий¹¹, але в Казані, повертаючись із заслання, розпитував якогось студента, чи не пам'ятає Посяду і Андрузького, переведених 1847 р. з Київського університету до Казанського. Звичайно, зустрі-

² М. Поліщук. Документи про українського педагога І. Я. Посяду. — «Архіви України», 1970, № 6, стор. 62.

³ ЦДА УРСР, ф. 708, оп. 465, спр. 64, арк. 8.

⁴ ЖОДА, ф. 75, спр. 685, арк. 2.

* Частково зберігається у О. М. Кудрицького, як і частина офіційного та приватного листування І. Я. Посяди.

⁵ В. Міяковський. Люди 40-х років (Листування кирило-методіївців). — «За сто літ», кн. II, Харків, 1928 р., стор. 62, 92.

⁶ Матеріали до історії Кирило-Методіївського брацтва. Признання кирило-методіївців (далі — Матеріали...), К., 1915, стор. 101—256; В. Міяковський. Назв. праця, стор. 33—98.

⁷ Матеріали..., стор. 119.

⁸ В. Міяковський. Назв. праця, стор. 67.

⁹ Матеріали..., стор. 124, 155.

¹⁰ В. Міяковський. Назв. праця, стор. 52, 55.

¹¹ Матеріали..., стор. 165.

чатися Посяда з Шевченком міг, бо він бував, як це видно з листування кирило-мефодіївців та їх допитів, на спільних зборах. Є непряма вказівка на таку можливість і в статті, присвяченій пам'яті М. І. Гулака¹². Шевченко відвідував Гулака у другій половині листопада і грудні 1846 р., коли там бували О. Навроцький, О. Маркович, О. Тулуб, Ю. Андрузький, І. Посяда, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Д. Пильчиков.

З матеріалів слідства III відділення, зокрема зізнань Костомарова і Білозерського, вимальовується процес утворення Кирило-Мефодіївського товариства.

Костомаров на допитах 5 і 17 квітня заявив: «У квітні і травні 1846 року (Гулакові — Л. К.) почало спадати на думку запозичений ним від мене перстень з іменем Кирила і Мефодія зробити девізом товариства. Навроцький на протязі всього 1846 р. бував у мене. Крім цих, у мене вдома бували студенти Маркович, Посяда, Андрузький. Дома в мене... в грудні місяці цього ж року п. Савич виявляв досить ліберальний напрям. Іншим разом, у зв'язку з приїздом Куліша (в грудні 1846 р.— Л. К.), прийшло до мене кілька студентів. Студент Маркович мав велике бажання видавати літературу для простих малоросів малоруською мовою і до цієї думки пристали в грудні Гулак, Шевченко і я»¹³. Білозерський уточнював зізнання Костомарова, вказуючи, що програмні матеріали Товариства розповсюджували Маркович, Навроцький, Посяда і Андрузький¹⁴. Про Посяду Білозерський говорив: «Посяду знав як людину працюючу, замишлену в своїй батьківщині, співчутливу до убогства нижчого класу»¹⁵.

Викликають інтерес зізнання наймолодшого члена Товариства Ю. Андрузького. Він присвячував І. Я. Посяді вірші, називав його своїм першим учителем. «Познайомившись з Посядою,— писав Андрузький,— я захопився оповіданнями про Малоросію... З ними (Пильчиковим, Навроцьким і Костомаровим) мене познайомив Посяда»¹⁶.

Ці слова Андрузького свідчать про тривалі і близькі стосунки з Посядою, який, очевидно, був першим інформатором з питань, що хвилювали і цікавили київську молодь. Відбулася між ними і розмова про Богдана Хмельницького, про якого Посяда висловив свій погляд: «Я розумів (Хмельницького. — Л. К.) по-іншому: Хмельницький, по-моєму, добре розумів цей народ і тому по-братському з'єднав його з Росією. Хмельницький заслужив у моєму серці величезну вдячність, бо своїм з'єднанням зберіг, а не занастив народ український!»¹⁷.

Знайомство з Посядою дало змогу Андрузькому докладніше передати його думки й поведінку. «Посяда, — записував Андрузький, — з погляду на важке становище селян надумав був за всяку ціну полегшити цей побут; ідея слов'янїзму ще більше розвинула в ньому це бажання. Дворян він ненавидів, вважав винними у всьому гіршому, ненавидів монархізм, що ніби потурає цьому.... Він погоджувався діяти відверто, за допомогою уряду. Так він склав листа до царя і міністра Вронченка і збирався друком висловитися про всі злочини місцевих начальств». У зізнаннях І. Я. Посяди зазначалося, що він зробив декілька записів про становище селян Полтавщини¹⁸. Посяда заперечував лише твердження Андрузького щодо своєї становой приналежності, але не розходився з

¹² Н. М. Николай Иванович Гулак. — «Киевская старина». 1900 р., лютий стор. 264.

¹³ Матеріали..., стор. 162.

¹⁴ Там же, стор. 184—211.

¹⁵ Там же, стор. 203.

¹⁶ Там же, стор. 121, 139, 140.

¹⁷ Там же, стор. 146, 221.

¹⁸ Там же, стор. 120.

ним, як і з іншими членами Товариства, в поглядах на становище селянства. «Прохання, написане чернеткою,— пояснював Посяда на допиті,— є колись велике бажання адресувати на ім'я якого-небудь міністра або ж якимсь іншим шляхом виявити, що робить іноді Арендаренко (управитель Полтавської палати державних маєтностей) в Полтавській губернії; я сам не селянин, і мій батько не перебуває в його відомстві, але мені було важко бачити і чути про його вчинки»¹⁹.

Іван Якович не тільки гостро засуджував поведінку поміщиків («все вирвано з селянських рук нахабними поміщиками»), але знаходив їхні літературні прототипи: «...Такі поміщики, як Чичиков, Собакевич, Ноздрьов та інші герої Гоголя суть цілком малоросійські». Андрузький відзначав глибокий інтерес І. Я. Посяди до української народної творчості, звичаїв народу, до його минулого, обурення його проти тих, хто затьмарював свідомість простих людей: «Маючи начорно близько 200 малоросійських пісень, збирав і виявляв більше бажання облагородити життя простого люду*, ніж відновити Малоросію, хоч це було його душевною думкою і молитвою. Обурювався на духівництво, грубе і неуцьке, але дорожив усім православним (особливо люду простого) як свяतिною, заповітом».

У 30-х і 40-х роках XIX ст. інтерес до життя і творчості Сковороди був надзвичайним. Тому цікава оцінка діяльності великого мислителя, позбавлена будь-якого містицизму, яку дав І. Я. Посяда в листі до М. О. Максимовича: «Змолоду та й тепер... нікого з писателів так не любив щиро, як цього істого чоловіка, що до своїх ближніх був без усякого нашого егоїзму і любовя которого перейшла міру і ступінь саможертви»²⁰. Видатний педагог писав про поширення в народі пісень Сковороди, близьких селянам за змістом, критичне ставлення до тогочасної літератури про філософа, привертая увагу до його творів. Ставлення до Сковороди, зокрема до соціального і етичного боку його вчення, без сумніву, ще один важливий штрих характеристики самого Посяди.

Під час перебування в Казанському університеті Посяда вимагав надіслати йому власні книги і всі рукописи, які залишив на зберігання київському студентові А. Солтановському (очевидно, сусідові по кімнаті для казеннокоштных). На початку 1848 р. йому було надіслано тільки 10 книг і два тюки рукописів²¹. Вилученими у Києві виявилися, між іншим, «Пісні і думи» І. Могили (Метлинського) і твори І. Галки (Костомарова)*.

До Казанського університету, де вчився два роки, Посяда вступив ерудованою людиною. Аналіз виявленої співробітником бібліотеки Казанського університету В. Арістовим²², очевидно, кандидатської праці Посяди на тему: «Значення перших творів Гоголя в російській літературі та їх заслуга для народності» дає змогу зробити висновок, що ставлення педагога до негативних образів гоголівських поміщиків було продовженням київських традицій. В університеті в ті часи активізувався демократичний рух. За таких умов Посяда міг критично оцінити останні твори Гоголя («Вибрані місця з листування з друзями»). Він засуджував релігію, що одурманює народ, є «знаряддям його кайданів, його духов-

¹⁹ Матеріали..., стор. 139, 222.

* Річний звіт про елементарну школу при Київській учительській семінарії за червень 1872 р. він закінчував словами: «Школа ця повинна служити, з одного боку, для вправ семінаристів у викладанні, з другого — для подання дітям найбільш необхідного класу місцевих жителів загальної елементарної освіти, а не лише грамоти» (ЖОДА, ф. 75, спр. 4, арк. 26).

²⁰ Д. І. Багалій. Сковорода український мандрівний філософ. Харків, 1926. стор. 217—218.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, спр. 15, арк. 6.

²² В. Арістов. Дисертація 1847 року. — «Літературна газета», 19 січня 1962 р.

ної загибелі»²³. Це свідчило про певну еволюцію в поглядах Посяди. На жаль, про період перебування Посяди в Рязані і в Петербурзі (1849—1857 рр.) до його виїзду за кордон поки що немає ніяких відомостей. Невідомо, за яких обставин він став домашнім вчителем дітей цензора В. М. Бекетова. Через необхідність тривалого лікування членів родини Бекетов довго жив у Німеччині. Так створилися умови для наукових студій Посяди за кордоном. Можливо, що скасування поліцейського нагляду в 1852 р. пов'язане із заходами, поширеними і на інших політичних засланих, зокрема Костомарова. Не виключено, що швидке просування по службі, як і дозвіл виїхати за кордон, пов'язане з приватними моментами, до яких, мабуть, і спричинився зв'язок з Бекетовим.

З формуляра Посяди випливає, що за кордоном він часу марно не витрачав: «Крім дослідження питання про національність в різних державах на місці і вивчення політичного устрою Австрії, Швеції, Франції і Пруссії пробув три з половиною роки в різних університетах Німеччини: в Ієнському близько двох років, по одному півріччю у Лейпцігу, Берліні і в Галле. Понад рік присвятив вивченню системи виховання і викладання в школах саксонських і, особливо, берлінських, як-от: школах комунальних, семінаріях, школах реальних і гімназіях». У формулярі дається висока оцінка наукових студій Посяди: «Серйозне ознайомлення з справою як в університетах, так і у виховних закладах засвідчено здебільшого місцевим начальством, професорами і педагогами і засвідчено листами російського посла в Берліні таємного радника Убриля до колишнього міністра освіти Головіна в грудні 1864 року, а також листами відрядженого для нагляду за відправленими з науковою метою молодими людьми таємного радника Пирогова до керуючого міністерством народної освіти таємного радника Делянова в червні 1865 року. Висока оцінка російським міністерством народної освіти наукових занять Посяди за кордоном підтверджується оригіналами тих довідок, якими вчене начальство — професори і педагоги — в різних навчальних закладах Німеччини ретельно засвідчували якість наукових студій і спостережень Посяди».

Наприклад, з посвідчення, виданого Ієнським університетом 26 березня 1859 р. «пану Іванові Посяді з Петербурга», випливає, що він протягом літнього семестру 1858 р. слухав лекції з логіки, метафізики та історії філософії у Куно Фішера, новітньої історії — у професора Дройзена, народознавства — у таємного радника юстиції Міхелена. Протягом зимового семестру 1858/59 року слухав лекції з державного права у того ж Міхелена, новітню історію продовжував слухати у Дройзена, антропологію — у радника Шлейдена, історію філософії та естетику — у професора Куно Фішера. Крім того, кожен з названих професорів особисто оцінював і засвідчував якість студій. Наприклад, Куно Фішер, назвавши предмети, які слухав у нього Посяда, зробить висновок: «Всі мої лекції він завжди відвідував дуже ретельно і з постійною увагою». Це ж саме підкреслював професор Шлейден. Протягом літнього семестру 1859 р. Посяда слухав у Лейпцігському університеті лекції з теоретичної національної політичної економії.

Довідки від 9 і 10 травня 1865 р., видані берлінською семінарією і підготовчою школою при ній, а також довідка Кенінської учительської семінарії (13 липня 1865 р.) свідчать, що Посяда вирішив готувати себе до педагогічної праці в навчальних закладах, де виховуватимуть учителів народних шкіл, тобто приступив до реалізації давнього задуму кирило-мефодіївців про підготовку народних учителів.

²³ «Архівні Українці», 1967, № 1, стор. 38.

До наукових студій в німецьких університетах Посяда був добре підготовлений ще раніше; його увага до національного питання і до політичного устрою різних країн Європи цілком зрозуміла на фоні ідейних пошуків і планів Кирило-Мефодіївського товариства та у зв'язку з сподіваннями українського суспільства у передреформену добу 60-х років XIX ст. Перед істориками-дослідниками стоїть завдання продовжити далі вивчення біографії І. Я. Посяди.

В. Й. ГОЛУБ
З ДОСВІДУ СПІВРОБІТНИЦТВА
БКП і БЗНС
У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ
БУДІВНИЦТВІ

Історичний досвід показує, що соціалістичне будівництво може успішно здійснюватись як за умов однопартійної, так і багатопартійної системи. Однопартійність і багатопартійність у системі диктатури пролетаріату свідчить про творче використання марксистсько-ленінської теорії в специфічних умовах окремих країн.

Створення в ряді соціалістичних держав багатопартійної системи за умов диктатури пролетаріату при керівній ролі комуністичних партій пояснювалось активною діяльністю демократичних партій, спрямованою на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, народної влади, залучення широких верств трудящих до соціалістичного будівництва.

Селянські партії — виразники інтересів основного союзника робітничого класу трудящего селянства і ведуть за собою значну його частину. Отже, вони можуть бути тією політичною силою, яка під керівництвом комуністичних партій братиме активну участь у будівництві соціалізму, зокрема в соціалістичній перебудові сільського господарства. Досвід спільної діяльності комуністичних і селянських партій у Болгарії, Польщі, НДР яскраво підтверджує доцільність і важливість такого співробітництва.

Водночас селянські партії залишаються самостійними політичними організаціями, мають свої центральні та місцеві виборні органи, регулярно проводять з'їзди і т. д. Існування цих партій у країнах соціалізму, їх активне співробітництво з комуністами сприяє розширенню соціалістичної демократії, зміцненню союзу робітників і селян, ширшому залученню останніх до управління державою, соціальнополітичному та ідейному згуртуванню суспільства.

Спільна діяльність Болгарської комуністичної партії і Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) є міцною основою успіхів у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в Народній Республіці Болгарії.

Х з'їзд Болгарської комуністичної партії, який відбувся в квітні цього року, відзначив, що працею болгарських робітників, селян і народної інтелігенції відстала колись країна за короткий історичний строк перетворена в розвинуту в економічному відношенні державу. У новій програмі БКП, прийнятій на з'їзді, визначаються перспективи побудови розвинутого соціалістичного суспільства як етапу першої фази комуністичної формації¹.

В своїй політичній та економічній діяльності БКП керується положеннями марксизму-ленінізму про те, що будувати комуністичне суспільство силами одних комуністів неможливо, що це справа мільйонних мас,

¹ «Работническо дело», 21 квітня 1971 р.

справа всього народу. «Без союзу з некоммуністами в найрізноманітніших галузях діяльності ні про яке успішне комуністичне будівництво не може бути й мови»², — писав В. І. Ленін. Тому БКП завжди приділяла і приділяє велику увагу зростанню ролі всіх державних і громадських організацій, розвитку соціалістичної демократії. Проявом підвищення політичної активності кооперативного селянства є тісне співробітництво БКП і Болгарського землеробського народного союзу. За роки соціалістичного будівництва єдність дій БКП і БЗНС (в лавах останнього налічується 120 тис. чол.) перетворилася в могутній фактор прогресивного розвитку Болгарії.

Особливе значення для розширення співробітництва між комуністами і об'єднаними землеробцями мали рішення квітневого та вересневого (1956 р.) пленумів БКП про необхідність «докладання зусиль для зміцнення єдності дій між комуністами і землеробцями, для більш активної участі БЗНС у державному, політичному, господарському і культурному житті»³. Слід зазначити, що у 1952—1956 рр. роль БЗНС була значно припущена, навіть висувалася теза про недоцільність його існування. В той період вживалися заходи до обмеження політичної активності й інших партій та громадських організацій, ігнорувалося марксистсько-ленінське положення про можливість існування кількох партій під час будівництва соціалізму за умов керівної ролі комуністів. Це сприяло активізації дрібнобуржуазних та опозиційних елементів всередині БЗНС. Колишні промисловці, купці, офіцери, легіонери намагалися підірвати трудову дисципліну, організувати акти саботажу, створити штучні економічні труднощі. Деякі письменники, художники, журналісти почали пропагувати «вільну демократію», «свободу критики», чим скористалися реакційні елементи. Дії останніх підривали єдність комуністів і землеробців, скріплену спільною боротьбою проти капіталізму та фашизму, ослаблювали союз робітничого класу і селянства, вплив БКП на широкі маси трудящих.

Болгарські комуністи своєчасно дали належну відсіч дрібнобуржуазній стихії. В органі ЦК БКП «Работническо дело» були опубліковані редакційні статті «За вірність справі партії, проти дрібнобуржуазної розпущеності», «За здорову критику і самокритику», «Наша економічна політика є правильною, це підтверджується життям»⁴ та ін., у яких розвінчувалася голослівність буржуазної пропаганди й аргументовано доводилася правильність політичного курсу партії, спрямованого на ліквідацію наслідків культу особи та зміцнення братерської дружби між БКП і БЗНС. Позицію Центрального Комітету схвалила абсолютна більшість членів БЗНС та його керівництво. В статті «За істину, проти демагогії та брехні», вміщеній у газеті «Земеделско знаме»⁵, БЗНС заявив про одну стайну підтримку політики БКП і твердий намір боротися проти внутрішньої реакції. В листопаді 1956 р. Верховна рада БЗНС закликала землеробців підвищувати революційну пильність і разом з комуністами та всіма трудящими не дозволити ворогам посягати на завоювання народу. В прийнятому нею рішенні говорилося, що «в ідеї кооперативного ладу землеробці бачать здійснення прагнень і традицій Союзу і глибоко переконані, що тільки через трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ) можна досягти щастя і благоденства на селі»⁶.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

³ «Работническо дело», 19 вересня 1956 р.

⁴ «Работническо дело», 20 травня, 10, 11 червня 1956 р.

⁵ «Земеделско знаме», 13 травня 1956 р.

⁶ «Земеделско знаме», 28 листопада 1956 р.

Ці заходи сприяли активізації діяльності первинних організацій БЗНС — дружб, багато з яких уже було розпущено або ж існувало лише формально. В містах і селах проходили спільні збори комуністів і землеробців (тільки 1956 р. у Врачанському окрузі відбулося 1472 зборів⁷), масові зустрічі та мітинги, на яких члени БЗНС підтримували політику БКП.

Рішучі заходи партії, а також успіхи в соціалістичному будівництві внесли розлад у ряди опозиції. Багато її представників (Асен Павлов, Вергіл Димов, Петро Сарбінський та ін.) визнали свої помилки і стали на правильний шлях. Наприклад, у заяві колишнього секретаря парламентської опозиційної групи БЗНС Стояна Карлова зазначалося: «Перед новими успіхами, досягнутими нашим народом за останні роки, ми, колишні опозиціонери, не можемо не визнати наших помилок і не зробити все для їх виправлення. За себе скажу, що я остаточно визначив шлях, який шукав, і вірю в майбутнє: це віра в мій народ, з яким я був у чорні дні фашистської диктатури, віра в моїх товаришів-землеробців, що залишилися вірними бойовим традиціям Ол. Стамболійського, і в братерську єдність з друзями-комуністами, будівниками соціалізму в нашій країні»⁸. Подібні заяви, а також правильна політика БКП допомагали багатьом чесним членам БЗНС усвідомити свої помилки і знову повернутися до Союзу. Так, лише 1956 р. до БЗНС було прийнято 450 колишніх діячів опозиції⁹.

Особливо активізувалася діяльність БЗНС після VII з'їзду БКП (червень 1958 р.). Комуністи і об'єднані землеробці виступали ініціаторами змагань, були в перших лавах борців за механізований обробіток земель у ТКЗГ, раціональне використання внутрішніх резервів, прискорений розвиток сільського господарства і збільшення продукції тваринництва, підвищення культури землеробства тощо.

Завдяки величезній спільній організаторській та господарській роботі БКП та БЗНС, героїчній і самовідданій праці комуністів та землеробців за три господарських роки (1958—1960) було успішно виконано п'ятирічку. Порівняно з 1939 р. загальний обсяг промислової продукції збільшився в 12 разів, а національний доход — втричі¹⁰. 1960 р. на соціалістичний сектор припадало 99% оброблюваних земель. Обсяг механізованих робіт досяг планових показників 1962 р. Значно поліпшився життєвий рівень робітників і селян-кооператорів. Була збільшена заробітна плата понад 1 млн. робітників, службовців та інженерно-технічних працівників. Підвищення прибутків селян-кооператорів дало змогу за три роки збудувати на селі понад 92 тис. квартир¹¹. Ці успіхи сприяли дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

VIII з'їзд БКП (листопад 1962 р.) високо оцінив діяльність БЗНС: «У будівництві соціалізму вірним і неоцінимим союзником БКП є Болгарський землеробський народний союз. Своєю самовідданістю і вірністю справі народу і соціалізму БЗНС подавав і подає велику допомогу партії у вирішенні практичних завдань соціалістичного будівництва, особливо на селі»¹². З'їзд також висловив упевненість, що й надалі БЗНС докладатиме всіх зусиль для спільної боротьби, яка під керівництвом БКП приведе народ до перемоги соціалізму.

⁷ Статистически годишник на НРБ, София, 1966, стор. 93.

⁸ «Работническо дело», 12 березня 1955 р.

⁹ Д. Тишев. Съвместната работа на БКП и БЗНС в строителството на социализма, София, 1969, стор. 149.

¹⁰ Там же, стор. 163.

¹¹ История на БКП, София, 1970, стор. 624, 685.

¹² Резолюция на VIII Конгрес на БКП по отчета на ЦК на партията, София, 1962, стор. 35—36.

Одностайно схваливши директиви VIII з'їзду БКП щодо плану розвитку народного господарства країни на 1961—1980 рр., землеробці активно включилися в соціалістичне будівництво. Понад 60 тис. членів БЗНС були відзначені як майстри високих урожаїв, 8 тис. одержали урядові нагороди. 1962 р. вони значно перевиконали свої зобов'язання по здачі понад план сільськогосподарської продукції¹³.

Комуністи і члени землеробського союзу пропагували передозий досвід працівників ТКЗГ, боролися за підвищення трудової ініціативи, благоустрій сіл. Часто проходили об'єднані збори, пленуми окружних комітетів БКП і БЗНС, вечори дружби, літератури, музичні зустрічі тощо. Напружена спільна робота комуністів і землеробців дала непогані результати. Лише з 1962 до 1966 р. члени БЗНС виробили понад план сільськогосподарської продукції на 153 989 тис. левів, зокрема 208 274 т пшениці, 203 547 т кукурудзи, 17 200 т тютюну, 11 000 т м'яса та 39 500 тис. л молака¹⁴.

Идучи в перших лавах борців за технічний прогрес у сільському господарстві, організації БЗНС сприяли тому, що в деяких округах (Плевенський, Русенський, Толбухінський та ін.) широко впроваджувалася комплексна механізація і бригадні методи праці. Кількість механізаторів — членів БЗНС швидко зростала: якщо 1967 р. їх було 3600, то 1969 р.— 5500¹⁵.

Липневий (1968 р.) пленум ЦК БКП відзначив зростання політичної активності всіх трудящих, у тому числі селянства та його партії. БЗНС перетворився в монолітну організацію, одним з основних завдань якої стала побудова в країні соціалістичного суспільства. З кожним роком болгарські селяни беруть дедалі активнішу участь в управлінні державою. Лише на останніх виборах, що відбулися 27 червня 1971 р., до народних рад було обрано 10 637 членів БЗНС, або 19,82% від загальної кількості депутатів¹⁶. Крім того, в органах державного управління, міністерствах, установах, на керівній господарській роботі працює понад 15 тис. членів БЗНС¹⁷.

На засіданні Верховної Ради БЗНС було одностайно схвалено рішення липневого пленуму ЦК БКП про розвиток та вдосконалення системи управління суспільством і підкреслено, що «без керівної ролі Комуністичної партії немає і не може бути будівництва соціалізму, немає і не може бути міцного захисту національних та інтернаціональних інтересів трудящих, немає і не може бути соціалістичної демократії»¹⁸.

Спільні дії комуністів і членів БЗНС — доказ умілої стратегії і тактики БКП, що сприяє дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства, приклад творчого втілення в життя ленінського вчення про єдність всіх демократичних і прогресивних сил у боротьбі за соціалізм. КПРС, інші комуністичні та робітничі партії високо оцінили досвід болгарських комуністів. У привітанні ЦК КПРС VIII з'їзду БКП говорилося, що діяльність Болгарської комуністичної партії по згуртуванню всіх демократичних сил країни для зміцнення народної влади та успішної побудови соціалізму є цінним внеском у скарбницю колективного досвіду міжнародного комуністичного руху¹⁹.

¹³ К. Кожухаров. Страницы от найновата история БЗНС, София, 1969, стор. 150.

¹⁴ Там же, стор. 132.

¹⁵ Г. Трайков. Ролята и задачите на БЗНС в сегашния етап от социалистическото развитие на страна, София, 1969, стор. 13.

¹⁶ «Работническо дело», 30 червня 1971 р.

¹⁷ Г. Трайков. Назв. праця, стор. 14.

¹⁸ «Земеделско знаме», 7 травня 1969 р.

¹⁹ Приветствия на представителите на братские коммунистически и работнически партии на Осмия конгрес на БКП, София, 1963, стор. 20.

Практичне здійснення багатопартійності в системі диктатури пролетаріату розвінчує твердження буржуазної пропаганди про те, що комуністи хочуть встановити свою «гегемонію», нетерпимо ставляться до некоммуністичних партій. Буржуазні ідеологи силкуються довести, ніби комуністи шукають союзників до завоювання політичної влади, а згодом наклепницькі твердження не відповідають дійсності. «Робота комуністів з нашими союзниками не диктується ні часом, ні тактичними міркуваннями, ні кон'юнктурною політикою. Така лінія і політика є основою нашого марксистсько-ленінського вчення про згуртування всіх демократичних і прогресивних сил у боротьбі за визволення народу, за будівництво нового соціалістичного суспільства, лінія і політика, яка має одну благородну мету — створити щастя і благоденство для народу»²⁰, — говорив видатний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху, перший секретар ЦК БКП Т. Живков.

Деякі ревізіоністи пропонують створити «багатопартійну систему», за якої ліквідується керівна роль комуністів, дозволяється «вільна боротьба політичних сил», тобто діяльність опозиційних партій, тощо. Такі «системи» не мають нічого спільного з марксизмом-ленінізмом, а їх мета — усунути комуністичні партії від керівних позицій у соціалістичному суспільстві, а згодом ліквідувати соціалістичні завоювання трудящих. Чехословацькі ревізіоністи не приховували, що їх атаки спрямовані насамперед проти Комуністичної партії Чехословаччини. Вони твердили, що «монополія на владу» не повинна належати комуністам, вимагали «відділення партії від державної влади», пропонували обмежити дії КПЧ «натхненнями і переконаннями», висували гасла плюралістичної системи, яку реакція використовувала для створення легальних антисоціалістичних організацій.

Існування багатопартійної системи в деяких соціалістичних країнах не означає, що інші партії перебувають в опозиції до керівної партії. З переходом країни до соціалізму дрібнобуржуазні трудові (некоммуністичні) партії стають союзниками комуністів і відіграють важливу роль у соціалістичному будівництві. Їх значення не принижує добровільне визнання керівної ролі комуністів. Керуючись принципами наукового соціалізму і борючись за їх здійснення в тісному співробітництві з комуністами, ці партії роблять значний внесок у соціалістичне будівництво. Підтвердженням цього є практична діяльність БЗНС. «Міцний союз робітничого класу і трудового селянства Болгарії, який знайшов своє втілення в багаторічному братерському співробітництві Болгарської комуністичної партії з Болгарським землеробським народним союзом, непорушно об'єднав болгарський народ на основі ідеалів соціалізму»²¹, — говорилося в привітанні ЦК КПРС Х з'їзду БКП.

Співробітництво БКП і БЗНС у системі диктатури пролетаріату після перемоги соціалізму в країні ще раз підтверджує життєвість теорії марксизму-ленінізму.

²⁰ Т. Живков. Дружно и непорочно да градим социализма, София, 1967, стор. 89.

²¹ «Правда», 21 квітня 1971 р.

Повертаючись до Надрукованого

БОГУСЛАВ ЧИ БУСЛАВ?

У статті під такою назвою¹ автор С. Л. Коваленко з'ясовує етимологію назви міста Богуслава на Київщині. Оскільки Богуслав — одне з найдавніших міст України і його роль в історії нашого народу не така вже й непомітна, доречно повернутись до надрукованого.

Вперше Богуслав згадується під 1195 р., коли князь володимиро-суздальський Всеволод III випросив його у київського князя Рюрика Ростиславовича разом з Торчеськом, Треполом, Корсунем і Каневом. Ці міста становили «лепшу волость», кажучи словами літопису. Отже, бачимо, що Богуслав був тоді одним з найбільших міст Київщини. Проте він існував, вірогідно, ще й до XII ст., мабуть, як фортеця для оборони від кочовиків, бо 1195 р. вже фігурував як місто.

Назву міста утворено від власного імені «Богуслав» і суфікса *j*. У давньоруській мові при утворенні присвійних прикметників суфікс *j*, приєднуючись до основи слова, викликав фонетичні зміни, наприклад: Ярославль + Ярославль, Ярославль (тобто Ярославлів). Отже, «Богуславль» (первісна форма назви міста на р. Росі відбита в літописах) означає «належний Богуславі» або «що має якесь відношення до Богуслава», оскільки, як слушно підкреслюють В. Топоров і О. Трубаčov, прикметники з суфіксом «*j*» означають не лише належність, але й відношення². Виходячи з цього, твердження С. Коваленка, що «Богуславль» означає «Богуславі належало», слід розглядати як доказ належності якомусь Богуславі міста Богуслава. Тимчасом Богуслав міг і не володіти містом, а бути, наприклад, будівничим його фортеці, фундатором осадни, а то й першим її поселенцем.

Антропонімічний композит «Богуслав», утворений з слів «бог» і «слав», означає «той, що славить бога»³, а не «богові хвала», як стверджує С. Коваленко. Дехто з мовознавців доводить, що первісний варіант компонента «слав» за доби спільнослов'янської мови значив «славетний, відомий, славнозвісний», тобто мав прикметникову природу, і лише пізніші семантичні і структурні зміни зробили його іменником⁴.

Основна хиба в погляді С. Коваленка на еволюцію назви міста полягає в тому, що він бере наслідок за причину і навпаки, інакше кажучи, сам іде, й читача орієнтує на шлях від кінця до початку.

Сучасна назва міста Богуслава трапляється в історичних джерелах, починаючи не з XVIII ст., як це здається авторові статті, а від XVI ст.: 1594 р.— «Богуслав»⁵, 1616 р.— «Bohuslaw»⁶, 1652 р.— «в Богуславе»⁷, 1666 р.— «Богуславль»⁸ тощо, а в усній традиції і того раніше: «города Богуслава (дума «Маруся Богуславка»)»⁹. Отож, як бачимо, С. Коваленко помилився у визначенні часу появи форми «Богуслав» більше ніж на 200 років! При цьому він, не маючи рації, твердить, що «Богуслав» — назва офіційна польська, а «Буславль» — народна. Свій «Буславль» С. Коваленко

¹ УІЖ, 1971, № 4, стор. 78–79.

² В. Н. Топоров и О. Н. Трубаčov. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 104.

³ І. М. Желєзняк. Семантична еволюція другого компонента антропонімічних композитів — slav — у сербохорватській мові. — «Українська діалектологія і ономастика» (Збірник статей), І., К., 1969, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 211.

⁵ Zródła doziejowe, т. XXI, Варшава, 1897, стор. 532.

⁶ Там же, т. V, 1877, стор. 108.

⁷ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. III, М., 1953, стор. 170.

⁸ Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования, т. XV, Спб.— М., 1882, стор. 147.

⁹ Українські народні пісні та історичні думи, К., 1955, стор. 98.

виводить із офіційного російського «Боуславль», ужитого в документі 1654 р., послаючись при цьому на відсутність в українській мові сполучення «оу». Проте такий висновок неправильний: у XVII ст. українці вживали «Богуслав». Появу «Боуславля» в російському документі можна пояснити тим, що росіянину, який звик до російського сильного, проривного «г», українське слабке, фрикативне «h» дуже вдарило у вухо, та й, можливо, вже в XVII ст. звук «г» у назві «Богуслав» почав редукуватися. Виставивши хибну тезу, нібито запис терміну «Боуславль» зроблено неправильно (треба було б «Буславль») і антитезу: народ вимовляв «Буславль», С. Коваленко робить таку ж і синтезу. Ось її суть: у «Буслав'ї» «Буслав'ї» видно дві частини: «бу» і «слав», причому «бу» — скорочення від «буї» — сміливий, хоробрий, відважний». Слов'янська мова знає ім'я Буслай. Звідси С. Коваленко резюмує: ймовірно, власне ім'я «Буслав» або «Буслай» трансформувалось у назву міста «Буслав». На його думку, «Буслай» і «Буслав» означало «відважний і славний». Отже, «Буслав'я» — «поселення відважних». Його ніскільки не бентежить посесивність «Богуславля» чи «Буславля»¹⁰.

«Буслай» і «Буслав» — різні слова, «бу» і «буї» — різні корені.

«З прийняттям на Русі християнства, — пише автор, — старій назві «Буславль» було надано церковного оформлення «Богославль». (До речі, С. Коваленко не знає, що в церковнослов'янщині біграф «бу» означав звук «у».) Те ж, що форми «Буслав» і «Буслав'я» існують і досі, автор ставить на карб «народній традиції».

Насправді процес трансформації назви міста на річці Росі йшов протилежним шляхом. Давній «Богуславль» або ж утратив суфікс -л (в) (Богуслав), або ж змінив суфікс -л(в) на суфікс -j -(ь) (не -я, згідно з твердженням С. Коваленка. «Я» — це суфікс плюс закінчення -а). І в першому й у другому випадку відбулося стягування двох складів «бо» і «гу» в один «бу». В 20-х роках XX ст. діалектна форма «Буслав'я» потрапила, було, навіть до офіційної практики. Проте науковці виступили проти заміни нормативного «Богуслав» деформованим «Буслав'я», оскільки, по-перше, друга форма вузько локальна, по-друге ж, вона руйнує традиційність назви міста, затемяє його етимологію.

Отже, не «Богуслав» з «Буслава» та «Буслав'я», а навпаки — «Буслав» і «Буслав'я» з «Богуслава».

Особове власне ім'я «Богуслав» було поширене на давній Слов'янщині. «Буслав» же не існувало ніде й ніколи. Назвімо кілька з них: Богосав (кінець XIV — початок XV ст., Сербія)¹¹, Bohuslav, -a, Чехія¹², Bogoslav-a, (XII ст., кашубське)¹³, «Bogvslaw, — a (XII ст., Польща)¹⁴. Лише в Польщі маємо 30 назв осад з коренем «Богуслав»¹⁵.

Усі численні назви осад слов'янського світу з коренем «богуслав» — є незаперечним свідченням первинності форми «Богуслав» і вторинності форм «Буслав» та «Буслав'я», свідченням великої спільності духовної культури слов'янських народів.

М. Ф. ПОНОМАРЕНКО

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 517.

¹¹ Fr. Miklosich. Monumenta serbica. Viennae, 1858, стор. 264.

¹² Archiv český ěli staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivu domácích i cizích, I díl. Praha, 1840, стор. 408.

¹³ Ф. Лоренц. О померельском (древнекашубском) языке до половинны XV столетия. — Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии наук, I, XI, 1906, стор. 94.

¹⁴ W. Taszyski. Rozprawy istodia polonistyczne, I, Onomastyka. Wrocław — Kraków, 1958, стор. 93.

¹⁵ Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Lwoowej. Warszawa, 1961, стор. 77.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РОСІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ—ХХ ст. В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ СРСР І УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Одним з центральних завдань курсу історії СРСР і Української РСР є вивчення історичної закономірності Великої Жовтневої соціалістичної революції. Справді наукове висвітлення цієї знаменної події неможливе без з'ясування головних особливостей соціально-економічного розвитку Росії в період імперіалізму, оскільки саме тоді для нашої країни в основному склалися історичні передумови соціалістичної революції.

Звідси випливає особливе значення теми «Соціально-економічний розвиток Росії на рубежі ХІХ—ХХ ст.», викладаючи яку вчитель повинен з'ясувати не лише суть ленінської теорії імперіалізму, але й на основі цієї теорії чітко визначити особливості російського імперіалізму, показати, як саме виявлялися його риси в економіці Росії, довести, чому царська Росія стала вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму і його найбільш слабкою ланкою, підвести учнів до висновку про неминучість й історичну закономірність Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Тимчасом, як показує досвід, учителі тут зустрічаються з певними труднощами, викликаними перш за все розходженнями дослідників у питанні про рівень розвитку і національні особливості російського імперіалізму, зокрема в тлумаченні положень В. І. Леніна про військово-феодальний імперіалізм. Одні автори дотримуються думки, що Росія не була класичною країною імперіалізму, а отже, російський монополістичний капіталізм залишався відсталим, залежним від західноєвропейського, тобто мав військово-феодальний характер. У найбільш повному вигляді цю точку зору виклав П. І. Лященко¹. Концепцію військово-феодально-го характеру російського імперіалізму останнім часом відстоює В. Я. Лавричев². Згадані автори викладають у слова В. І. Леніна більш специфічний зміст, розуміючи тут лише особливості політичної надбудови Росії на початку ХХ ст., а саме — російський царизм періоду імперіалізму, генетично зв'язаний з відсталими формами господарства й усією системою феодальних пережитків³.

Проте більшість дослідників — А. Л. Сидоров, І. М. Бровер, Є. Д. Черменський, К. М. Тарновський та інші — вважають, що за своєю економічною природою російський монополістичний капіталізм у принципі не відрізнявся від імперіалізму країн Європи і США, а тому застосовувати до нього формулу «військово-феодальний» було б невірно.

Деякі дослідники вважають, що під «військово-феодальний імперіа-

¹ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. II, стор. 217—224, М., 1956.

² В. Я. Лавричев. К вопросу об особенностях империализма в России. «История СССР», 1971 г., № 1.

³ Об особенностях империализма в России, сб., М., 1963, стор. 3—72; Е. Д. Черменский. История СССР, период империализма, М., 1965, стор. 11—14; К. Н. Тарновский. К итогам изучения монополистического капитализма в России.— Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС.— «История СССР», М., 1962.

лізмом» В. І. Ленін розумів насамперед імперіалістичну, грабіжницьку політику царизму щодо чужих народів як усередині Росії, так і за її межами⁴. Протягом останніх років ця точка зору знайшла своє відображення в узагальнюючих працях з історії СРСР та Української РСР, в підручниках для історичних факультетів, у новій програмі та в більшості посібників для середньої школи. Так, у підручнику з історії СРСР для університетів чітко проводиться концепція новітньо-капіталістичного імперіалізму, а термін «військово-феодалний імперіалізм» взагалі не згадується⁵. У посібнику з історії УРСР для 8 і 9 класів Ф. Є. Лося і В. Є. Спицького, а також у нових програмах з історії для середньої школи цей термін зовсім випущено⁶.

Однак деякі автори — І. А. Федосов, М. С. Сугоняко — розділяють концепцію про відсталий і військово-феодалний характер російського імперіалізму. Це значно ускладнює вивчення в школі історії соціально-економічного розвитку нашої країни в епоху імперіалізму, не сприяє належному з'ясуванню питання про закономірність і соціально-економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В даній статті робиться спроба уточнити окремі теоретичні положення та зробити деякі фактичні доповнення. За методологічну основу вивчення теми взято праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», «Воєнна програма пролетарської революції», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», ряд інших, а також Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Оскільки учні 9-го класу вже знайомі з ленінським вченням про імперіалізм та теорією соціалістичної революції з курсу нової історії, вчитель після повторення цього матеріалу приступає до розгляду особливостей соціально-економічного розвитку Росії на рубежі XIX—XX ст. «Перехід від капіталізму до соціалізму, — говориться в Тезах ЦК КПРС, — закономірний процес, необхідний результат розвитку суспільства. На початку XX століття в Росії склалися об'єктивні умови, а також суб'єктивні передумови переможної соціалістичної революції. Вона стала центром світового революційного руху»⁷. Вчитель звертає увагу учнів на те, що соціалістичний лад не може визріти в надрах капіталізму, він виникає лише як наслідок революційного перетворення суспільства. Але матеріальні передумови для соціалістичної революції підготовляє капіталізм, особливо на своїй імперіалістичній стадії з високим рівнем промислового розвитку, а отже, капіталістичного усупільнення виробництва, концентрації пролетаріату.

Розглядаючи в світлі ленінської теорії імперіалізму особливості соціально-економічного розвитку Росії, необхідно насамперед чітко визначити особливості російського імперіалізму, з одного боку, й економіки Росії в період імперіалізму — з другого. Розкрити ці поняття можна, спираючись на відомі положення В. І. Леніна про багатокладність російської економіки періоду імперіалізму, де розвинутий капіталізм поєднувався з пережитками феодалізму і навіть патріархальщини. Саме на цю особливість багатокладної економіки країни вказував

⁴ Об особенностях империализма в России, стор. 73—85.

⁵ История СССР, т. II, М., 1965, стор. 335—348.

⁶ Ф. Лось, В. Спицький. Історія Української РСР, посібник для 9—10 класів, К., 1970, стор. 3—5; Програми для середньої школи на 1970/71 навчальний рік. Історія, IV—X кл., К., 1970, стор. 77.

⁷ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, стор. 5—6.

В. І. Ленін, зазначаючи, що в Росії «...новітньо-капіталістичний імперіалізм оплетений, так би мовити, особливо густою сіткою відносин докапіталістичних»⁸.

Щоб охарактеризувати російський імперіалізм, слід перш за все з'ясувати його економічні ознаки та особливості кожної з них. Відомо, що російському капіталізму була притаманна рання і досить значна концентрація виробництва. Наприкінці ХІХ ст. за рівнем концентрації капіталістичної промисловості царська Росія посідала першість у Європі. Уже в 80-х—90-х рр. з'явилися перші монополістичні об'єднання. Найголовніші з них: конвенція залізопрокатних і дротяних заводів (1886—1887), конвенція трубпрокатних заводів (90-і рр.), об'єднання електропромислових підприємств (1899 р.), угода цукрозаводчиків (1887—1895 рр.), союз бакинських газозаводчиків (1891—1893) та ряд інших. Всього в 1880—1890-х рр. в промисловості Росії діяло не менше 50-ти різних союзів й угод, але їх роль в економіці країни була відносно незначною⁹.

Вирішальну роль у переході країни до імперіалізму, зокрема у формуванні монополістичних об'єднань, відіграла криза 1900—1903 рр.

Одне з перших місць у Російській імперії за рівнем розвитку важкої промисловості, за ступенем концентрації і монополізації зайняла Україна. В загальному промисловому виробництві її продукція 1913 р. становила 20,7%. Тут видобувалося 70,2% вугілля, виплавлялося 67% чавуну, 57,2% заліза й сталі¹⁰. Саме на Україні діяли такі монополістичні об'єднання загальноімперського значення, як «Продамет», «Продуголь», «Продвагон», цукровий синдикат й інші. Це свідчить про те, що на Україні відбувалися ті ж самі процеси розвитку імперіалізму, з усіма властивими йому суперечностями, що і в центральній Росії.

Число промислових монополій в імперії за далеко не повними даними досягало 150—200¹¹. Найпоширенішим типом монополій були синдикати. Але в роки передвоєнного промислового піднесення виникли також трести і концерни, які формувалися передусім у галузях важкої індустрії. На 1914 р. завершилося утворення нафтових трестів «Бр. Нобель» і «Шелл», а також концерну «Російська генеральна нафтова корпорація» (скорочено «Ойл»). Під контролем найбільших російських банків склалися великі трести і концерни у військовій та металообробній промисловості: військовопромислова група Російсько-Азіатського банку, монополістичні групи типу концернів «Коломна-Сормово» і «Наваль Руссуд», організовані міжнародним банком, концерни Второва, Путілова—Стахеєва—Батоліна, група братів Рябушинських та інші¹².

Наведені факти свідчать про те, що хоч за рівнем розвитку промисловості царська Росія відставала від передових капіталістичних країн, але за ступенем монополізації провідних галузей важкої промисловості російський імперіалізм не відрізнявся від західноєвропейського. В зв'язку з цим слід визнати помилковими твердження декотрих з авторів, зокрема М. С. Сугоняко, нібито одна з особливостей російського імперіалізму полягала в тому, що монополії в Росії не досягли вищих організаційних форм — трестів, і в цьому виявлялася відсталість російського монополістичного капіталізму¹³.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 239.

⁹ Советская историческая энциклопедия, т. 9, стор. 656—657.

¹⁰ Д. Ф. Вірник. Матеріальні і соціальні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1967, стор. 10—11.

¹¹ История СССР, т. VI, М., 1968, стор. 285.

¹² История СССР, т. VI, М., 1968, стор. 281—284; Советская историческая энциклопедия, т. 9, стор. 657—658.

¹³ М. С. Сугоняко. Питання економіки в шкільному курсі історії СРСР та УРСР, К., 1969, стор. 121.

Грунтовно висвітлюючи процес утворення фінансового капіталу і фінансової олігархії в російській імперії, автори шкільних посібників не торкаються особливостей формування державно-монополістичного капіталізму. А це питання має важливе значення, оскільки в нашій історико-економічній літературі довгий час існувала хибна думка про надзвичайно слабкий розвиток і навіть відсутність державно-монополістичного капіталізму в Росії.

Як вважає більшість сучасних радянських дослідників, державно-монополістичні тенденції в країні виявилися раніше, ніж в інших розвинених капіталістичних країнах — одночасно з переходом до імперіалізму. Причиною цього була наявність державного капіталізму — великого казенного, головним чином, залізничного господарства і широкого урядового втручання в економічне життя країни. Якщо на Заході державно-монополістичні тенденції розвивалися на базі високого рівня монополістичного капіталізму, то в Російській імперії вони виникали на початковій стадії монополізації народного господарства внаслідок взаємодії казенного господарства й урядових регулюючих органів з приватно-капіталістичними монополіями. Так, створений у 1902 р. урядовий комітет для розподілу залізничних замовлень, який проіснував до 1914 р., поступово перетворився в державно-монополістичний орган. Він не лише розподіляв казенні замовлення, але й взаємодіяв з монополіями транспортного машинобудування по лінії регулювання виробництва, розробки нових типів паровозів і вагонів, закріплення їх виробництва за певними підприємствами тощо. На такі ж основи напередодні війни військово-промислова група Російсько-Азіатського банку добила значного впливу на Головне артилерійське управління, а група Петербурзького міжнародного банку — на Морське міністерство¹⁴.

Державне регулювання цукрової промисловості, яке виникло ще в 90-х рр. XIX ст., в умовах швидкої монополізації промисловості на початку XX ст. теж перетворювалося в державно-монополістичне. Цей процес особливо посилювався з часу утворення в 1897 р. Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Всі справи, зв'язані з цукровим «нормуванням», діставали заводу силу лише після їх схвалення правлінням синдикату, а урядові органи лише штампували те, що їм пропонувало назване товариство¹⁵. Саме на цукровий синдикат як на вияв державно-монополістичного капіталізму в Росії¹⁶ і вказував В. І. Ленін. Формування останнього прискорила перша світова війна — тоді він сформувався в країні як система. Таким чином, як це переконливо доведено радянськими дослідниками, Російська імперія безперечно пройшла через стадію державно-монополістичного капіталізму¹⁷. Цей висновок має велике принципове значення в світлі відомого положення В. І. Леніна про те, що «державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму, є *переддвер'я* його...»¹⁸

Ознакою монополістичного капіталізму є, як відомо, переважання вивозу капіталу над вивозом товарів. Особливістю російського імперіалізму було те, що вивіз капіталу з імперії в інші країни не набув вирішального значення. Навпаки, в значно більших розмірах ввозився капітал із більш розвинених країн. Ця обставина визначила таку важливу рису російського імперіалізму, як його рстуча залежність від іноземного фінансового капіталу, що ввозився в Росію у формі виробничого або акціо-

¹⁴ Історія СССР, т. VI, М., 1968, стор. 288—291.

¹⁵ Я. П. Лившиц. Монополія в економіці Росії, М., 1961, стор. 155.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 322.

¹⁷ Советская историческая наука от XX по XXI съезд КПСС, История СССР, М., 1962, стор. 319.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 324.

нерного капіталу чи державних позик. Сферою діяльності першого була в основному важка промисловість. Так, франко-бельгійський капітал зберігав свої позиції переважно в вугільній і металургійній промисловості півдня Росії, англійський — у нафтовій промисловості Баку та інших районів, німецький — в електротехнічній і хімічній, а також у важкій промисловості Польщі й Прибалтики. Іноземні інвестиції в Російську імперію (акціонерна форма) на 1914 р. досягли 1,6—1,8 млрд. карбованців, що становило 34—38% всієї суми акціонерних капіталів (без облігацій)¹⁹. Більшість підприємств важкої промисловості Росії, куди іноземні капітали вкладалися в акціонерній формі, становила нерозривну частину вітчизняної економіки, а не філії закордонних монополій, як це було в колоніях і напівколоніях²⁰. На відміну від підприємств колоніального типу іноземні товариства в російській імперії вже на початку ХХ ст. співробітничали з місцевим капіталом, ділили з ним прибутки. Цю особливість відзначав В. І. Ленін у статті «Капіталізм і «парламент» (червень 1912 р.)²¹. Таким чином, говорити про напівколоніальну залежність царської Росії нема рації. Однак загальна тенденція зростання її залежності від західного імперіалізму не викликає сумніву. Але це була саме тенденція, а не завершений процес. До того ж, вона розвивалася вкрай нерівномірно²².

Особливо реакційну роль тут відігравав іноземний позичковий капітал. На початок переходу до імперіалізму зовнішній борг Росії сягнув 4 млрд. крб. Величезні переплати у вигляді процентів, поступки західним державам в економічному, військовому і політичному відношеннях вели до посилення залежності країни. Ця обставина тривалий час недооцінювалася в нашій літературі, особливо тими авторами, котрі перебільшували роль іноземного акціонерного капіталу в господарстві Росії.

Після поразки царизму у війні з Японією і його ослаблення під час першої російської революції позики 1906 і 1909 рр. відіграли безпосередню політичну роль як знаряддя контрреволюції, ще більше прив'язали царизм до англо-французького блоку. На 1914 р. зовнішній борг російської імперії досягнув 5,4—5,6 мільярдів крб. За роки першої світової війни ця сума зросла до 7,2 млрд. крб., у тому числі 2 млрд. за декілька місяців господарювання Тимчасового уряду²³. На 1917 р. створилася реальна загроза втратити політичну незалежність. Але від цієї небезпеки нашу країну врятувала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Що ж до вивозу капіталів із Росії, то цей процес мав свої особливості. Імпортуючи іноземний капітал, російський імперіалізм і царизм надавали позики іншим країнам. В. І. Ленін писав: «Іноді країни, які беруть в позику капітал самі, позичають його іншим, «торгуючи капіталом...»²⁴ Саме таку паразитичну «торгівлю капіталом» здійснювала царська Росія. Царизм використовував експорт капіталів як один із засобів закабалення країн Азії і Балкан, що складали його «сферу інтересів». Однак розміри вивозу капіталів залишалися незначними. Інвестиції Росії в Китай, Монголію та Іран складали напередодні першої світової війни 749 млн. крб., з яких 598 становили позики, надані безпосередньо царським урядом²⁵. Туреччина була винна Росії 103,7 млн. крб., Болгарія —

¹⁹ История СССР, т. VI, М., 1968, стор. 292.

²⁰ Там же, стор. 293.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 105—106.

²² Об особенностях империализма в России, М., 1963, стор. 9.

²³ Советская историческая энциклопедия, т. 5, стор. 820.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 83.

²⁵ Советская историческая энциклопедия, т. 5, стор. 821.

40,9, Греція — 7,3 млн. крб. Крім того, на 1 січня 1914 р. за кордоном знаходилося понад 150 млн. крб. російського золота²⁶.

Імперіалізм Росії брав участь у боротьбі міжнародних монополістичних союзів за сфери впливу. Так, разом з Німеччиною, Австрією і Голландією він входив у Європейську загальну компанії електрики і конкурував з американською загальною електричною компанією. Частина російських нафтових груп Нобеля і Ротшільда входила в англо-голландський нафтовий трест «Шелл», який вів боротьбу за сфери впливу з американським трестом Рокфеллера. Також міжнародний характер мав утворений 1910 р. в Лондоні спеціальний трест Міжнародна російська корпорація (Інтерускор) — для фінансування російської промисловості. Його засновниками були чотири національні групи фінансового капіталу — російська, англійська, французька й американська²⁸.

Дослідники відзначають велику складність відносин між російськими й іноземними монополіями. Деякі з них вважають, що через зростаючу фінансову залежність від іноземного капіталу російський імперіалізм не міг відігравати вирішальної, активної і самостійної ролі в боротьбі за «сфери впливу». Він у цьому плані був, за небагатьма винятками, швидше агентом і союзником більш сильних іноземних монополій²⁹. Проте дехто з істориків вважає невірною думку про повну залежність окремих галузей російської промисловості від іноземних монополій³⁰.

Закінчуючи характеристику особливостей російського імперіалізму, слід відзначити, що царська Росія, поряд з іншими імперіалістичними державами, брала участь у боротьбі за територіальний переділ світу. Але, перебуваючи у фінансовій залежності від західноєвропейського імперіалізму, головним чином країн Антанти, після 1905—1907 рр. вже не могла здійснювати свої загарбницькі плани поза імперіалістичними коаліціями.

Головна особливість економіки царської Росії періоду імперіалізму полягала в тому, що монополістичний капіталізм був оплетений густою мережею докапіталістичних, перш за все феодалістичних відносин.

Наведені матеріали дають підставу зробити висновок, що російський імперіалізм мав свої особливості, але не був відсталим і в принципі не відрізнявся від імперіалізму інших країн. Не слід плутати техніко-економічну відсталість Росії з рівнем розвитку в ній монополістичного капіталізму. Як відзначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Росія була країною з середнім рівнем розвитку капіталізму, який інтенсивно переростав у монополістичну фазу»³¹. Найбільш значним пережитком феодалізму в економіці країни було поміщицьке землеволодіння. В 1906—1916 рр. землеволодіння 30-ти тисяч дворян-напівкріпосників складала приблизно 63 млн. десятин, або 27% усіх земель, що використовувалися в сільському господарстві. На кожний поміщицький маєток в середньому припадало 2333 десятин. Землі селянської буржуазії і капіталістичних поміщиків, яких нараховувалося 1,5 млн. дворів, вимірювалися в 77 млн. десятин — 33% усіх земель, а середній розмір капіталістичного володіння становив

²⁶ Б. А. Хромов. Очерки экономики России периода монополистического капитализма, М., 1960, стор. 129.

²⁷ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. II, М., 1956, стор. 222.

²⁸ Я. И. Лившиц. Монополии в экономике России, М., 1961, стор. 155.

²⁹ П. И. Лященко. Назв. праця, стор. 222.

³⁰ Я. И. Лившиц. Монополии в экономике России, М., 1961, стор. 57—61; В. И. Бовыкин. Зарождение финансового капитала в России, М., 1967, стор. 35.

³¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 7.

46,1 десятини. На протилежному полюсі знаходилися 10,5 млн. селянських дворів, на які припадало 75 млн. десятин — 32,6% усіх земель, тобто в середньому по 7 десятин на двір³².

Незважаючи на те, що з часу реформи 1861 р. дворянське землеволодіння помітно скоротилося, воно при селянському малоземеллі продовжувало залишатися економічною основою політичного панування поміщиків-напівкріпосників. Водночас наведені дані свідчать про значний розвиток капіталізму в сільському господарстві країни і не дають підстав перебільшувати залишки кріпосництва. В статті «Суть «аграрного питання в Росії» (1912 р.) В. І. Ленін підкреслював, що корінною суперечністю російської дійсності «...є суперечність між капіталізмом, високо розвиненим у нашій промисловості, значно розвиненим у нашому землеробстві, і *землеволодінням*, яке продовжує лишатися середньовічним, кріпосницьким»³³.

Вивчення теми закінчується висновками, що гострі соціально-економічні суперечності між працею і капіталом, між імперіалістичним капіталізмом, що розвивався, і значними феодально-кріпосницькими пережитками, між високорозвинутими промисловими районами і відсталими окраїнами зробили царську Росію на поч. ХХ ст. вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму, в системі якого вона виявилася найслабшою ланкою. Це знайшло свій вияв у революційних подіях 1905—1907 рр., Лютневої революції та особливо в перемозі Великого Жовтня.

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ,
В. І. ЧЕРВІНКІНА-КОРОЛЬОВА

³² Об особенностях аграрного строя России в период империализма, М., 1968, стор. 26—27.

³³ В. І. Л е н і н. Твори, т. 18, стор. 55.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПЕРШИЙ АРХІТЕКТОР СОФІЇВКИ

Визначний пам'ятник садово-паркового мистецтва Уманський державний заповідник відомий далеко за межами Радянської України. Щороку тут буває близько 250 тис. відвідувачів.

Про Софіївку написано чимало. Ботаніки, дендрологи, архітектори зробили вагомий внесок у її вивчення. А науково обгрунтованої історії саду досі ще не відтворено. Навіть найгрунтовніші праці О. Л. Липи та І. О. Косаревського¹ не позбавлені помилок. Процес створення Софіївки розкрито у ряді художніх творів, зокрема це намагалися зробити М. Будник та О. Роготченко в романі «Сад на заклятих скелях (Заремба)», виданому 1970 р. видавництвом «Молодь». На жаль, у ньому спотворено історичні факти, а керівником будівництва дендропарку показано якогось Зарембу. Автор цієї статті розкриває деякі моменти діяльності справжнього першого зодчого Уманського заповідника Людвіка Метцеля.

Які обставини зумовили заснування саду в Умані?

Власник величезної латифундії на Правобережній Україні магнат Станіслав Фелікс Потоцький у своїй резиденції в Тульчині мав розкішний парк і фруктові сади. Після того, як очолена ним Торговицька конфедерація призвела в 1793 р. до другого поділу Речі Посполитої, граф, рятуючись від польських патріотів, був змушений виїхати за кордон з наміром ніколи не повертатися в свої маєтки. Разом з коханкою, красунею Софією (дружиною коменданта Херсона Ю. Вітта) магнат оселився в Гамбурзі. Керувати маєтком залишилася його дружина Юзефа Потоцька, зобов'язавшись пересилати чоловікові великі кошти. Проте вона не змогла налагодити контроль за діяльністю адміністрації маєтків, тому прибутки різко зменшились, гроші в Гамбург не надходили.

Залишившись без засобів до існування, Потоцький повернувся на Україну. Восени 1795 р. він оселився в Умані, бо в Тульчині жила дружина. Софія прибула в Умань лише в січні 1796 р., а в лютому розлучилася з своїм чоловіком, щоб одружитися з Потоцьким². Юзефа, підтримувана Катериною II, на розлучення не погоджувалась, і тому Потоцькому довелося деякий час жити з Софією в Умані. Тоді й виникла думка про будівництво парку.

Спорудження Софіївки (так одразу було названо сад) магнат доручив 32-річному військовому інженерові капітану Л. Метцелю (1764—1848). Він був позашлюбним сином генерала артилерії Польщі Ф. А. Брюля і шляхтянки з Гданська. 17-річного Людвіка батько віддав до військово-інженерної школи («корпусу артилерії»), після закінчення якої Метцель з військовою командою прибув до Тульчина. Адже ще 1784 р.

¹ А. Л. Лыпа. Софиевка, К., 1948; И. А. Косаревский. Государственный заповедник Софиевка, К., 1951.

² ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1756, арк. 18, 53; оп. 1, спр. 2537, арк. 17.

на засіданні сейму Потоцький заявив про те, що дарує Речі Посполитій 24 гармати та виділяє кошти для повного обладнання й утримання протягом свого життя полку з 400 солдатів³. 1788 р. звання генерала артилерії відкупив у шурина* (Брюля) Щ. Потоцький, який став командиром Метцеля під час його перебування на військовій службі (до 1793 р.). Після другого поділу Польщі Метцель позбувся засобів до існування і прийняв пропозицію Потоцького поїхати за кордон; 1795 р. він прибув до Умані⁴. Добре знаючи здібності сумлінного і працьовитого інженера, граф доручив йому відповідальне будівництво.

В першому історичному нарисі про сад Т. Темері писав, що будівельні роботи у Софіївці розпочалися наприкінці 1796 р.⁵ Ця ж дата вказана і в офіційному документі, складеному 1835 р. на вимогу міністерства фінансів⁶. Спорудження парку не могло розпочатися раніше 1796 р., бо після повернення з-за кордону Потоцький не мав коштів. Та й Софія до 1796 р. не бачила Умані. Тому помиляються дослідники, які початок будівництва відносять до 1795 р. або ще раніших часів⁷.

Центром майбутньої садиби було обрано мальовниче, скелясте, порізане ярами урочище Кам'янка, через яке протікала невеличка річка Багно. Парк споруджували кріпаки Уманщини, лише спеціалістом-садоводом, за свідченням Метцеля, записаним генерал-ад'ютантом Є. Комаровським, був іноземець. Прізвище садівника не встановлене; можливо, це був Оліва, якому Метцель передав сад, виїжджаючи 1813 р. до Варшави. В 1796—1805 рр. щодня в середньому працювало 800 чол.⁸ З супліки, яку 1798 р. подали Потоцькому Іван та Ілько Вдовиченки і Корній Кузьменко з сусіднього з Уманню с. Війтівки, відомі імена цих учасників будівництва⁹.

З листів Л. Метцеля, які частково збереглися, відомо, що він щотижня звітував управителю маєтків про виконані роботи. За цими звітами кріпакам нараховувалася платня, адже ще 1796 р. Потоцький перевів селян Уманщини на генеральний чинш, тобто замість виконання повинностей кріпаки платили гроші¹⁰. За роботу в парку вони одержували небагато. Графська каса завжди затримувала виплату заробітку, на що неодноразово наголошував Метцель у листах до Потоцького. «Підданих притискають чиншами,— вказував він 5 грудня 1799 р.,— вони справедливо домагаються належного їм за роботу». 9 грудня 1802 р. він знову зазначав, що й після сьомого тижневого звіту грошей не вислано і селяни незадоволені, бо з них стягують чинш і забирають геть усе¹¹. Аналогічні скарги кріпаків містяться і в згаданій супліці. Отже, документи спростовують твердження О. Липи, ніби «за життя Потоцького... Метцель не скаржився на фінансові труднощі»¹².

В літературі поширена легенда про те, що урочище відкриття Софіївки відбулося 15 травня 1800 р., у день народження Софії, що парк

³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 8, арк. 1.

* Брюль був одружений з старшою сестрою Щ. Потоцького.

⁴ K. Wójcicki. Smentarz powązkowski, t. II, Warszawa, 1856, стор. 149–150.

⁵ T. Themery. Guide de Sophiowka, Odessa, 1846, стор. 7, 10.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 67, спр. 25, арк. 6.

⁷ В. Иващенко. Исторический очерк Умани и царыцна сада Софиевкы К., 1895, стор. 30; А. Смоктыч. Город Умань и Софиевка.— «Киевская старина» 1882, т. IV, стор. 431; Encyklopedia powszechna, t. XXVIII, Warszawa, 1867, стор. 703; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXXA, стор. 955; Туристские маршруты по Украине, К., 1957, стор. 130.

⁸ «Исторический вестник», 1897, № 11, стор. 428.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2292, арк. 87.

¹⁰ Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne, zeszyt N 1 Kraków, 1961, стор. 82.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 2156, арк. 5, 20—21.

¹² А. Л. Лыпа. Назв. праця, стор. 30.

створювався потай від графині як несподіваний для неї подарунок. З цією метою, доручивши Метцелю будувати парк, Потоцький з Софією виїхав за кордон і повернувся лише перед його відкриттям, коли й назвав сад Софіївкою. Першим цю вигадку опублікував Т. Темері¹³. Однак архівні документи свідчать, що після 1795 р. магнат за кордон не виїжджав. 1797 р. він переїхав з Умані у Тульчин; після смерті Катерини II цар Павло відмовився підтримувати Юзефу Потоцьку, і вона дала згоду на розлучення. З Софією Щенсний* повинчався 1798 р. у Тульчині¹⁴. За свідченням супліки селян, Софіївкою садибу названо не в день відкриття, а з початку будівництва¹⁵.

Софія брала активну участь у плануванні парку й навіть доручила Метцелю 1798 р. поїхати в Олександрію (Біла Церква), щоб запозичити у тому парку щось незвичайне. Ще влітку 1801 р. насипалася гребля Верхнього ставу, а Німфей (сучасна назва — водоспад Венери) головний будівничий обіцяв закінчити наприкінці липня. Для прискорення будівництва понад 20 м підземної «річки» Стікс і всю її стелю, яку мали зробити з граніту, було тимчасово обкладено деревом; половину Німфея також склали з цегли, а не з каменю¹⁶. Отже, гідротехнічні споруди Софіївки не діяли навіть у серпні — вересні 1801 р. Сад можна було показувати гостям не раніше травня 1802 р., коли дерева вкорінились і діяли водоспад, фонтан і каскади.

Після смерті Ф. С. Потоцького (1805 р.) маєтки перейшли до старшого сина (від Юзефи) Юрія, запеклого картяра, і будівництво Софіївки припинилося; виділялися лише невеликі кошти для догляду за нею. Метцель не втрачав надії, що після переходу Уманщини до рук Софії він зможе закінчити будівництво за первісним планом. Однак цього не сталося. Тому 1813 р. він назавжди залишив Умань і виїхав до Варшави, де був призначений керівником управління шляхів Польщі¹⁷.

Численні свідчення сучасників, зокрема класика польської поезії С. Трембецького, який особисто знав Л. Метцеля, а також архівні матеріали не залишають сумнівів, що саме останній керував будівництвом Уманського парку.

Проте останнім часом деякі письменники і дослідники намагаються «довести», що першим зодчим Софіївки був якийсь Петро Заремба. Вони посилаються на твердження О. Смоктія про те, що Метцель нібито служив управителем уманських маєтків Потоцького¹⁸. Однак згідно з офіційними документами під час будівництва Софіївки управителем латифундії магната був бригадир Качковський¹⁹. На жаль, у нарисі О. Смоктія є багато інших вигадок, плутаних думок тощо. Так, він пише, що Метцель «багато разів подорожував з батьком графа Фелікса» і бачив закордонні парки. Але батько Щенсного вмер тоді, коли Метцелю було лише 8 років. Однак небилиці Смоктія про Метцеля повторювали інші дослідники.

Що ж до Заремби, то перша згадка про нього з'явилася у нарисі В. Іващенко, присвяченому 100-річчю Софіївки: «Попередні роботи розпочалися в цьому ж 1795 році (отже, автор не знав точної дати початку будівництва — Г. Ж.) під наглядом якогось Заремби, а сам Метцель по-

¹³ Т. Темері. Назв. праця, стор. 9, 10.

* Потоцького нерідко називають його другим ім'ям — Щенсний, що означає Феїкс.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1352, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 2292, арк. 87.

¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 2156, арк. 12, 17; ф. 442, оп. 67, спр. 25, арк. 7.

¹⁷ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, t. 4, Wilno, 1857, стор. 301.

¹⁸ А. Смоктія. Назв. праця, стор. 431.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 788, спр. 88, арк. 38.

їхав за кордон»²⁰. 1913 р. Х. Ящуржинський «призначив» Зарембу постійним помічником Метцеля²¹. В монографії О. Липи вже без будь-яких застережень написано: «Відомо, що в той час, коли Метцель керував роботами по впорядкуванню центральної частини парку, під керівництвом Заремби велися майже скрізь посадки: на скелях, горбах і в долинах висаджувалися місцеві та екзотичні рослини»²². Звідки взята ця деталізація розподілу праці між Метцелем і легендарним Зарембою? У книзі О. Липи вміщено великий список літератури, але в жодній з названих праць немає подібних «даних». Правда, Т. Темері писав: «Його (Метцеля) перші турботи зосередилися насамперед на центральній частині саду, щоб там створити англійський парк; він садив місцеві лісові дерева тільки на узгір'ях»²³. Але ж тут мова йде тільки про Метцеля. Однак О. Липа не применшував ролі Метцеля в створенні саду²⁴.

Зате І. Косаревський, «призначивши» Зарембу «виконавцем робіт по спорудженню парку», дійшов висновку, що «саме він — садівник Заремба... виніс основний тягар його будівництва, саме він, володіючи великим художнім смаком у галузі декоративного садівництва й архітектури, розв'язував складні композиційно-просторові завдання планування парку». Отже, на думку Косаревського, «бельгійський» інженер де-Метцель не відіграв ніякої ролі в спорудженні Софіївки²⁵. Проте наукового обґрунтування історії будівництва саду І. Косаревський та О. Липа не зробили, бо не критично використовували дані джерел.

1971 р. довести історичність Петра Заремби як зодчого Уманського парку намагався О. Роготченко, маючи на меті довести цим відповідність історичній дійсності подій, описаних ним у романі «Сад на заклятих скелях». Проте й він змушений визнати, що про Зарембу дослідникам нічого невідомо і не можна навіть назвати його ім'я²⁶. Однак для того, щоб переконати читачів, ніби герой його твору Петро Заремба насправді керував будівництвом Софіївки, автор роману прагне знеславити Метцеля. Так, О. Роготченко твердить, що з 1786 р. Метцель був управителем маєтків Потоцького, посилаючись при цьому на працю Т. Темері та лист самого Метцеля²⁷. Але в книзі Темері нічого не сказано про зайняття такої посади військовим інженером, а в згаданому листі «ясновельможному», написаному 25 січня 1790 р., не управитель маєтків, а підпоручик, котрий служив Речі Посполитій, доповідав про виконання завдання свого командира²⁸. В Тульчині офіцер Метцель перебував на державній військовій службі і керував державним арсеналом, а не магнатським, як зазначається в журналі²⁹.

В 1793—1795 рр. Метцель жив з Щ. Потоцьким у Гамбурзі, про що писав шляхтич А. Хржонцевський, який служив у магната в Умані й особисто знав майбутнього зодчого³⁰. Через 100 років якийсь П. Шестериков «уточнив» біографію капітана Метцеля і залишив його управителем маєтків «після розпуску польської армії», а О. Роготченко — навіть на пе-

²⁰ В. Івашенко. Назв. праця, стор. 30.

²¹ Х. П. Ящуржинський. Город Умань, Умань, 1913, стор. 26—27.

²² А. Л. Липа. Назв. праця, стор. 29.

²³ Т. Темері. Назв. праця, стор. 11.

²⁴ А. Л. Липа. Назв. праця, стор. 31.

²⁵ І. А. Косаревський. Назв. праця, стор. 7, 23.

²⁶ «Радуга», 1971, № 2, стор. 174.

²⁷ «Радуга», 1971, № 1, стор. 171; № 2, стор. 174.

²⁸ ЦДА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 2156, арк. 6.

²⁹ «Радуга», 1971, № 2, стор. 175.

³⁰ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, t. 4, стор. 301. Роготченко безпідставно рядового шляхтича Хржонцевського перетворив на родича Потоцького («Радуга», 1971, № 2, стор. 174).

ріод будівництва Софіївки³¹. Дивно, як офіцер Метцель встигав керувати маєтками в Тульчині і водночас брати участь у боях: згодом, працюючи управителем величезної латифундії, яка охоплювала весь Уманський повіт, писати тижневі звіти про будівництво Софіївки. Метцеля бачили й розмовляли з ним у Софіївці в 1813 р., перед від'їздом до Варшави, а О. Роготченко відправив його назавжди з Умані за кордон ще 1810 р.³²

Після «розправи» з Метцелем історичність Петра Заремби в «Радуззі» доводиться посиланням на праці О. Липи, І. Косаревського та ін. Але навіть О. Роготченко вимушений визнати їх «необ'єктивність»³³.

Проте одним з основних аргументів О. Роготченка на користь Заремби є, на думку автора роману, розповідь «найстарішого уманського краєзнавця» про наявність у місті Зарембової греблі, що з'єднає Івангородське та Звенигородське передмістя, причому на останньому «Заремба, зодчий Софіївки, ...мав садибу й, очевидно, жив за молодих років»³⁴. Така гребля справді існує, але назва походить від імені шляхтича Заремби Горжевського, який з початку другої половини XVIII ст., коли будували фортецю і греблю, був головним управителем Уманщини³⁵. До речі, ще 1927 р. у збірнику «Уманщина» зазначалося, що «на Звенигородському передмісті... (є) будинок колишньої духовної школи, збудований на садибі будівничого парку Софіївки М е т ц е л я»³⁶.

Непереконливою є й наведена в «Радуззі» розповідь найстарішого діда з с. Оксаниної А. Коропчука³⁷. Адже в ній жодного разу не названо ні Умані, ні Софіївки. Коли ж згадується Кам'янка, це не означає, що мова йде про Софіївку, бо в сусідньому з Оксаниною с. Вишнополі тече не струмок, а річка Кам'янка, притока Синюхи.

Отже, об'єктивно аналізуючи історичні факти та джерела, неможливо довести, що Л. Метцель не був автором Софіївки, і тому краса перлини паркового будівництва, без сумніву, служить критерієм його талановитості, його заслуг. Звичайно, задум будівничого здійснювали тисячі уманських кріпаків. Віддаючи заслужену шану нашим талановитим, але знедоленим предкам, все ж не маємо підстав занехаювати пам'ять про дійсного головного будівничого Уманського парку.

Водночас не можна заперечувати, що серед селян, які будували Софіївку, не було чиншового шляхтича Заремби. Але, безумовно, не він, а Метцель перший зодчий саду. В. Івашенко, що вперше написав про «якогось Зарембу», мабуть, почув про нього від мешканців Софіївської Слобідки. Вони могли пам'ятати про братів Лукаша та Іллю Зарембіз, які 1858 р. були серед обслуги парку. Однак навіть батько їх за віком не міг бути майстром Софіївки.

З 1805 до 1831 р., коли Софіївка була власністю Потоцьких, у ній майже ніяких робіт не велося. Після конфіскації маєтків О. Потоцького сад перейшов у відання Київської казенної палати. 1833 р. на косогорі було прорізано вулицю з міста до парку (нині вул. К. Маркса), щоб полегшити населенню доставку води з Софіївки³⁸. 1836 р. штабс-капітан Київського будівельного загону Шліхтер склав кошторис на реставрацію Софіївки. Проте палата не встигла розпочати ремонтних робіт, бо в червні того ж року передала місто й сад військовому міністерству, у ві-

³¹ «Радуга», 1971, № 2, стор. 175, 177; № 1, стор. 178.

³² «Радуга», 1971, № 2, стор. 178.

³³ Там же, стор. 176.

³⁴ «Радуга», 1971, № 1, стор. 176.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 80, арк. 71.

³⁶ Уманщина, Умань (1927), стор. 68 (розрядка наша.— Г. Х.).

³⁷ «Радуга», 1971, № 1, стор. 174—175.

³⁸ Т. Тіетегу. Назв. праця, стор. 16.

данні якого він пробув до 1859 р.³⁹ Управління військового поселення провело великі реставраційні роботи і збудувало три павільйони — Флори, Рожевий, Восьмикутний (нині — Китайський) таobelіск «Орел». На великому фонтані було встановлено бронзову змію, влаштовано нові оглядові майданчики — терасу Бельвю (нині — Гвинтова гірка) і горі Муз⁴⁰, споруджено вхідні брами та башти при них. Певна заслуга в цьому належить головним садоводам Софіївки Фере, Боссе і Штейнгеру.

У зв'язку з ліквідацією Уманського військового поселення 1859 р. парк було передано Головному училищу садівництва, переведеному з Одеси⁴¹. Однак невдовзі училище стало готувати агрономів і невелику кількість садоводів (але не декоративного садівництва). Тому Софіївка перестала бути його навчальною базою. Проте на утримання парку виділялися певні кошти і в ньому проводилися деякі реставраційні роботи⁴².

Для трудящих Софіївська брама відчинилася лише після встановлення Радянської влади. 1929 р. за постановою Раднаркому УРСР парк оголошено державним заповідником. У ньому проводиться практика майбутніх архітекторів-паркобудівників.

За період тимчасової окупації Умані німецько-фашистськими загарбниками дендропарку було завдано великої шкоди. 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР вжили ряд заходів для відновлення пам'яток культури, старовини і природи на території України, зокрема Уманського державного заповідника Софіївки. На відбудову і впорядкування парку було пушено значні кошти. Крім того, щороку на реставрацію і благоустрій заповідника виділяються великі асигнування.

З 26 вересня 1955 р. дендропарк перебуває у віданні Академії наук УРСР. Його колектив «здійснює свою роботу в напрямках: а) паркознавства, а також акліматизації деревних і чагарникових порід з метою впровадження їх у народне господарство; б) популяризації серед широких кіл населення паркового будівництва... шляхом проведення екскурсій, лекцій, виступів по радіо і в пресі».

Всі, хто побував у Софіївці, зачаровані неповторною красою цієї перлини України, створеної безіменними майстрами. Це про них писав поет В. Юхимович:

Хвала вам, майстри-горокопи,
За ваші святі мозолі...
Не зв'яне ваш сад, землероби,
Як пісня не вмере на землі!

Г. Ю. ХРАБАТ

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 67, спр. 25, арк. 10, 14, 27, 28; ф. 445, оп. 1, спр. 128, арк. 590—591.

⁴⁰ Т. Тетеру. Назв. праця, стор. 33—34.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 445, оп. 1, спр. 195, арк. 350—351.

⁴² Сельскохозяйственное образование в России в конце 1894 года, СПб., 1898, стор. 21.

А. М. ЧЛЕНОВ

ШЕСТИБОЖЖЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

(Продовження) *

Стрибог Полоцький!

Якщо перші три боги в шестибожжі є територіальними, покровителями й символами окремих земель держави, то й інші, певно, також повинні фігурувати в ньому в тій же якості. Логічно думати, що і їх імена зафіксовані в «Повісті временних літ» зовсім не випадково.

Які ж боги мають право зайняти місця за Хорсом і Даждьбогом у пантеоні, що його спорудив Володимир? Очевидно, покровителі земель, що внесли великий вклад у справу перемоги новгородсько-древлянської коаліції. Є два способи визначення цих земель: аналіз ходу воєнних дій та перевірка привілеїв, наданих окремим землям за часів Володимира.

Така перевірка несподівано виявила значні привілеї Полоцької землі, що воювала при Рогволоді проти Володимира і була переможена ним. Не відомо, за які заслуги її отримав у володіння другий син Володимира, Ізяслав. Він помер ще за життя свого батька, який передав Полоцьку землю не одному з численних братів Ізяслава, а його малолітньому синові. Отже, посада князя Полоцького розглядалася не як тимчасове намісництво, що передавалося государем то одному, то іншому з своїх синів, а як князівство, спадкоємне в полоцькій лінії династії Володимира.

Надання будь-якій землі права мати свою окрему князівську лінію — вагомий привілей. Те, що ця лінія була другою за старшинством у правлячій династії держави — вдвічі посилює його значення. Якщо вона випадково стане першою (так і трапилось, оскільки первісток Володимира, Вишеслав, також помер за життя батька, а нащадки його невідомі), можна завбачити, що комбінація двох привілеїв матиме серйозні наслідки: старшинство лінії дасть полоцьким князям переважне законне право на київський трон, а наявність свого уділу забезпечить їх зброєю для боротьби за це право.

Такі значні привілеї дають підставу гадати, чи не розшифровується четвертий учасник шестибожжя як Стрибог Полоцький? Але цьому припущенню суперечить роль Полоцька в подіях 980 р. За що саме того року могла одержати привілеї Полоцька земля від Володимира? Адже, не за «робничча»! Для з'ясування цього незайвим буде простежити за подальшою долею її привілеїв. Насамперед, постають два питання: чи вів Полоцьк в XI ст. боротьбу за корону держави? І якщо так, то чи були це просто феодалні чвари, чи в боротьбі замішані й інші інтереси?

Розбирати докладно перебіг політичного життя Полоцької землі в XI ст. немає потреби. Достатньо звернути увагу на один яскравий момент: рубіж 60-х і 70-х років, і, передусім, славнозвісне київське повстання 1068 р.

Тріумвіри і Всеслав

Політична обстановка 1068 р. докорінно відрізняється від тієї, що склалася після перемоги князя Володимира. Новгородсько-древлянської гегемонії вже не існувало (тут доводиться обмежитися лише констатацією факту, причини такої зміни не можуть бути предметом розгляду даної статті), а, отже, немає й прогресивної політики, яку вона гарантувала. Державою управляв тріумвірат старших Ярославичів. На оспіваних биллинах Володимира і Добриню ці князі зовсім не схожі (та биліни нікого з тріумвірів і не оспівують). У країні панувала жорстока феодална реакція. І 1068 р. у столиці вибухнуло повстання проти їх влади. Скинутий з трону Ізяслав утік до Польщі, а його брат Всеволод — у свої задніпровські володіння.

Наголошуючи на класовому характері цих подій, Б. О. Рибаків пише: «Під час повстання 1068 р. в центрі столиці Русі стояли один проти одного народ, що заповнив

* Початок див.— «НІЖ», 1971, № 8.

двір перед палацом, сповнений рішучості із зброєю в руках відстоювати свою незалежність від половців чи від княжих вирників, і феодална знать на чолі з князями яка з жахом скрізь виконче спостерігала розбурхану народну стихію. Серед боя і князів, що протистояли в той день народу, було кілька авторів «Руської Правди»: князі Ізяслав і Всеволод, воєвода Коснячко, що ледве уникнув народного гніву і Чудни, брат якого радив по-зрадницькому вбити Всеслава. На збереженій літописцем картині дуже символічно поставлені один проти одного складачі грізного феодалного закону, з одного боку, і ті прості люди, які повинні були підкорятися цьому закону — з другого»⁸.

Суперечності, класовий і політичний антагонізм у цих подіях справді виступають яскраво. І причини народної ненависті до тріумвірів також є цілком зрозумілими крім «грізного феодалного закону» Ярославичів, їх добре пояснює цілий ряд доне сених до нас літописцем красномовних подій. Так, можна нагадати серію кривавих розправ: 1067 р. над Мінськом, де майже всі чоловіки були вирізані, а жінки й діти перетворені на рабів, 1069 р. над підкореним Києвом, і, нарешті, «боюню» в Новгороді, вчинену їх ставлеником Глібом Святославичем. Можна згадати й «популярність» іншого ставлення тріумвірів у Новгороді, єпископа Стефана, вбитого 1068 р. в Києві його ж холопами; заздалегідь обмірковане порушення присяги на Орші, страх перед вічем, відмову дати княням зброю (що стало безпосереднім приводом до повстання), запрошення інтервентів (відомо, що Ізяслав двічі приводив на Русь польська війська; добивався інтервенції від Імперії та папського престолу). Очевидно, досить і цього далеко неповного «послужного списку», щоб створилося певне уявлення про політику тодішньої правлячої «трійки» та їх прибічників.

Однак 1068 р. всередині панівної еліти не було одностайності. Незважаючи на чіткий класовий характер антагонізму, не всі князі опинилися в антинародному таборі. Ті, що пристали до народу — це полоненики тріумвірів, Всеслав Полоцький та його сини, віроломно захоплені під час переговорів на Орші. Київське повстання дало Всеславу не тільки волю, але й трон держави. «Повсталий народ, — відзначає Б. О. Рибаків, — розрубив суцільні стіни порубу й визволив князя Всеслава... проголосив його великим князем замість Ізяслава, який втік. Сім місяців князував народний обранець у Києві, але ми дуже мало знаємо про його діяльність, оскільки літопис князя Всеслава дійшов до нас у вигляді незначних фрагментів»⁹. Тільки польська інтервенція, що її добився Ізяслав, скинула народного обранця з престолу держави.

Не є дивним вилучення противниками Всеслава літописних відомостей про нього. За їх наказом до «Повісті временних літ» записані й деякі антивсеславські вигадки — «династичні міфи». Наприклад, ніби Всеслав народжений внаслідок чаклунства і через це він, начебто, дуже жорстокий і кровожерливий; останнє не підтвердилося, тоді як прикладів кривавих розправ тріумвірів є багато, а ціну їх християнського благочестя показує вже одне брехливе хрестоцитування.

Брак відомостей про Всеслава дещо компенсує «Слово о полку Ігоревім». Б. О. Рибаків звернув увагу на те, що в цьому творі «крізь примхливий орнамент можна розглядити контури реального правителя». Виявляється, що народний обранець був повноправним князем Русі: він брав участь у суді й визначав міжкнязівські відносини: «Всеслав князь людям судяще, князем грады рядяще». Відзначає Б. О. Рибаків і згадку про «якийсь навалний похід Всеслава з Києва в далеку Тмутаракань», те, що він «Великому Хорсу волком путь прерыскаше», зв'язок з Полоцьком під час його князування в Києві. І, нарешті, те, що Всеслав, згідно з «Словом о полку Ігоревім», не випадково опинився на троні, а «в казковому кінному стрибку... дотчеся стружнем злата стола киевського»¹⁰.

Цей останній момент є особливо важливим. Отже, Всеслав сам добивався корони держави. Звичайно, робити це він міг не сидючи у порубі, а тільки перебуваючи на волі, тобто ще до 1067 р. З цього випливає, що Всеслав був не тільки значною політичною фігурою і обранцем повсталих князів, але й давнім претендентом на престол. Іншими словами, стає ясним, що в XI ст. Полоцький дім (цього слід було чекати, знаючи про привілеї Полоцької землі) дійсно вів боротьбу за своє право на трон держави.

Зіставлення відомостей «Слова о полку Ігоревім» з історичною картою показує, що боротьба Полоцька за корону була багаторічною, а події принаймні 1064—1071 рр. є проявом однієї тривалої уособиці, в якій чітко простежується наявність тривкої полоцько-новгородсько-тмутараканської коаліції з взаємодією фронтів Півночі та Півдня. Так, 1065 р. союзник Всеслава Ростислав Новгородський (вигнаний тріумвірами попереднього року з Новгорода) після ряду злигоднів вигнав Гліба Святославича (майбутнього катя Новгорода) з Тмутаракані. Гліб утік до батька в Чернігів. Ця поразка тріумвірату на Півдні послужила сигналом для вступу у війну Полоцька того ж

⁸ Історія СРСР, т. I, М., 1966, стор. 543.

⁹ Там же, стор. 541.

¹⁰ Б. А. Рибаків. Назв. праця, стор. 95—96.

1065 р. 1066 р., після смерті Ростислава від отрути, Тмутаракань знову здобув Гліб. Як і слід було чекати, ліквідація південного фронту розв'язала тріумвірам руки для боротьби на Півночі, де й розгорнулися основні події 1067 р.: взяття (тобто визволення) Всеславом Полоцьким союзного Новгороду (землі Великого Хорса), контрнаступ тріумвірів у повному складі, спустошення шими Мінська, а потім — мирні переговори і пастка в Орші.

Але 1068 р. віні свої корективи в розстановку сил — слідом за приєднанням повсталого Києва до полоцько-тмутараканської коаліції (і вірогідним повстанням Новгороду, для придурення якого згодом потрібна була каральна експедиція Гліба) Всеслав зразу ж здійснив похід з метою визволити Тмутаракань.

В 1069 р. польська інтервенція знову різко змінила обстановку на користь тріумвірату. Всеслав втратив не тільки Київ, але й Полоцьк. Приведені були до покори й інші землі коаліції. Князем полоцьким став син старшого з тріумвірів, кат підкореного Києва Мстислав. Після його смерті (не відомо, чи природної) того ж року цей князівський стіл зайняв другий син Ізяслава, Святополк. Але 1071 р. Всеславу вдалося вигнати Святополка з Полоцька й укріпитися там. Політична ситуація знову змінилася — розпочалася відкрита усобиця між самими тріумвірами.

Билина і Всеслав

Таким чином Полоцьк активно боровся за свої права на корону і за гегемонію, очолюючи цілу коаліцію. Ця запекла боротьба велася з перемінним успіхом. В ході її до рук тріумвірату Ярославичів переходили столиці всіх земель коаліції, що йому протистояли. Але й у руках коаліції побували і Київ, і корона держави.

Кому ж симпатизував народ? Чи може він був байдужим? Ні, самі події яскраво свідчать, що народні маси співчували Всеславу. Про це дуже виразно говорить і «усний підручник рідної історії» — билина. Б. О. Рибаків у своєму спеціальному студії, присвяченому відображенню кївського повстання 1068 р. в народній пісенній творчості, встановив, що Всеслав фігурує у великій кількості билин і завжди як позитивний герой¹¹.

Ці билини утворюють самостійний цикл, який, на жаль, дійшов до нас у дуже фрагментарному і викривленому внаслідок пізніших переробок вигляді. Під власним іменем Всеслав у ньому не з'являється ніде, іноді іменується «Волхом Всеславичем», частіше — Василем чи Іллею Муромцем. Проте загальна ситуація і чимало важливих подробиць, відображених у билинах, близько підходять до відомостей інших джерел саме про Всеслава. Заміну імені головного героя і різнобій в його іменах Б. О. Рибаків відносить до пізніших переробок і пояснює так: «Заборошенням билинам з гострим соціальним змістом могли даватися нові назви заради того, щоб, змінивши форму, зберегти зміст»¹². Враховуючи різко антикнязівську спрямованість багатьох билин Всеславого циклу і те, що мова в них йде ні багато, ні мало, як про скинення (або спробу скинення) князя революційним шляхом, це пояснення є правдоподібним.

Билина знає про свого героя таке: він кинутий князем до в'язниці чи залишений без зброї і коня; дія відбувається в Києві за часів правління несправедливого князя, який пригноблював і розганяв багатирів, але неспроможний забезпечити оборону Києва від нашествия ворогів; до в'язниці герой кинутий за те, що погрожував дістати списом князівського палацу, або ще більш відкрито виявляв свої домагання на трон («я завтра буду в Києве князем служити, а у мене ви будете предводителями... Завтра сам буду правити княжеством»); визволення героя вимагають княгині, невдоволені тим, що через князя тепер «заступить за Киев-град некому»; героя визволено з в'язниці всупереч князівській волі, князь змушений дати йому коня і зброю; герой-богатир рятує Київ від ворогів, — але перед тим спеціально обумовивши, що робить це заради князя, а не князя; він сам стає царем і щедро нагороджує з казни посадських людей; він здійснює походи в південну землю і до синього моря; він причетний до волхвання (звідси ім'я «Волх», хист перетворюватися на звіра й птаха, щоб здійснювати стрімкі походи, іноді й чудесне народження та ін.); однак це не заважає йому бути захисником і церков божих¹³. Все це значною мірою відповідає вищезгаданним відомостям про Всеслава (щодо останнього комплексу мотивів, то тут, серед інших моментів, відіграло, очевидно, велику роль уміння Всеслава бути в зладі одночасно з церквою і з волхами, популярним серед язичників і християн — тобто його віротерпність, його політика).

Б. О. Рибаків робить такі висновки: «Ставлення билини до Волха-Всеслава найприхильніше, можна сказати, захоплююче. Народна і феодална основи дуже чітко визначаються при розгляді такого важливого питання, як класова боротьба в XI ст.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 95—96.

¹² Там же, стор. 86.

¹³ Там же, стор. 92—97.

Придворна феодальна поезія ганьбить визволеного і обраного народом князя, а билини в усіх варіантах і в усіх фрагментах, які можна вивести з XI ст., прославляють і оспівують того ж самого князя Всеслава — «Волха Всеславича»... В пізніших переробках, коли забулися події 1068 р., народ замінив у ряді билин князя Всеслава своїм головним епічним героєм Іллею Муромцем»¹⁴.

Слід сказати, що Б. О. Рибаків підкреслює полеміку «Слова о полку Ігоревім» з придворною поезією (зокрема, з Бояном) і збіг оцінки «Словом» Всеслава з билиною. Так, Б. О. Рибаків зазначає: «Автор «Слова о полку Ігоревім», полемізуючи з Бояном, дає оцінку Всеславу дуже близьку до тієї, яку ми знаходимо в билинах про Волха Всеславича. Цілком можливо, що автор «Слова» вже спирався на народні билини, складені століттям раніше і в дусі цих билин оспівав сміливого князя». І далі: «На противагу Бояну з його грізним проріканням про неминучість божого суду над Всеславом, автор «Слова» палко і захоплено оспівує його... оточуючи образ цього князя ореолом язичеської романтики... Автор сповнений симпатії до Всеслава, його поразок він не помічає, його лиха викликають співчуття... Героя повстання 1068 р. він оспівував як загальнонародного героя»¹⁵.

Загальний політичний висновок Б. О. Рибаківа такий: «Героєм народного епосу XI ст. став не Ярослав і не Ярославичі, автори грізних норм «Руської Правди», — а їх політичний противник — князь Всеслав Брячиславич Полоцький, «Волх Всеславич», герой повстання 1068 р.»¹⁶.

Відомості билин про Всеслава, збіг його оцінки в них і в «Слові о полку Ігоревім» мають важливе значення, оскільки є свідченням безумовної і стабільної підтримки народом боротьби цього князя за трон проти тріумвірів, що очолювали табір феодальної реакції. Всеслав зовсім не честолюбний удільний князь, а саме загально-руський герой — центральний герой народного епосу в XI ст., якими були в X ст. Добриня, Володимир Красне Сонечко, Олег Древлянський та їх бойові соратники.

І в народному таборі Всеслав перебуває не тільки в момент київського повстання як в'язень тріумвірів; ні, він — оберонець народних мас і в билині. Народ оспівав аж ніяк не безсилу жертву, не випадково скривдженого удільного князя, а відважного бійця за справедливе діло, за його, народну справу (недарма ж згодом роль Всеслава в билинах була передана саме Іллі Муромцю). Так само вороже ставлення народу до тріумвірів — не тимчасовий і випадковий спалах невдоволення, а міцний вирок, тверде і безумовне заперечення цих князів за їх політику.

Отже, у той час на Русі протистоять один одному дві політики, дві партії, два соціальні табори — народний і антинародний. Протистоять вони не тільки в столиці Русі, а й у масштабі всієї держави і протягом тривалого часу. У світлі билинної оцінки події 1064—1071 рр. стають особливо ясно як грандіозна громадянська війна, що потрясла державу. І в цій війні народна партія має свого кандидата на престол — Всеслава Полоцького — улюбленця й обранця народу повсюди, від крайньої Півночі до крайнього Півдня, і в своєму Полоцьку, і у «ворожому» Києві.

Опорою тріумвірів була феодальна знать. Соціальна опора Всеслава — політично повноправний і озброєний народ. Історично, це — спадкоємці «рицарів круглого стола» князя Володимира, його богатирів з селян і міщан, «мужицького боярства» Древлянського дому. Це — спадкоємці билинних Микули Селяниновича та Іллі Муромця, а також літописних простолюдинів 992 р., зведених Володимиром у бояри — юшака Кожем'яки за бойовий подвиг, його батька за те, що виплекав героя-сина.

Там, де панували тріумвіри, ці богатири пригноблювались, народ був позбавлений політичних прав і зброї для їх захисту (недарма князів в 1068 р. здобули і те і друге тільки через повстання!). Однак так було не всюди. Коли нильніше придивитися до подій, виявляється, що і зіткнення Гліба з новгородцями, і вбивство єпископа Стефана холопами, і навіть київське повстання — все це лише епізоди багаторічної і героїчної загальнонародної боротьби за посадження Всеслава на престол. Основною бойовою силою народної партії виступали не обеззброєні перед Глібом новгородці і не князів (вони дістали змогу повстати лише після воєнної поразки тріумвірів на р. Альті), а війська земель коаліції, де народ зберіг зброю, армії Полоцька і Тму-таракані.

В той період втіленням богатирства і надією всієї Русі були зброя Полоцька та його князівський дім.

(Далі буде)

¹⁴ Б. А. Рибаків, стор. 98.

¹⁵ Там же, стор. 94, 96, 98.

¹⁶ Там же, стор. 85.

Наш календар

ОДИН З КЕРІВНИКІВ КП(б)У

(До 80-річчя від дня народження

І. Є. Клименка *)

Серед професійних революціонерів-ленінців почесне місце належить борцеві за справу робітничого класу Івану Євдокимовичу Клименку, 80-річчя від дня народження якого минає в цьому році. Славний

шлях пройшов Іван Євдокимович від робітника-друкаря до наркома республіки, секретаря Центрального Комітету і члена Політбюро ЦК КП(б)У.

Народився І. Є. Клименко 9 вересня 1891 р. в с. Рівчакі Ніжинського повіту Чернігівської губернії в багатодітній сім'ї селянина-бідняка. Шістнадцятирічним юнаком вступив до нелегального революційного гуртка і з цього часу став активним борцем за утвердження правди Леніна.

1912 р. він вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії і став одним з робітників-правдивців, які самовіддано боролися за справу трудового народу, визначним діячем Комуністичної партії¹. В повсякденній пропагандистській роботі, в революційній боротьбі гартувався характер мужнього революціонера. За активну революційну діяльність він не раз сидів у в'язницях, відбував заслання.

Іван Євдокимович був одним з керівників більшовицького підпілля, комісаром громадянської війни, обирався на партійні і державні посади, користувався великим авторитетом і любов'ю серед однодумців-комуністів і простого народу.

Яскравою сторінкою в житті молодого комуніста була робота в Центральному Комітеті Комуністичної партії (більшовиків) України.

На січневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. І. Є. Клименка обрали другим секретарем Центрального Комітету КП(б)У і членом Політбюро. На цьому посту він працював до жовтня 1927 р., відповідав за організаційно-партійну роботу. Головну увагу КП України приділяла здійсненню соціалістичної індустріалізації країни. Це було найважливішою ланкою ленінського кооперативного плану будівництва соціалізму, головною умовою реорганізації всього народного господарства. Виступаючи на січневому пленумі ЦК КП(б)У, І. Є. Клименко з цього приводу говорив: «Наша промисловість повинна в першу чергу повернутись обличчям до внутрішньої бази, тобто до реконструкції основних капіталів нашої середньої і дрібної промисловості, машинобудування для обслуговування селянського господарства. Ось... з чого треба виходити при вирішенні селянської проблеми, проблеми взаємовідносин робітничого класу і селянства». Розв'язання селянського питання, підкреслив він, «як і в період наростання революції, так і під час завоювання влади пролетаріатом, завжди стояло як одне з самих важливих питань. Ще з більшою гостротою воно стає перед нами при зриві нових обставинах, коли пролетаріату треба не тільки утримати владу, але треба й будувати соціалістичну державу в дрібнобуржуазній країні з переважною масою селянського населення»². Він особливо наголошував, що фундаментом перебудови сільського господарства є ленінський кооперативний план, заклик комуністів, що працювали на селі, «повністю провести... ту нову економічну політику, яку сформував Ленін»³.

І. Є. Клименко постійно цікавився роботою сільських партійних осередків, сільських комуністів, на яких покладались завдання: згуртувати бідняцько-середняцькі маси для втілення величезних накреслень ленінського кооперативного плану в життя. Для залучення середняків до соціалістичного будівництва необхідно було реорганізувати комітети незаможних селян (КНС), що на Україні діяли паралельно з Радами і звужували сферу їх діяльності. На липневому Пленумі ЦК КП(б)У (1925 р.) Іван Євдокимович відстоював думку Політбюро про необхідність перетворити КНС з організацій, що в деяких місцях намагались підміняти органи місцевої влади, в добровільні, громадські організації. «Основне завдання партії на найближчий час і ще на довгий час,— говорив він,— в тому, щоб вірно організувати, вірно оживити, вложити

* Про життя і діяльність І. Є. Клименка опублікована брошура «Іван Клименко» (Одеса, 1968 р.); УРЕ, т. 6, стор. 481; УІЖ, 1962, № 4.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 125.

² ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 155, арк. 55, 56 зв.

³ Там же, арк. 64.

здорову душу в роботу сільрад, в роботу комнезамів, бо тільки в основному через ці дві організації ми зможемо втягнути середняцькі маси в громадську роботу під керівництвом робітничого класу»⁴. За рішенням Політбюро І. Є. Клименко спочатку очолював спеціальну комісію по вивченню діяльності комітетів незаможних селян, а потім втілював в життя політику партії на селі.

Щоденна робота на посту секретаря ЦК вимагала від Івана Євдокимовича самовідданості і великого напруження. Часто його можна було бачити на з'їздах, пленумах, конференціях та активах губкомів партії України, на яких він відстоював генеральну лінію партії побудови соціалізму в нашій країні, боровся проти опозиціонерів та інших антиленінських угруповань. Найважливішим завданням партійних організацій в боротьбі з троцькістсько-зінов'євською опозицією І. Є. Клименко вважав згуртування рядів партії, оберігання ленінізму від ревізії і опошлення. Це було необхідно умовою для зміцнення диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму і комунізму в нашій країні.

У грудні 1925 р. на IX з'їзді КП(б)У І. Є. Клименко виступив із звітною доповіддю про організаційну роботу. Він відзначив, що за звітний період, в зв'язку з великим господарським і культурним ростом нашої держави, з зростанням політичної активності широких робітничих і селянських мас, значно розширились завдання організаційної роботи. Це вимагає зміцнення і поліпшення партійного керівництва державним апаратом, зміцнення союзу робітників і селян. Особливого значення він надавав політосвіті комуністів, вважаючи її необхідною умовою для розгортання внутріпартійної демократії.

Важливою силою в будівництві соціалізму була молодь. І. Є. Клименко цінював комсомол як організацію комуністичного виховання, підготовки молодих кадрів, майбутніх будівників і керівників. Часто виступав перед молоддю на комсомольських зборах, з'їздах, активах, виховуючи гарячих патріотів Радянської Батьківщини. На VI Всеукраїнському з'їзді ЛКСМУ Клименко говорив: «Ми не тільки проробляємо грандіозний досвід, небачений в світі, небачений в історії досвід, ми одночасно являємось центром світової пролетарської революції. Ми відповідаємо не тільки за свою країну, ми відповідаємо за долю світової революції, бо вірний розвиток соціалістичного будівництва в нашій країні в значній мірі буде вирішувати завдання, вирішувати питання, по якому шляху піде на Заході робітничий революційний рух»⁵.

Він приділяв значну увагу інтернаціональному вихованню трудящих. «До Радянського Союзу,— говорив І. Є. Клименко,— все більше і більше тягнуться, групуються навколо нього широкі маси робітників... і пригнічені колоніальні народи, які борються за своє звільнення... як до центру світового визвольного руху»⁶.

Гостро виступав проти замаскованих ворогів народу — українських буржуазних націоналістів, які намагались роз'єднати споконвічну дружбу українського, російського та інших народів Радянського Союзу. Багато сил він віддавав праці у Центральній Контрольній Комісії КП(б)У.

І. Є. Клименко завжди стояв на передньому краї боротьби за побудову нового життя в нашій країні і до останнього подиху віддавав свої сили і знання для перетворення ленінських заповітів в життя.

Він був делегатом ряду з'їздів ВКП(б) і КП(б)У. В 1920—1922 рр.— член ЦВК РРФСР, а 1922—1931 рр.— член ЦВК СРСР. З 1917 по 1927 р. обирався до складу ЦВК України. З 17 травня 1924 р. по 13 жовтня 1927 р. був членом Оргбюро ЦК КП(б)У, а з 13 січня 1925 р. по 13 жовтня 1927 р.— членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Як справжній ленінець, він жив напруженим життям, безперервно вчився, завжди і для всіх був простою і доступною людиною. Український народ віддає шану І. Є. Клименку як людині, комуністу, партійному і державному діячеві, який все своє життя присвятив справі побудови соціалізму в нашій країні.

Г. Г. ГОЛУБОВА

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 167, арк. 85.

⁵ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 118, арк. 53.

⁶ Там же, арк. 29.

ГЕРОЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

1812 р.

(До 200-річчя від дня народження
М. М. Раєвського)

Серед видатних російських вояцьких діячів чільне місце посідає один з героїв Вітчизняної війни 1812 р. генерал від кавалерії Микола Миколайович Раєвський. Коли почалася Вітчизняна війна, за його плечима було вже 7 воєнних кампаній і 10 років майже безперервних бойових походів. Він командував полком Чорноморського козацького війська, 20-річним юнаком штурмував з Суворовим турецьку фортецю Ізмаїл, за що одержав чин полковника, брав

участь у битвах з французами під Гутштадтом, Деппеном і Гейльсбергом (1807 р.), у тривалому і важкому переході в Фінляндію. Під час цих кампаній Раєвський зарекомендував себе здібним полководцем і став одним з улюблених та популярних генералів російської армії. Його військовий талант високо цінував М. І. Кутузов, зокрема в листі до графа Самойлова фельдмаршал співчував Раєвському, котрий лікувався в Києві після тяжкого поранення, і характеризував його як вірного сина Вітчизни: «Мені залишається лише жалкувати через тимчасову втрату такого відомого і хороброго генерала»¹.

Проте найбільшою слави на військовому поприщі зажив М. М. Раєвський у битвах 1812 р. Відомо, що успіх росіян у перші місяці війни залежав від швидкого з'єднання армій Багратіона і Баркляя-де-Толлі. Для здійснення накресленого плану російське командування залишило поблизу Могильова 10-тис. корпус генерала Раєвського, щоб стримувати наступ французів, і переправило свої війська через Дніпро. Цілу добу корпус Раєвського витримував атаки ворога, що переважав його в шість разів. В один з критичних моментів М. М. Раєвський взяв за руки двох своїх малолітніх синів і повів їх попереду Смоленського полку на французькі батареї. Це сприяло відбиттю шаленого наступу противника. Поет В. А. Жуковський оспівав цей випадок у «Співці у стані руських воїнів», а придворний царський гравер Сальватор Карделлі увіковічив його в гравюрі. Її зберігав внук генерала, що проживає нині у Франції. Дізнавшись, що жителі с. Розумівки (на Кіровоградщині) шанують пам'ять про Раєвського, він передав для місцевого музею гравюру діда з дарчим написом.

Помилково вирішивши, що Багратіон прагне пробитися до Могильова правим берегом Дніпра, фельдмаршал Дау зосередив навколо міста всі сили. Він зрозумів хибність свого плану лише тоді, коли російська армія перебувала під Мстиславлем і її з'єднанню з військами Баркляя-де-Толлі під Смоленськом вже ніщо не перешкоджало.

Пізніше корпус Миколи Миколайовича Раєвського неодноразово використовувався проти кінноти Мюрата, військ Нея і Дау під стінами Смоленська, в Бородінській битві, під Красним та Малоярославцем. Згодом Наполеон згадував бої, що розгорнулися під Смоленськом: «Загін з 15 тис. чол., що випадково перебував у Смоленську, зумів цілу добу захищати місто, внаслідок чого Барклай-де-Толлі мав змогу своєчасно прибути на допомогу. Якби ми захопили Смоленськ зненацька, то, перейшовши Дніпро, атакували б тил російської армії. Такого рішучого удару здійснити не вдалося»².

Генерал М. М. Раєвський брав участь також у визвольному поході російської армії в країні Європи і дійшов аж до Парижа. Про його закордонні походи залишив спогади поет К. Батюшков, ад'ютант полководця.

Проте, характеризує цю людину, не можна обмежитися переліком його військових подвигів, хоча Денис Давидов писав, що сучасна йому періодика відображувала Миколу Миколайовича не інакше, як у диму битв, на здібленому коні і в мундирі, застігнутому на всі гудзики³. Але прогресивна Росія знала генерала як передову, освічену людину. Саме з його сім'єю був пов'язаний перший період творчості О. С. Пушкіна.

Перебуваючи у Кишиневі, Олександр Сергійович згадував друзів, серед яких найближчими він вважав:

...Тебя*, Раевских и Орлова,
И память Каменки любя...

По-різному склалася доля дітей генерала Раєвського. Гоніння з боку царизму розкидало їх по всій Росії. Та й сам Микола Миколайович доживав останні дні в с. Бовтищі (нині Олександрівського району Кіровоградської області). Туга за дітьми передчасно звела його в могилу. Він помер 28 вересня 1829 р. і похований у с. Розумівці. На металевій дошці викарбувані слова епітафії декабриста М. Орлова:

Он был в Смоленске щит,
в Париже — меч России.

А. М. ДЕУШ

¹ «Русский вестник», 1898, № 9, стор. 80.

² В. Вороновский. Отечественная война в чертах Смоленской губернии, 1912, стор. 112—113.

³ Д. В. Давыдов. Сочинения, т. III, Спб., 1895, стор. 109—127.

* Декабрист В. Л. Давидов.

М. ДРАГОМАНОВ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(До 130-річчя від дня народження)

За останні кілька років радянська й зару- біжна література поповнилася цінними дослідженнями і публікаціями, присвяче- ними Михайлу Петровичу Драгоманову творча спадщина якого багатогранна: він фольклорист, публіцист, літературний кри- тик та історик.

Інтерес до історії виник у Драгоманово- мще в юнацькі роки. Навчаючись у Київському університеті, він виявив вже зріле став- лення до подій минулого¹. Перша історична його праця побачила світ у 1864 р. під назвою «Імператор Тіберій». А у 1870 р. молодий вчений захистив дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», яка згодом вийшла окремим виданням і дістала високу оцінку проф. М. О. Машкіна. У магі- стерській дисертації Драгоманов «енергійно вказував на тенденційність католицької історіографії, а також на шовінізм у націоналістичній німецькій історіографії»².

Свої концепції історичного розвитку, оцінки діяльності окремих осіб, підхід до суспільних явищ М. Драгоманов виклав у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм. «Кожного чоловіка, кожного писателя тоді тільки можна оцінити як слід, коли роз- дивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював... Таке дослідження розбиває ідоли, святі моці, та за те дає не тільки правдивий погляд на померших пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас у будуче...»³ У магістерській дисертації М. Драгоманов підкреслю- вав, що завдання дослідника полягають у тому, «щоб вникати у внутрішні причини історичних явищ і змін — культурні, економічні, соціальні, політичні»⁴.

На формування історичних поглядів М. Драгоманова мали великий вплив росій- ські революціонери-демократи, в першу чергу М. Г. Чернишевський⁵.

М. П. Драгоманов як професор історії читав курс загальної і стародавньої істо- рії у Київському університеті, а в еміграції — у Софійській вищій школі. Йому нале- жить ряд досліджень, присвячених різним історичним подіям на Україні, в Росії і зарубіжних країнах. Велику цінність становлять брошури «Турки внутрішні й турки зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство й війна за визволення» (1877), «До чого довою- вались?» (1878). Історії українського народу він присвятив праці: «Про українських козаків, татар та турків» (1876), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Козаки» (1906), «Погляд на українську історію» (1895) та ін.

Важливу роль у вивченні минулого України М. Драгоманов надавав усній народ- ній творчості. У 1874—1875 рр. разом з В. Антоновичем він видав збірку «Історичні пісні малоруського народу», де друкувалися «пісні віку козацького», пісні про ту- рецько-татарську неволю, в тому числі про Байду, думи про козака Голоту, Самійла Кішку, Марусю Богуславку. В передмові історик писав, що мета і завдання укладачів: познайомити читачів з фольклором, в якому відображена історія українського народу.

В 80-х роках з-під пера Драгоманова у Женеві, куди він змушений був емігру- вати через переслідування царизму, виходять «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.». У своїй «Автобіографії» він писав, що «вивчення багатої й прекрасної української словесності, а особливо політичних пісень, які являють собою політичну історію українського народу, розказану ним самим, примусило мене міцно полюбити цей народ»⁶. Вчений надавав важливого значення народній словесності як одному з джерел вивчення минулого України. У цій же праці він звертає увагу на три основ- ні аспекти в діяльності Січі: по-перше, — «цілість всієї України», по-друге, — «віль- ність її», по-третє — «рівність і добро черні»⁷.

У передмові до «Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.» автор з'ясовує, що запорожці були переважно люди з черні, тобто з низів суспільства, люди, які не мирилися зі своїм становищем невільників і тікали від панщини з усіх кінців України в пониззя Дніпра. В інтерпретації Драгоманова Січ — не розбишацьке гніздо, як це твердили Куліш, Соловйов, а центр соціальних і політичних завоювань українського народу. «Запорожжя, — пише М. Драгоманов, — стало центром демокра- тичних змагань людності», а Січ була «майже козацькою республікою»⁸. Отже, ця

¹ Д. Заславський та І. Романченко. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність, К., 1964, стор. 20—24.

² М. О. Машкін. Історія стародавнього Риму, К., 1955, стор. 54.

³ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, стор. 22—23.

⁴ М. Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, К., 1869, стор. 37.

⁵ В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965, стор. 16.

⁶ «Былое», 1906, № 6, стор. 191.

⁷ М. Драгоманов. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. I, Женева, 1883, стор. XIV.

⁸ Михайло Драгоманов. Козаки, Львів, 1906, стор. 4, 8, 17, 27.

оцінка Запоріжжя перегукується з висловлюванням К. Маркса, який називав Січ «козацькою республікою»⁹.

К. Маркс глибоко цікавився історичним минулим нашого народу і був обізнаний з працями українських істориків, перш за все М. І. Костомарова та М. П. Драгоманова¹⁰.

У брошурі «Про українських козаків, татар та турків» Драгоманов писав, що князь Д. Вишневецький спільно з донськими козаками вів боротьбу проти турків і татар, що під керівництвом останнього був заснований замок на Хортиці, що став одним з перших опорних пунктів козацтва в боротьбі проти турецько-татарської агресії. Тут же М. Драгоманов пише й про причини необхідності дружби України з Росією¹¹.

У радянській історіографії особа князя Вишневецького трактується по-різному¹². Справедливо вказує О. Апанович, що історична оцінка особи Вишневецького потребує уточнення. Деякі нові думки про роль замка на Хортиці та його місце в історії подав М. Киценко¹³.

У літературній спадщині М. Драгоманова є чимало цікавих сторінок, присвячених аналізу однієї з найважливіших віх в історії українського народу — визвольної війни 1648—1654 рр. Вчений позитивно оцінює возз'єднання України з Росією, підкреслюючи, що Російська держава в свій час звільнила Україну від турецько-татарської агресії та польсько-шляхетського ярма. Він рішуче виступав проти ідеї відриву України від Росії і у статті «На увагу українолюбцям в Росії» (1890 р.) писав, що «тільки все-світній катаклізм міг би порушити єдність і дружбу українського і російського братнього народу»¹⁴.

Високо оцінюючи Б. Хмельницького як видатного державного і військового діяча, Драгоманов підкреслює класовий характер його політики. При аналізі Зборівського трактату 1649 р., в якому відображено ряд важливих завоювань у ході визвольної війни, Драгоманов вказує, що «про народ, селян властиво зовсім забуто, як і про козаків, які не були записані в реєстри»¹⁵. Народним масам мирний договір не приніс визволення ні від соціально-економічного, ні від політичного гніту.

Позитивно оцінюючи рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією, Драгоманов звертає увагу й на те, що українські трудящі потрапили під соціально-економічний гніт нових панів — російського царизму і поміщиків, як російських, так і українських. Драгоманов відстоював думку, що козацтво не було однорідною масою і писав, що «козацька старшина стала на панів повертатися та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати»¹⁶.

М. Драгоманов у своїх історичних поглядах на минуле України дав ряд правильних оцінок гетьманам. Він відзначав, що Мазепа зневажливо ставився до простого люду, більше дбав про свої корисливі інтереси ніж про вільність і незалежність українського народу, прості козаки його не любили¹⁷. Демагогом «Чорної ради» 1663 р. називає дослідник І. Брюховецького, а П. Дорошенка — пройдисвітом, запроданцем турків¹⁸.

Багато цікавих думок і висловлювань учений залишив у своїх працях про селянсько-козацькі повстання на Україні С. Наливайка, П. Павлюка, Я. Острянина. Важливого значення у своїх історичних розвідках він надавав спільній боротьбі українсько-го та російського народів за соціальне визволення.

Пильної уваги заслуговує розгляд Драгомановим гайдамацьких рухів на Україні в XVIII ст., бо «гайдамачина й рух 1768 р.,—вказував він,— дуже важливі факти, як протест проти польських державних, панських і церковних порядків»¹⁹. Отже, Дра-

⁹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, 1946, стор. 154.

¹⁰ Д. Заславський та І. Романченко. Назв. праця, стор. 79; П. М. Шморгул. Карл Маркс і Україна, К., 1968, стор. 21.

¹¹ М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків, Львів, 1913, стор. 29—30.

¹² В. А. Голобуцкий. Запорожское козацество, К., 1957, стор. 71—87; К. Гуслистий та О. Апанович. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954; Історія УРСР, т. I, К., стор. 160—161; О. М. Апанович. Достойно увічимо пам'ять славних запорожців.— УІЖ, 1967, № 7, стор. 124—125; Її ж. Хортиця. Її минуле, сучасне і майбутнє.— «Наука і суспільство», 1967, №№ 8, 9: «Молодь України», 1967, № 6 (124).

¹³ М. П. Киценко. Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва,— УІЖ, 1968, № 8, стор. 93—99.

¹⁴ І. Романченко. М. Драгоманов і його боротьба проти націоналізму.— «Радянське літературознавство», 1966, № 9, стор. 49.

¹⁵ М. Драгоманов. Козаки, стор. 19.

¹⁶ Там же, стор. 21, 52.

¹⁷ М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків, стор. 52.

¹⁸ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, стор. 140.

¹⁹ Там же, стор. 120, 141.

гоманов оцінював гайдамаччину не просто бунтом черні, а протестом українського народу проти соціально-економічного, національного і релігійного гноблення з боку панської Польщі. Повстання під проводом Залізняка і Гонти він оцінював як «останній великий рух український», а «уманський рух... можна взяти за прогресивний рух європейської країни в XVIII ст.»²⁰. Таким чином, Драгоманов вносив гайдамаччину за рамки України, надаючи їй європейського і міжнародного значення²¹.

Гайдамаччина в оцінці М. Драгоманова — повстання з яскраво вираженими антифеодалними рисами стихійності, неорганізованості, відсутності у повстанців ясної мети. «Повстання,— вказує він,— тоді тільки пускають по собі слід, коли вони робляться з-за незаплутаних, ясно поступових думок. Тоді й маленьке повстання, яке буде на свій час роздавлене, все-таки стане одним з покажчиків наступаючої великої зміни чи революції»²². Отже, успішну перемогу селянської революції Драгоманов пов'язував з необхідністю вироблення програмних документів, наявністю чіткої політичної мети.

Радянська історична наука переконливо довела, що народні повстання доби феодалізму мали антифеодалний характер, створювали передумови для нових соціально-економічних перетворень, для поступового історичного розвитку.

Цікаві висловлювання М. Драгоманова і про «перших благовісників свободи-декабристів; він високо оцінював їхні програмні документи, в яких відображена іде «європейського республіканства»²³, вказував і на вплив повстання декабристів на подальше розгортання суспільно-політичного руху, зокрема на Україні²⁴.

М. Драгоманов ще у студентські роки зацікавився долею західноукраїнських трудящих. Відвідини Львова, знайомство з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, листування з ними і з Бучинським, Навроцьким та іншими діячами, співробітництво в ряді львівських друкованих органів давали йому можливість добре взнати життя трудящих і суспільно-політичний рух на цих землях. За глибокий інтерес до історії західноукраїнських земель Драгоманова прозивали «Михайлом Галицьким»²⁵. Акад. Кирило Студинський згадує²⁶, яку велику популярність і авторитет мав Михайло Петрович серед львівських студентів. Разом з І. Франком, М. Павликом він гостро критикував і «москвофілів», і «народовців», палко підтримував демократичних діячів.

З-під пера Драгоманова вийшли праці, які яскраво свідчать про обізнаність вченого з громадським, політичним і культурним життям Галичини. Серед них чільне місце посідають «Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880)», «Література російська, великоруська, українська і галицька», «Русские в Галиции», «Літературное движение в Галиции», «Галицько-руські радикали перед російською публікою» та ін.

Заслугують на увагу твори М. П. Драгоманова про історичну долю українського та російського народів, де він рішуче виступав проти відриву України від Росії.

Погляди М. П. Драгоманова на історичний процес, його інтерпретація героїчно го минулого українського народу потребують дальшого дослідження. Вони цікаві і близькі нам. Правда, не всі положення Драгоманова-історика витримали випробування часом, але ми беремо те передове, прогресивне з його спадщини, що становить неоціненну скарбницю культурного надбання минулого.

Г. І. ЧЕРНИХІВСЬКИЙ.

²⁰ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, стор. 78, 140.

²¹ Ф. П. Шевченко. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні.— «УІЖ», 1968, № 9, стор. 11—23.

²² М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, стор. 142.

²³ Там же, стор. 58.

²⁴ Євген Шаблювський. Народ і слово Шевченка, К., 1961, стор. 92.

²⁵ М. Возняк. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною.— «Україна», 1926, кн. 5, стор. 137—155.

²⁶ К. Студинський. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами.— «Україна», 1926, кн. 2—3, стор. 70—75.

М. Д. ІВАНИШЕВ ЯК ІСТОРИК І АРХЕОГРАФ

1811 р. на Чернігівщині в сім'ї священика. В розвитку української історичної науки 40—70-х рр. XIX ст. немала заслуга належить Миколі Дмитровичу Іванишеву, історичному юристу, археографу. Народився він після закінчення Київської духовної семінарії 1829 р. вступив на історико-філологічний факультет Головного Педагогічного інституту в Петербурзі; 1835 р. був відправлений за кордон для підготовки до професорського звання, потім навчався в Берліні і Празі. В Празі він познайомився з

В розвитку української історичної науки 40—70-х рр. XIX ст. немала заслуга належить Миколі Дмитровичу Іванишеву, історичному юристу, археографу. Народився він після закінчення Київської духовної семінарії 1829 р. вступив на історико-філологічний факультет Головного Педагогічного інституту в Петербурзі; 1835 р. був відправлений за кордон для підготовки до професорського звання, потім навчався в Берліні і Празі. В Празі він познайомився з

відомими чеськими діячами та істориками В. Ганкою, Ф. Палацьким, котрі вплинули на характер тематики наукових досліджень і формування світогляду майбутнього вченого. Тут визначилося і його покликання — історія права слов'янських народів.

1838 р. М. Д. Іванишев був призначений ад'юнктом юридичного факультету Київського університету «для використання по тій кафедрі, яка мала потребу у викладачеві»¹. Уже наступного року він читав курс «законів державного благоустрою», згодом — курс загальнонародного правознавства поліцейського права, з 1848 до 1861 р. був деканом юридичного факультету, а з 1863 по 1865 р. ректором Київського університету. 1865 р. історик виїхав до Варшави для роботи в комісії по складанню проекту кримінального судочинства, яку й очолив 1866 р.

1840 р. М. Д. Іванишев захистив дисертацію на ступінь доктора російського законодавства з історико-правової тематики². В дисертації він першим у Росії висловив думку про необхідність вивчення руського права в порівнянні з правом слов'янських і германських народів. Це було кроком вперед у методиці історико-юридичних досліджень. Правда, в своїй методиці М. Д. Іванишев не стояв на послідовній науковій основі: часто виходив з поверхової аналогії, подібності явищ, не вдавався до аналізу їх внутрішнього змісту.

Історії слов'янського законодавства вчений присвятив ще дві праці. Одна з них «Міркування про ідею особи в давньому праві богемському і скандинавському»³ є академічною промовою, проголошеною ним у 1842 р. на урочистих зборах Київського університету. Друга: «Давнє право чехів»⁴ — зведення пам'яток з історії чеського права і коментарі до них.

З кінця 40-х рр. й особливо в 50—60-і минулого століття тематика наукових досліджень М. Д. Іванишева змінилася: він зайнявся вивченням історії і права України XIV—XVI ст. Община, копні суди, унії 1569 та 1596 рр., провінціальні дворянські сейми — ось коло наукових інтересів історика. В останні десять років життя, з моменту виходу у відставку (1867 р.) і до смерті (1877 р.), учений досліджував історію общини. Ця проблема, як згадував А. В. Романович-Славатинський, захоплювала М. Д. Іванишева і була найлюбленишим предметом його міркувань⁵.

Поглиблений інтерес дослідника до історико-правових проблем значною мірою пояснювався його діяльністю в галузі археографії, що розпочалася з моменту відкриття в 1843 р. Київської комісії для розбору давніх актів. Разом з М. О. Максимовичем він був її засновником, зокрема «правителем справ і редактором пам'яток юридичних»⁶. Комісія збирала й публікувала документи з історії Південно-Західного краю (Київське, Подільське і Волинське губернаторства). З 1845 до 1861 р. дослідник редагував юридичні й історичні пам'ятки, в наступні два роки був головним редактором комісії, а потім її віце-головою. Йому належить велика заслуга в організації Київського центрального архіву давніх актів, у розробці програми і плану видань Київської комісії давніх актів під назвою «Архив Юго-Западной России».

М. Д. Іванишев брав участь в складанні програми археологічних розвідок комісії. За завданням останньої провадив розкопки могил і горбів, шукав речові й письмові історичні пам'ятки в різних місцях Південно-Західного краю. З цією метою вчений працював в архівах Вільна, Вітебська, Петербурга, Варшави. У Варшаві він переглянув 220 книг коронної метрики і Люблінського трибуналу, дібрав документи з історії церкви, місцевої адміністрації України, акти про козаків, жалувані грамоти Києву, Чернігову, Володимир-Волинському і київським війтам. Ці документи ввійшли до видання комісії.

За роки своєї роботи редактором видань комісії «Памятники, изданные комиссией для разбора древних актов» (1845—1859), «Древности, изданные комиссией для разбора древних актов» (1846), «Архив Юго-Западной России» (1859—1861), він відредагував акти про права й обов'язки власників поземельної власності по відношенню до селян—1490—1596 рр., матеріали до історії України 1648—1660 рр., «уставу на волюки», акти про устрій поміщицьких маєтків Південно-Західної Росії в XVI ст. — 1566—1598 рр., опис життя князя А. М. Курбського в Литві і на Волині, а також ті акти, що відносяться до історії православної церкви 1481—1596 рр., постанови дворянських провінціальних сеймів у Південно-Західній Росії тощо.

¹ Русский биографический словарь, т. Ибак-Ключарев, СПб, 1897, стор. 4.

² О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою.— Сочинения Н. Д. Иванишева, К., 1876, стор. 5—81.

³ Н. Д. Иванишев. Речь об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1841, № 6; Сочинения Н. Д. Иванишева, К., 1876, стор. 86—101.

⁴ Древнее право чехов.— Сочинения Н. Д. Иванишева, стор. 105—148.

⁵ А. Романович-Славатинский. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева.— «Древняя и новая Россия», 1876, т. 1, стор. 21.

⁶ Сведения о деятельности Киевской комиссии для разбора древних актов. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып. 1, К., 1911, стор. 2.

М. Д. Іванишев написав ряд наукових праць, в основу яких лягли джерела, особисто ним зібрані. Всі вони були надруковані в журналі або вийшли окремими виданнями, а в 1876 р., зібрані його учнем проф. А. В. Романовичем-Славатинським, вийшли окремою книжкою під назвою «Сочинения Н. Д. Иванишева». Серед них найбільшу цінність становить праця з історії общини, що є по суті першою спробою на основі архівних матеріалів дослідити походження общини, склад і компетенцію копних судів XVI—XVII ст., характер судочинства в селах Правобережної України. На думку М. Д. Іванишева, в склад общини входили люди простого стану — «селяни королівські, поміщицькі, монастирські і церковні, сільчани або вільні поселяни, міщани, що не користувалися правом магдебурзьким..., безземельні шляхтичі...» Вчений показав, що община в XVI—XVII ст. не мала права власності на землю, що у зборах «копи» брали активну участь не всі члени общини, а «тільки домохозяї» — «зходатаї». В центрі уваги автора не община з її економічними й адміністративними функціями, а судова діяльність першої, тобто діяльність копних судів. Копний суд XVI—XVII ст., у розумінні вченого, це суд общини, яка «об'єднувала від чотирьох до дев'яти сусідніх селищ»⁷. Сільську общину і копні суди дослідник виводить з давніх додержавних часів. Підкресливши демократичний характер народного судочинства в далекому минулому він показав, що його елементи збереглися в XVI—XVII ст. завдяки тому, що всупереч земським, підкоморським та іншим судам «копи» в судових справах користувалися народними звичаями.

Симпатизуючи «демократичному началу» копних судів, М. Д. Іванишев водночас був далеким від ідеалізації судочинства XVI—XVII ст. Він зазначав, що сільські общини XVI—XVII ст. були «в стані крайнього занепаду й розрухи», а копні суди «з своїми давніми звичаями, які збереглися в пам'яті зходатаїв, були дивною аномалією в загальному складі управління». В зростанні влади поміщиків над селянами, у втручаннях їх у народне судочинство М. Д. Іванишев бачив одну з причин занепаду копного суду XVI—XVII ст. Учений підкреслює необмежену владу поміщиків над селянами, їх «безвідповідальне право страчувати своїх слуг і селян», охарактеризував копний суд XVI—XVII ст. як далекий від «неупередженого розслідування справи» і сумлінності⁸, показав судочинство на «копі», систему доказів, функції позивача і відповідальність общини за злочин на її території.

Однак М. Д. Іванишев ототожнював сільську общину з копою, що призводило до звуження компетенції першої, до неправильного розуміння її походження. «Головна мета об'єднання селищ в общини полягала в тому, — писав він, — щоб попереджати порушення законів, викривати й переслідувати злочинців, судити і карати їх, нарешті, присуджувати і доставляти покривдженому винагороду». Таке об'єднання селищ, як відомо, є копним судовим округом, а не общиною. Суспільно-економічною основою копного суду як громадської політичної надбудови була сільська громада. Хоча дослідник іноді згадував про «природні економічні закони»⁹, однак не згадував у них причин походження общини. Розповідаючи про її розклад, М. Іванишев розглядав тільки зовнішню причину цього процесу втручання поміщиків й уряду, не помічаючи соціально-економічних явищ у самій общині. Проте, незважаючи на вказані помилки й недоліки, праця зайняла чільне місце в історико-юридичній науці, розв'язала цілий ряд важливих питань, зокрема про копні суди.

Певний вклад вніс М. Д. Іванишев і в розробку проблеми про церковну унію 1596 р., присвятивши їй історії спеціальні праці¹⁰, написані на основі джерел і глибокого знання праць прогресивних польських істориків Е. Морачевського, І. Лелевеля, котрих він považав як «справжніх польських учених». У своїх дослідженнях М. Д. Іванишев відтворив картину підготовки урядом Речі Посполитої ґрунту до злиття католицької віри з православною, що її той провадив від Люблінської унії 1569 р. до Брестського церковного собору 1596 р., визначив причини цих урядових заходів, показав ставлення українського народу до уніатства, боротьбу за православія.

Історик писав, що Польща протягом XIV—XVI ст. неодноразово намагалася підкорити руські землі, які перебували в складі Великого князівства Литовського. Переломним моментом в історії українських та білоруських земель він вважав саме Люблінську унію, в результаті якої вони були приєднані до Польщі у вигляді провінції¹¹. При цьому М. Д. Іванишев підкреслює насильницький характер унії та її згубні наслідки для українського народу. В постановках дворянських сеймів «ми знаходимо, — зазначає автор, — безперервні скарги західноруського дворянства на

⁷ Н. Иванишев. О древних сельских общинах в Юго-Западной России, К., 1863, стор. 236, 238, 233.

⁸ Там же, стор. 254, 255, 242, 256, 257.

⁹ Там же, стор. 236, 251.

¹⁰ Н. Иванишев. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива.— «Русская беседа», 1858, № 3; «Архив Юго-Западной России», ч. 2, т. I, К., 1861; — Сочинения Н. Д. Иванишева, стор. 373—413.

¹¹ Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России.— Сочинения Н. Д. Иванишева, стор. 413.

свавілля магнатів, що захопили в свої руки законодавчу владу, на несправедливу роздачу староств і вищих державних посад, на протизаконні дії судової і виконавчої влади, на грабежі і свавілля жовнірів та на переслідування православної віри»¹². Своє обгрунтоване твердження про загарбницьку політику польських властей на Україні після Люблінської унії М. Д. Іванишеву довелося відстоювати в полеміці з польсько-шляхетськими ідеологами в історіографії.

Вчений спростував докази своїх рецензентів, за якими український народ після нібито добровільного входження його земель у склад Польщі, скріпленого Люблінською унією, здобув багато переваг порівняно з попереднім своїм становищем. Ці переваги вбачалися в користуванні українською шляхтою начебто всіма правами в державі та в культурницькій місії польського уряду, який відкривав єзуїтські школи на Україні. М. Д. Іванишев довів, що приєднання українських земель до Польщі не можна назвати добровільним¹³, показав, що глибоко помилковим є ототожнення правового становища української шляхти і польського панства. Незважаючи на те, писав він, що в XVII ст. українські провінціальні сеймики досягли великого розвитку, рішення їх «мало бралися до уваги генеральними варшавськими сеймами»¹⁴.

На думку М. Д. Іванишева, саме з 1569 р. почався процес покатоличення різних станів українського суспільства і, в першу чергу, верхівки православного шляхетства. Розповсюдженням єдиної віри в державі уряд Речі Посполитої переслідував, як указував історик, «чисто політичну» мету¹⁵. Вона полягала в намаганні добитися «внутрішнього спокою...», досягти політичної сили на міжнародній арені, розірвати «моральний зв'язок, який з'єднував Західну Русь з Московською державою»¹⁶. Правильно назвавши мотиви, які спонукали польський уряд до насадження унії, М. Д. Іванишев, проте, не помітив глибоких коренів цього процесу, що полягали не тільки в політичній меті уряду, а перш за все в економічній зацікавленості польської шляхти повновладно господарювати на українських землях, ще більше підпорядкувати собі й без того пригнічені маси.

Позитивним у праці вченого слід вважати його прагнення розкрити, чому прийняття уніатства стало можливим наприкінці XVI ст. Для дослідника насадження уніатства — не випадковість, а закономірний процес, викликаний «розладом православної ієрархії і відсутністю широкої народної освіти» на Україні. Помилково розглядаючи розлад православної ієрархії як результат втрати високих ідейних якостей новим духовенством, обраним з дворян, історик, однак, вірно показав розбещеність тієї частини вищого православного духовенства, яке заради «спокою, багатства і пошестей» зрадило православну віру і стало «сліпим знаряддям єзуїтів»¹⁷.

Водночас М. Іванишев зазначив, що в 1596 р. зрадила тільки верхівка духовенства та дворянства, що серед українського православ'я, шляхетства, міщанства була сильною й опозиція: «З часів Брестського собору, на якому була прийнята унія 1596 р., — писав він, — не проходило майже ні одного сейму, де б не лунав голос західноруського дворянства на захист православної віри»¹⁸. Опір міщанства виявився в утворенні православних братств.

Однак у своїй оцінці історії двох уній М. Д. Іванишев перебільшував роль ідейного фактору, недооцінюючи соціально-економічні й класові мотиви. Це перш за все відбілося на характеристиці визвольної війни 1648—1654 рр.

Учений не присвятив спеціального дослідження цій видатній події в історії українського народу, але в праці «Зміст постанов дворянських провінціальних сеймів у південно-західній Росії» висловив свої думки про причини, характер і рушійні сили визвольної війни. Як і більшість буржуазних істориків того часу, М. Д. Іванишев помилково вбачав причину війни лише в захисті православної віри. Він дивився на Брестську унію як на головну причину національно-визвольного руху українського народу. Водночас автор вірно підкреслив народний характер війни, назвав її «народним повстанням», «народною війною». Звернув увагу на те, що, коли селяни із зброєю в руках відстоювали православну віру, дворяни «для збереження свого життя і майна змушені були або пристати до козаків, або зробитися поляками, відректися від свого народу і прийняти католицьку віру»¹⁹.

Погляди М. Д. Іванишева не виходили за межі ліберально-буржуазної історіографії того часу. Він засуджував релігійний і національний гніт з боку польської шляхти, вказував на тяжке економічне становище селянства, співчутливо ставився до народних мас, до їх судочинства, боротьби проти польсько-шляхетського гніту. Кри-

¹² Сочинения Н. Д. Иванишева, стор. 381.

¹³ Рецензія на ч. 2 «Архіва Південно-Західної Росії». — «Современник», 1861, № 4, стор. 442

¹⁴ Сочинения Н. Д. Иванишева, стор. 439.

¹⁵ Там же, стор. 300.

¹⁶ Там же, стор. 301—302.

¹⁷ Там же, стор. 320.

¹⁸ Там же, стор. 399.

¹⁹ Там же, стор. 409—411.

тикував вище православне українське духовенство й особливо дворянство за зраду своїй вірі, народові. Однак головну роль в історичному процесі він відводив ідеї-ному фактору. Ідеалістичне перебільшення значення релігійних мотивів в історії України XV—XVII ст., недооцінка соціально-економічних причин — вади, характерні для всіх праць історика.

Але, незважаючи на слабкість його методологічних позицій і деякі невірні положення в дослідженні конкретних питань, М. Д. Іванишев, безумовно, вніс значний вклад в історичну науку України.

О. Ф. СКАКУН

ГІНЦІВСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА

(До 100-річчя її виявлення)

Восени 1871 р. в с. Гінцях поблизу м. Лубен на Полтавщині під час земляних робіт на глибині понад 2 м від поверхні разом з кістками мамонтів було виявлено й розщеплені кремені — знаряддя праці

первісної людини — свідчення її трудової діяльності.

1872 р. учитель природничої історії (природознавства й географії) Лубенської гімназії Ф. І. Камінський встановив, що Гінцівська стоянка припадає на стародавній кам'яний вік. Таким чином, зазнали краху твердження ряду західноєвропейських дослідників, наприклад, датського археолога Ворсо, про незаселеність території Східної Європи (крім морського узбережжя) на відміну від Західної в епоху палеоліту. Водночас стала зрозумілою необхідність і перспективність пошуків палеолітичних пам'яток на території нашої країни. В 1873 р. разом з відомим професором геології Київського університету К. М. Феофілактовим Камінський здійснив перші розкопки стоянки. Так було започатковано вивчення палеолітичних пам'яток на всій території Східної Європи. Результати роботи були висвітлені в доповідях дослідників, виголошених на засіданнях III Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся в Києві в 1874 р.¹

З того часу лише на території України (від Закарпаття до Сіверського Дінця і від Полісся до гірських районів Криму) виявлено близько 400 різноманітних палеолітичних пам'яток². Багато з них внаслідок багаторічних археологічних розкопок добре вивчені, завдяки чому стародавній кам'яний вік нині вважається закономірним і найдавнішим періодом історії людства.

Гінцівська стоянка, будучи першою й деякий час єдиною палеолітичною пам'яткою в Європейській Росії, дуже швидко стала всесвітньовідомою і час від часу привертала увагу як дослідників-науковців, так і любителів слави та сенсацій. Так, наприклад, на початку XX ст. геологічні умови стоянки вивчав відомий дореволюційний дослідник М. І. Криштафович³. У 1904—1906 рр. ректор Київського університету Р. Гельвіг, лікар за фахом, фактично знищив пам'ятку, безсистемно розкривши досить значну її частину. До того ж, виявлені ним матеріали безслідно втрачені. Не збереглася також документація розкопок, якщо вона взагалі велася. Відомо, що Р. Гельвіг розкопав близько 40 черепів мамонта. Виходячи з результатів пізніших досліджень, можна наближено допускати, що ним були розібрані залишки кількох господарсько-побутових комплексів стоянки, споруджених з великих кісток тварин, зокрема черепів мамонтів.

Перші великі за своїми масштабами і по-справжньому наукові комплексні дослідження в Гінцях були здійснені в 1914—1915 рр. завідуючим археологічним відділом Полтавського губернського музею В. М. Щербаківським. 1915 р. активну участь у розкопках взяв відомий російський археолог В. О. Городцов. У різний час Гінцівську стоянку відвідали видатні вітчизняні геологи — академіки В. І. Вернадський і О. П. Павлов, професор Г. Ф. Мірчник, палеонтолог, академік М. В. Павлова та інші. З матеріалами розкопок ознайомився також дослідник Мізинської стоянки на Десні археолог і антрополог Ф. К. Вовк. Більшість тогочасних дослідників не зрозуміла справжнього значення скупчення кісток мамонта та інших тварин, вважаючи

¹ Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам; К. М. Феофилактов. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на реке Удае Лубенского уезда Полтавской губернии.— Труды III археологического съезда, т. I, К., 1878.

² Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 81, М.—Л., 1961.

³ Н. И. Криштафович. Станции древнейшего палеолитического человека на территории Европейской России и ее геологический возраст.— Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей, Спб., 1902, стор. 133—134.

їх звичайними «купами»⁴. Однак короткий опис цих залишків нині може бути використаний для характеристики Гінцівської стоянки.

1935 р. стоянка досліджувалась Гінцівською палеолітичною експедицією Інституту історії матеріальної культури (нині — Інститут археології) АН УРСР та Державного історичного музею (Москва) під керівництвом археолога І. Ф. Левицького. В роботі експедиції взяли участь відомі археологи і палеонтологи — О. Я. Брюсов, М. Е. Фосс, І. Г. Підоплічко та інші. Вони, з метою відтворення давніх житлових та побутових об'єктів і комплексів, а також стоянки в цілому, вперше на Україні застосували методику одночасного розкриття культурного шару на значних площах. Результати роботи експедиції досить повно висвітлені⁵. 1952 р. на одній з ділянок стоянки випадково виявлено культурні залишки, переважно кістки мамонта, які потрапили до Лубенського краєзнавчого музею.

Отже, Гінцівська стоянка протягом усього часу привертала увагу дослідників. Вона згадується також в численних узагальнюючих та довідкових працях про давній кам'яний вік у Східній Європі⁶.

Залишки Гінцівської стоянки знаходяться на схилі другої надзаплавної тераси правого берега долини р. Удай (правої притоки р. Сули) і залягають в смугі світло-жовтого суглинку (лесу) на глибині 2—3,5 м. У її культурному прошарку виявлено велику кількість кісток різних тварин (мамонта, північного оленя, зубра, ведмедя, вовка, пецця, зайця та ін), розщеплених кременів, кісткового вугілля і золи, виробів з каменю й кісток. Кістки переважно великих тварин розміщені у вигляді округлих скупчень, по краях яких знаходилися найбільші кістки — черепи і тазові. За даними останніх досліджень подібних скупчень, це свідчить про наявність у пізньопалеолітичну епоху невеликих наметоподібних наземних довгочасних жител, для обкладання похилих стін яких і використовувалися великі кістки тварин. Для спорудження одного такого житла необхідно було в середньому до 20 черепів мамонта⁷. Невеликі округлі скупчення кісток в заглибинах використовувалися для господарських, виробничих і побутових потреб.

Крем'яні знаряддя (бокові різці, кінцеві, округлі і подвійні скребки, ріжучі вістря, пластинки з затупленим краєм, ножовидні інструменти та ін.) Гінцівської стоянки малі за розмірами. Серед виробів з кістки і рогу цікаві тонкі і досконало виготовлені голки з вушками, проколки, наконечники дротиків, молотковидні знаряддя тощо. На кількох кусках бивнів мамонта є орнамент у вигляді вірзних ліній; багато уламків кісток мають сліди обробки або застосування в роботі — розколотих, оббитих, розпиляних і т. д.

Гінцівська стоянка існувала досить тривалий час, будучи добре обжитим поселенням стародавніх мисливців на мамонтів, північних оленів та інших тварин, що жили в долині Удаю та на плато його берегів. За характером культурних залишків вона відноситься до кінця пізньопалеолітичної епохи (її мадленської пори) — близько 12—15 тис. років.

Незважаючи на те, що нині у Східній Європі відомо вже багато пізньопалеолітичних стоянок, навіть краще досліджених, Гінцівська по праву займає серед них почесне місце. Адже саме завдяки їй у вітчизняній науці почалося вивчення найдавнішого минулого людства на європейській території нашої країни, зокрема на Україні.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

⁴ В. М. Щербаківський. Розкопки палеолітичного селища в с. Гінцях Лубенського повіту в 1914—1915 рр.— Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. І, Полтава, 1919; В. А. Городцов. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г.— Труды Отдел. археологии Росс. Ассод. научно-исследовательских институтов общественных наук, I, М., 1926.

⁵ І. Ф. Левицький. Гінцівська палеолітична стоянка.— Палеоліт і неоліт України, I, К., 1947; А. Я. Брюсов. Гонцовская стоянка.— Советская археология, V, М., 1940; И. Г. Подопличко. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки.— «Природа», 1936, № 2.

⁶ А. С. Уваров. Археология России. Каменный период, т. I, М., 1881; Г. Обермайер. Донсторицкий человек, Спб., 1913; В. А. Городцов. Археология. Каменный период, т. I, М.—Л., 1923; А. П. Павлов. Геологическая история европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека, М.—Л., 1936; П. П. Ефименко. Первобытное общество, К., 1953; П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 40, М.—Л., 1953.

⁷ И. Г. Подопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине, К., 1969.

До 350-річчя хотинської битви

УКРАЇНСЬКО-ІРАНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

рецькі гарнізони причорноморських міст завжди перебували в стані бойової готовності. «В кожному порту, як на європейському, так і на азійському берегах,— писав 20 лютого 1617 р.* з Бару великий коронний гетьман С. Жулківський польському королеві Сігізмундові III,— мешканців охопив такий великий жах, що [вони] подали прохання до султана: якщо їх не боронитимуть, то вони піддадуться козакам»¹. «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б вони (козаки. — Я. Д.) не взяли і не сплюндрували, — повідомляв у травні 1618 р. з Фергабаду (Каспійське узбережжя) відомий італійський мандрівник П. Делла Валле своєму приятелю М. Скіпано з Неаполя. — В кожному випадку вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, коли вони лише прикладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати»².

Правду кажучи, основні пружини такого зростання сили і значення козацького флоту на Чорному морі в роки, що передували Хотинській війні, досі ще не з'ясовані як слід — ми знаємо лише їх наслідки. Влітку 1614 р. козаки спустошили район Трапезунта, того ж року взяли Синоп; весною 1615 р. спалили дві стамбульські пристані, 1616 р. розгромили турецький флот біля Дніпровського лиману, під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного взяли штурмом Кафу і Трапезунт*, робили морський похід на Босфор. Весною 1617 р. відбувся ще один козацький морський похід. Очевидно, лише частина відомостей про козацькі наскоки на турецьке узбережжя дійшла до нашого часу. Пишучи, наприклад, про Варну, єзуїт Л. де Гранжіє повідомляв 2 березня 1615 р. з Мокви (Західна Грузія) генералові свого ордену К. Аквавіві, що «її мешканці відчувають страх перед козаками, які влітку влаштовують по кількі наскоків на цю країну. Ось чому стояв там гарнізоном загін французьких солдатів»³. Козацькі морські походи того часу створювали надзвичайно напружену обстановку в басейні Чорного моря, що ускладнило міжнародні відносини, зокрема між Туреччиною і Польщею. З іншого боку, ці походи об'єктивно полегшували становище Ірану, з яким Туреччина в 1616 р. розпочала нову війну, намагаючись повернути території, втрачені під час попередньої ірано-турецької війни 1602—1612 рр. (Азербайджан, Вірменію, Східну Грузію, Південний Курдистан, Луристан).

Дослідження історії морських походів козаків на Туреччину дає можливість виявити своєрідну черговість: вони посилювалися в ті роки, коли Туреччина вплутувалася в нову війну на Сході чи на Заході. Очевидно, Запорізька Січ мала в своєму розпорядженні відомості про зовнішньополітичне становище Туреччини і використовувала їх у стратегічному плані. В одній з промов на Варшавському сеймі 1616 р. просто говорилося про взаємозалежність цих справ: «Мусимо завжди боятися Туреччини, бо, коли розправиться з Персією, то [...] і нас не мене [...] або, зневірившись у своє щастя у (війні) з Персією, шукатиме його в нас»⁴. «Маю попередження, — писав С. Жулківський примасові Польщі В. Гембіцькому з Бару 1 жовтня 1617 р., — з таємної ради турецького султана, що, тільки-но заспокояться з Персією, всією силою своєї держави звальяться війною на нашу Річ Посполиту»⁵. Підканцлер Литовського великого князівства, вільнюський єпископ Є. Волович, виступаючи на Варшавському сеймі в лютому 1618 р., говорив: «Тільки війна з Персією відтягає її (Туреччини.— Я. Д.) сили [...], якщо буде укладено мир з Персією, немає жодного сумніву, що всіма силами звернеться проти нас»⁶.

В такий тривожний для західних і східних сусідів Туреччини час знову виникла ідея антитурецької коаліції, в якій північний щодо Туреччини фронт могли утво-

* Дати подаються за новим стилем.

¹ S. Żółkiewski. Pisma, wyd. A. Bielowski, Lwów, 1861, стор. 249.

² P. Della Valle. Viaggi, vol. I, Brighton, 1843, стор. 615.

* Про захоплення Трапезунта козаками говорять також тогочасні вірменські хроніки, дані яких в українській історіографії не використовувалися. Дрібні хроніки XIII—XVIII ст., т. 2, Єреван, 1956, стор. 268, 394 (вірм. мовою).

³ Documents inédits concernant la Compagnie de Jésus, publ. par le A. Garayon. Poitiers, 1869, стор. 1; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. 44, Тифлис, 1915, стор. 33.

⁴ Матеріали до історії української козащини. Т. 2, Львів, 1908, стор. 175; автор промови невідомий; датування її непевне (в публікації — 12 вересня 1616 р. але насправді сейм 1616 р. тривав від 26 квітня до 7 червня).

⁵ S. Żółkiewski. Назв. праця, стор. 288.

⁶ Матеріали.... Т. I, стор. 191.

вати Іран, грузинські князівства⁷, Запорізька Січ, Польща. Всі перелічені сторони бачили реальні позитивні наслідки від такої коаліції — кожна з них робила більш-менш жваві дипломатичні заходи для перетворення ідеї коаліції в життя.

До нашого часу дійшли відомості про дипломатичну діяльність Запоріжжя на початку XVII ст., скеровану на включення Січі як фактично рівноправного партнера в антитурецьку коаліцію. Нитки дипломатичних зв'язків Січі ведуть на дві протилежні сторони: на Заході — до Франції короля Людовика XIII, на Сході — до Ірану шаха Аббаса I.

Відомості про дипломатичні зв'язки Січі з Іраном у 1617—1620 рр. збереглися в мемуарах італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь в українсько-іранських переговорах, а його мемуари, опубліковані вперше в Римі у другій половині XVII ст., зберегли докладні відомості. П. Делла Валле (1586—1652) — колоритна постать навіть для XVII ст.⁸, дуже ерудований чоловік римського дворянського походження, автор ряду праць на різні теми, може вважатися типовим представником пізнього гуманізму. Він був солдатом у Північній Африці (в Берберії), а 1614 р., під впливом свого неаполітанського приятеля, лікаря і знавця східних мов Маріо Скіпано, переодягся в паломника — й почав тривалу мандрівку по східних країнах, яку закінчив у 1626 р. За дванадцять років своїх подорожей (Туреччина, Єгипет, Палестина, Іран, Індія, Арабський півострів) він написав 54 листи до М. Скіпано, що й лягли в основу видання його «Подорожей». Делла Валле перший привіз до Європи зразки давньоперських клиновидних написів. Він був добрим спостерігачем, знав турецьку, перську, гірше — арабську мови й тому його мемуари мають значну цінність. Після повернення до Італії Делла Валле став експертом у східних справах при папському дворі.

Зберігся особистий архів мандрівника. Недавно його нащадки передали всі матеріали до Ватиканського архіву, де вони зберігаються в окремому фонді («Archivio Della Valle — Del Bufalo»). Дані матеріали дали можливість реконструювати весь творчий процес (це дуже важливо з джерелознавчої точки зору), що довів до створення «Подорожей». Свої спостереження і міркування Делла Валле спершу записував до щоденника (зберігається у Ватиканській бібліотеці). На основі нотаток він складав чернетки листів (які також зберглися), а оригінали надсилав до Скіпано та рідних у Рим. Порівнюючи оригінал з опублікованим текстом (листи з Ірану вийшли вже після смерті автора) можна помітити в друкованому тексті чимало купюр. Тому виникла потреба нового видання листів Делла Валле на основі оригіналів, яке й готується тепер в Італії.⁹

Не можна сказати, що Делла Валле та його мемуари зовсім невідомі українській історіографії. Понад сто років тому на опис мандрівки Делла Валле натрапив історик Н. Вахнянин, який написав працю про українсько-іранські зв'язки 1618—1620 рр. В ній не лише докладно викладено відомості, збережені в «Подорожах», але й подано їх на фоні міжнародних подій того часу, пов'язано їх з діяльністю гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного¹⁰. Але чомусь дослідження Вахнянина забулося — його не знав жоден з українських дослідників, які серйозно займалися історією козаччини! Лише через 60 років після Вахнянина про мемуари Делла Валле згадав М. Левченко¹¹. Мимохідь торкнувся українці «Подорожей» І. Борщак¹². Через кілька десятиріч про них писав Д. Наливайко, який, однак, не помітив, що в мемуарах докладно розповідається про встановлення українсько-іранських диплома-

⁷ В. П. Габашвілі. З дипломатичної історії Грузії (Грузія і антиосманська коаліція XVI—XVII ст.).— Матеріали з історії Грузії і Кавказу. Вип. 31, Тбілісі, 1954, стор. 59—128 (груз. мовою). За допомоги в розшуках літератури грузинською мовою автор статті висловлює подяку К. О. Чхатарайшвілі (Інститут історії, археології і етнології ім. І. А. Джавахішвілі Академії наук Грузинської РСР, Тбілісі).

⁸ V. Losito. Pietro Della Valle, Varese, 1928; R. Almagià. Pietro Della Valle (nel terzo centenario della sua morte).— Rivista geografica italiana, vol. 60, Firenze, 1953, стор. 1—18; P. G. Bietenholz. Pietro Della Valle (1586—1652). Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbildes im Abendlande. Basel und Stuttgart, 1962.

⁹ P. G. Bietenholz. Назв. праця, стор. 80.

¹⁰ Н. Вахнянин. Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620.— «Правда» (Львів), 1868, № 43, стор. 509—512; № 44, стор. 522—525; № 45, стор. 533—534.

¹¹ М. Левченко. Звістки про турецьке «бегадурство» та про Україну й Східну Європу першої пол. XVI ст. у французького Гільйома Постеля; його ж. З поля фольклористики й етнології. Статті та записи, К., 1927, стор. 16—19.

¹² E. Borshak. L'Ukraine dans la litterature de l'Europe Occidentale.— Le monde Slave, t. 3, Paris, 1933, juillet, стор. 137.

тичних зв'язків¹³. Текст повідомлень Делла Валле про козаків не лише унікальний за своїм змістом, але й досить великий за обсягом — якщо всі ці відомості скласти, то їх набереється майже друкуваний аркуш.

Частіше і глибше використовувалися відомості Делла Валле в грузинській історіографії — саме в плані висвітлення українсько-грузинських зв'язків у середньовіччі. Протягом останніх двадцяти років до Делла Валле зверталися історики Я. Цінцадзе¹⁴, С. Родоная¹⁵, О. Жужунадзе¹⁶. Правда, за межі проблематики українсько-грузинських зв'язків вони не виходили.

У російській історіографії Делла Валле згадувався рідко. Хоча славіст В. Ламанський понад сто років тому «відкрив» Делла Валле¹⁷, але це повідомлення загубилося. Лише недавно О. Новосельцев, досліджуючи російсько-іранські зв'язки, пригадав записки італійського мандрівника¹⁸, але використав їх поверхово.

На відомості про українсько-іранські стосунки і дипломатичні переговори в 1617—1620 рр. натрапляли, цілком зрозуміло, всі ті західноєвропейські історики, які вивчали мандрівки Делла Валле по Ірану. Література про нього, особливо італійською мовою, налічує десятки серйозних праць¹⁹. Слід сказати, що автор фундаментальної біографії мандрівника італійський історик І. Чампі²⁰ та знавець Делла Валле швейцарський дослідник П.-Г. Бітенгольц²¹ розглядали українсько-іранські переговори як одну з ланок монтування антитурецької коаліції в першій половині XVII ст.

В новій іранській історіографії питання про українсько-іранські зв'язки в 1618—1620 рр. не стало об'єктом докладного вивчення (хоча самі мемуари Делла Валле широко використовуються як джерело для дипломатичної історії Ірану).

Хоч у мемуарах Делла Валле є дуже цінний матеріал про польсько-іранські дипломатичні зв'язки, вони в польській історіографії, наскільки нам відомо, не використовувалися.

Для того, щоб можна було зробити об'єктивний висновок про характер стосунків між козацькими гетьманами і шахом Аббасом I, розглянемо докладно всі ці дані на підставі останнього видання італійського оригіналу мемуарів Делла Валле «Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia e l'India [...]» — «Подорожі П'єтро Делла Валле, паломника, описані ним самим в дружніх листах до свого ерудованого приятеля Марія Скіпано, поділені на три частини, тобто Туреччина, Персія та Індія» (т. 1—2), що побачили світ у Брайтоні (Англія) 1843 р. Це перевидання цілком повторює римське видання 1662—1663 рр. (в якому вперше були опубліковані листи з Ірану).

Дана стаття має на меті розглянути лише українсько-іранські дипломатичні

¹³ Д. С. Наливайко. Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією. — *ВІЖ*, 1968, № 6, стор. 145—146.

¹⁴ Я. Цінцадзе. З історії взаємовідносин України і Грузії, Тбілісі, 1954, стор. 18—28, 37—44 (груз. мовою); Ш. А. Месхія, Я. З. Цінцадзе. Из истории русско-грузинских взаимоотношений, Тбилиси, 1958, стор. 58—62; Я. Цінцадзе. Матеріали до історії польсько-грузинських взаємовідносин XV—XVII ст., Тбілісі, 1965, стор. 57—69. (груз. мовою).

¹⁵ С. Э. Родоная. Борьба донского казачества с турецко-татарской агрессией в первой половине XVII в. и его взаимоотношения с Грузией. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата истор. наук, Тбилиси, 1955; його ж. З історії російсько-грузинських взаємовідносин в першій половині XVII ст. (Зносини доносського козацтва з Грузією), Тбілісі, 1961, стор. 16, 37—38 (груз. мовою).

¹⁶ О. Г. Жужунадзе. Дружба грузинского и украинского народов. — *Страницы из истории Грузии*, Тбилиси, 1965, стор. 180.

¹⁷ В. Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании, СПб., 1854, стор. 93—101.

¹⁸ А. П. Новосельцев. Русско-иранские отношения в первой половине XVII в. — *Международные связи России в XVII—XVIII вв.* (Экономика, политика и культура. Сборник статей), М., 1966, стор. 119—120.

¹⁹ R. Almagià. Per una conoscenza piu completa della figura e dell'opera di Pietro Della Valle. — *Rendiconti della Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. 8, vol. 6, Roma, 1951, стор. 375—381.

²⁰ I. Ciampi. Pietro Della Valle il Pellegrino. — *Nuova antologia di scienze, lettere ed arti*, ser. 2, vol. 17, Roma, 1879, fasc. 20, стор. 639—648, 653—654, 658—659 (сторінки, на яких говориться про козаків).

²¹ P. G. Bietenholz. Назв. праця, стор. 158—159, 165—169.

зв'язки, обійшовши відомості Делла Валле про козаків взагалі та його міркування про доцільність участі козаків у антитурецькій коаліції*.

У викладі Делла Валле історія українсько-іранських переговорів ґрунтувалася на спільному антитурецькому спрямуванні. У 20-х роках XVII ст. склалися дружні відносини між Запоріжжям та розташованими на побережжі Чорного моря західно-грузинськими князівствами Мегрелією і Гурією. Один з князів запросив козаків до своєї країни. Козаки радо погодились і часто припливали до грузинських берегів (хоча туркам це не подобалось), зустрічали там гостинність та люб'язність і у відповідь на це охороняли кораблі князя (IV, 617—618).

Цей своєрідний мегрельсько- (чи гурійсько-) український союз підтверджують також інші джерела 20—30-х років XVII ст. Після повернення зі Сходу до Риму Делла Валле подав у 1627 р. папі Урбанові VIII меморіал про Грузію, де підкреслював, що грузини приймають з великою прихильністю козаків «з-над устя Дніпра»²². 1620 р. в Ісфагані грузинський приятель Делла Валле Батоні Меграб розповідав йому, що козаки продовжують відвідувати Грузію, підтримують з нею постійну дружбу і союз (XII, 153)²³. Керівник місії домініканців Джованні да Люкка, який 1629 р. об'їхав та описав Черкесію, Абхазію, Мегрелію і Турію, подав у своїй реляції до Конгрегації для пропаганди віри у Римі розповідь мегрельського князя (ним був тоді Леван II Дадіані) про те, що коли з турецьких кораблів втекло 400 козаків-невільників, майже всі вони заховалися в Мегрелії, а князь змушений був (через економічну залежність від Туреччини) видати 48 втікачів турецьким капітанам²⁴. У грудні 1639 р. Тавей, дворянин Левана II, розповідав російському послуви Федотову Елчинову, що з 1637 р. турки не приїздять до Мегрелії, бо бояться козаків, і відтоді Мегрельське князівство перестало платити данину Туреччині²⁵. Українсько-грузинські зв'язки в першій половині XVII ст. підтверджують численні знахідки польських та інших західноєвропейських монет, що потрапляли до Західної Грузії дніпровсько-чорноморським шляхом²⁶.

Козаки, на думку Делла Валле, вирішили укласти союз з шахом Ірану й при цьому, мабуть, знали, що до Ірану їм найлегше дістатися шляхами грузинських князівств. Пізніше (Делла Валле писав про це на початку травня 1618 р.) козацький флот з понад 2 тис. козаків зупинився в гирлі однієї з рік, що впадають у Чорне море. Спершу всі вони хотіли залишити кораблі в союзному порту й запропонувати свої послуги шахові, що воював з Туреччиною. Але не знаючи ставлення шаха до них, вирішили залишити тільки 40 козаків для розвідки (IV, 618).

Можна вважати, що в даному випадку йдеться про козаків, які восени 1617 р. зробили морський похід до Туреччини, завдали туркам багато шкоди, а під час морської битви вбили пашу, родича султана Ахмета I. Про цей похід говорив С. Жулкевський 25 січня 1619 р. на Варшавському сеймі²⁷. Сорок козаків, про яких згадує Делла Валле, становили, очевидно, заставу однієї чайки.

* Для скорочення обсягу, покликання на джерела подаються в тексті самої статті: в дужках римською цифрою позначено номер листа, арабською — сторінки брайтонського видання. І так: IV — лист, який писався у Феррабаді (Феррагабаді) на початку травня та в Казвіні 25 липня 1618 р., V — лист 22 квітня 1619 р., VI — лист 24 серпня 1619 р., VII — лист від 4 квітня 1620 р., IX — лист від 20 липня 1620 р., XI — лист від 8 серпня 1620 р., XII — лист від 22 лютого 1621 р. (листи V, VI, VIII, IX, XI, XII з Ісфагану).

²² Informatione della Giorgia data alla santità di nostro signore papa Urbano VIII da P. Della Valle il Pelegrino, l'anno 1627.— M. Thévénot. Relations de divers voyageurs curieux, qui n'ont point esté publiées, nouv. éd., t. I, Paris, 1696, стор. 11; «Іверія», Тбілісі, 1879, № 3, стор. 57 (груз. мовою).

²³ Я. Р. Дашкевич. Етнографія України в освітненні восточноязычных источников XVII в.— Вессоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г. Тезисы докладов (секции этнографии, фольклора и антропологии), Тбилиси, 1971, стор. 65.

²⁴ Relazione alla Sacra Congregazione di Propaganda Fide fatta da me frà Giovanni da Lucca, domenicano, missionario alli Tartari, Circassi, Abbazà Mengrilli etc.— M. Тамарашвілі. Історія католицизму серед грузинів з притягненням документів та з коментарієм (від ХІІ до ХХ ст.), Тбілісі, 1902, стор. 148 (груз. мовою).

²⁵ С. А. Белокуров. Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарьева в Дадіанскую землю (1639—1640 гг.).— Чтения в имп. обществе истории и древностей российских, М., 1887, кн. 2, стор. 323.

²⁶ Д. Кебуладзе. Нові матеріали про обіг європейських монет в Грузії.— Дзегліс мегобарі (Друзі пам'ятю культури), т. 23, Тбілісі, 1970, стор. 26—28 (груз. мовою).

²⁷ S. Zólkiewski. Назв. праця, стор. 341. (С. Жулкевський говорить, що похід відбувся після турецько-польської угоди біля Підбілу — угоду складено 23 вересня 1617 р.— й писав королеві та йому, С. Жулкевському, про цей похід султан Ахмед I. Текст цих листів Ахмеда розшукати не вдалося).

Мегрельський чи гурійський князь прийняв козаків і дав їм рекомендаційні листи до царя Імеретії (Башачук)*. Той зустрів їх дуже гостинно, навіть порадив послати до шаха лише одного козака, яким він передасть відповідного листа Аббасові. Козаки обрали Стефана, «за національністю поляка і за релігією католика», («di nazione polacca, e di religione cattolica», який говорив польською і українською мовами («la lingua ruthena»), (IV, 618—619).

Делла Валле не назвав імені імеретинського князя, в якого гостювали козаки. Йдеться ж про Георгія III (1604—1639), столиця його була в Кутаїсі. В той складний для грузинських князівств час він намагався лавірувати між Іраном і Туреччиною, дотримуючись переважно турецької орієнтації. Сумнів викликає те, що Делла Валле говорить про національність і релігію Стефана²⁸. Справа в тому, що всіх «козаків з Польщі» («cosacchi di Polonia»), тобто запорізьких козаків (на відміну від донських, які в Делла Валле «козаки з Росії або Московії» — «cosacchi di Russia o di Moscovia») італійський мандрівник вважав поляками (IV, 613), підкреслюючи, що «козаки — це не є назва нації» (IV, 613). В його розумінні запорожці, як і всі поляки, переважно католики (IV, 617). Очевидно, Делла Валле сам католик, хотів бачити такими й козаків, яким дуже симпатизував.

У Тбілісі Стефан потрапив у двір васального Іранові картлійського царя Баграта VII (Баграт-мірзи), який незабаром в супроводі двох своїх дворян відіслав козацького посланця до шаха. В окремому листі до шаха Баграт докладно виклав усі обставини місії козака. Другого тижня березня 1618 р. (тобто між 4 та 10 березня) Стефан прибув до літньої резиденції шаха — Фергабаду, розташованої на березі Каспійського моря (IV, 619—620).

Шах, ознайомившись з листом Баграта, прийняв Стефана дуже приязно, але оскільки прибулий не знав жодної з мов, що ними володів шах, прийом обмежився виявами пошани, а потім Стефан був переданий під опіку одного з найближчих фаворитів — Есфендіар-беку (IV, 620).

Стефан занепокоївся. Довідавшись про перебування в Фергабаді Делла Валле, негайно подався до нього. Перша зустріч відбулася 13 березня 1618 р. Перекладач Делла Валле знав не лише турецьку, перську, вірменську і французьку, але й трохи українську («un poco la ruthena») мову, і їм вдалося встановити контакт. Стефан розповів про своє завдання в Ірані й обрав Делла Валле, який і до того був великим ентузіастом козацько-іранського союзу, їхнім представником («promotitore») і консультантом («consulatore») (IV, 620—621).

Того ж дня Делла Валле зустрівся з придворним шаха, мегмандаром («охоронцем постелі») Тохта-беком, виклав йому суть справи, а той — Аббасові (IV, 621).

Козацький посол, зустрівши одного дня шаха з почтом на вулиці Фергабада, передав йому письмове прохання. Аббас звернувся тоді, згідно із звичаєм, з голосною промовою до присутніх: «Ви не знаєте, що це за люди, не знаєте, яка вартість цих людей і як з ними треба поводитися. Це ті, що панують над Чорним морем, що здобули стільки міст, що зробили туркам так багато (лиха...). Вони можуть зробити нам велетенську послугу». Після цього Аббас заявив, що має намір скористатися послугами козаків, та наказав віддати Стефанові всі почесті (IV, 612, 622).

Під час чергової зустрічі з Аббасом Делла Валле виступив як речник українсько-іранського союзу, виклав перед шахом усі переваги угоди з козаками і запропонував передати козакам на південно-східному узбережжі Чорного моря невелику територію, укріпити для них порт або гирло ріки, куди б вони могли заходити після морських походів до Туреччини (IV, 666—667).

Шах не дав конкретної відповіді, але 11 травня, відїжджаючи з Фергабада до Казвіна, відпустив Стефана, обдарувавши його золотоканним одягом, грішми та вручивши листа до козацького гетьмана (IV, 685; VI, 46), де (Делла Валле скопіював цей лист і зберігав копію серед своїх паперів) підтверджував, що має намір почати переговори й просив прислати повноважного представника. Італійський мандрівник, з свого боку, передав листа до козаків в Імеретію, щоб вони прибули до шаха, пропонуючи їм свої послуги при переговорах. Крім того, Аббас передав Багратові листи, в яких наказував картлійському цареві допомогти козакам якнайшвидше добратися до перського двору, де вони матимуть найліпшу ласку, яку Аббас хоче проявити до «їх нації» (IV, 685; VI, 46—47).

Тимчасом доля застави козацької чайки в Імеретії склалася трагічно. Георгій III, побуюючись турків, від яких він був залежний, ганебно зрадив. Він дуже гостинно обходився з 39 козаками, але повідомив турків про їх приїзд та наміри. Проводжаючи козаків нібито до Ірану, Георгій обдарував їх, дав прекрасних коней та великий почет з імеретинських дворян. Насправді цар передав козаків, які нічого не підозрювали, не знаючи ні мови, ні шляхів, турецькому паші з фортеці Ван. Козаки

* Делла Валле, пишучи про Імеретію, майже завжди називає її по-турецькому — «Башачук» («ті, що з непокритою головою»). Ця назва Імеретії увійшла в тогочасну вірменську, іранську та російську мови.

²⁸ Такий сумнів висловив уже давно В. Ламанський. Назв. праця, стор. 100.

опинилися в польовому таборі Галіла-паші й не могли навіть оборонятися. Галіла-паша наказав закувати їх у кайдани і кинути у вежу (VI, 47—48).

Шах довідався через шпигунів про цю зраду, але не мав жодної можливості дістатися з своїми військами до далекої Імеретії й покарати Георгія. Єдине, що йому вдалося зробити, — це послати людей за Стефаном, щоб він не потрапив у таке ж лихо. Стефана завернули після трьох днів його подорожі в напрямі Тбілісі (приблизно 15 травня). Він опинився знову у дворі шаха. 31 травня Делла Валле мав розмову про козаків з іранським державним секретарем Агаміром, з яким говорив не лише про воєнні вигоди союзу, але й про його економічні сторони (можливість вести торгівлю іранським шовком з Заходом через Чорне море під охороною козацького флоту). 2 червня 1618 р. під час полювання біля невеликого с. Німевар (поблизу м. Фірузчуг) італійський мандрівник знову зустрівся з Стефаном, котрий тоді не знав ще про трагічну долю своїх товаришів по зброї (IV, 697—700; VI, 48—49).

Необхідно підкреслити, що шах і ті люди, в руках яких сходилися дипломатичні нитки, вміли берегти таємниці, що стосувалися переговорів з козаками. Лише протягом двох наступних років Делла Валле вдалося з'ясувати, що не він підсовував Аббасові ідею союзу, а сам шах дійшов такої думки і вживав заходів до її реалізації. Не випадково, і не за намовою західногрузинських князів, козаки їхали до шаха — йшло це посольство згідно з раніше наміченим планом.

23 липня 1620 р. Делла Валле зустрівся в Ісфагані з генеральним вікарієм домініканців у Вірменії Паоло-Марія Читтадіні. Останній розповів Делла Валле, що саме він, вікарій, писав від імені шаха листа італійською мовою до польського короля Сігізмунда III (якого П. -М. Читтадіні знав особисто). В листі, написаному у Вірменії, недалеко домініканського костюлу св. Павла, шах пропонував на власні кошти збудувати на узбережжі Чорного моря, на території Гурії, неподалік Трапезунта, фортецю й передати її козакам, якими командували поляки. Аббас сповіщав Сігізмундові (католицький фанатизм якого був відомий), нібито всі грузини — християни опиняться тоді під владою короля. Подібного змісту листа скерував шах до папи Павла V (XI, 131).

Про ці пропозиції Аббаса (листа до Польщі передав шах через свого дипломатичного агента і розвідника вірменина Якова) довідалися посли Гурії чи Імеретії або інших грузинських князівств, що перебували тоді при перському дворі. Комбінації шаха викликали їх невдоволення. Появу козацького посольства на Чорноморському узбережжі грузинські правителі сприйняли як одну з ланок реалізації іранських планів — і, в результаті, козаки опинилися в турецькій в'язниці (XI, 131).

Обставина, що лист Аббаса до Сігізмунда був написаний до появи козацького посольства в Грузії, дозволяє датувати лист принаймні 1617 р. Цілком можливо, що лист написаний тоді, коли воєнне становище Ірану дуже ускладнилося — саме в 1617 р. турецько-татарська армія була біля стін Тебризу.

Протилежна сторона відгукнулася позитивно на пропозицію шаха.

9 листопада 1618 р. Делла Валле зустрівся в Казвіні з вірменином Яковом, який — через Венецію, Стамбул і, мабуть, Алеппо — повернувся з своєї подорожі з Західної Європи. Яків привіз для шаха листи від польського короля, австрійського ерцгерцога Фердинанда та інших європейських володарів. Яків розповів Делла Валле, що, готуючи відповідь Аббасові, Сігізмунд зібрав раду, в якій взяли участь козацький гетьман, французький посол та два священники, як уповноважені папи. Король, гетьман і французький посол написали листи до шаха. Аббас не читав їх усі, а передав на збереження державному секретареві Агамірові. Сам шах задовольнився усьмн звітом Якова (V, 916).

23 листопада 1618 р. було укладено турецько-іранське перемир'я, вигідне для іранської сторони, що зберегла за собою майже всі території, взяті під час попередньої війни. Зацікавлення шаха ідеєю антитурецької коаліції зменшилося, проте над Європою — в першу чергу над Україною та Польщею — нависла реальна турецька загроза.

Весь цей час (від травня 1618 р.) козак Стефан перебував при дворі шаха. Можна думати, він брав участь в усіх подорожах двору, викликаних воєнними подіями. Після року ув'язнення в турецькій вежі (Делла Валле не знав, усім чи деяким) козакам вдалося втекти. Вісім з них 17 червня 1619 р. добралися до Ісфагану. Стефан та його товариші опинилися у тяжкому становищі. Шах годував їх пустими словами, Стефана не відпускав. Європейська колонія Ісфагану вирішила відправити українських посланців таємно (всупереч волі шаха, який, мабуть, надіявся, що козаки приймуть іслам) через Індію до Європи (VI, 48—49).

Про дальшу долю Стефана й інших козаків Делла Валле нічого не згадує.

Запорожці стежили за долею свого посольства. Довідавшись про віроломство Георгія III й зазідаючи, що в зраду замішані правителі Мерелії чи Гурії, козаки висадилися на узбережжя і спустошили його. Відомості про цю каральну експедицію дійшли до Ісфагану влітку 1619 р. (VI, 49). Самі грузини вважали акт помсти заслуженим — в кожному випадку, 20 вересня 1620 р. в Ісфагані Делла Валле до-

відався від свого грузинського приятеля Батоні Мерраба, що козаки далі приїздять до Грузії і постійно підтримують з нею союзні відносини (XII, 153).

16 квітня 1620 р. до Ісфагану з Польщі прибули вірмени з листами для шаха і для П.-М. Чіттадіні. П.-М. Чіттадіні перебував тоді в Гоа (Індія) і листа до нього відкрив вікарій кармелітів у Ірані Джованні-Тадео. У ньому йшлося про лист привезений вірменином Яковом до Ісфагану восени 1618 р. (IX, 112—113) від «Olivarius de Marcones, P. K.» (IX, 112).

Оліварій де Марконес у листі до П.-М. Чіттадіні (який Делла Валле скопіював) повідомляв, що він з великим нетерпінням чекає на відповідь шаха та повернення Якова з Ірану. Поляки (Делла Валле коментував — козаки) погодилися з планом Аббаса захопити порт Яні («Portus Ianii») на Чорному морі (за словами Делла Валле цей порт був на р. Трапезунт). Надалі він залишався б володінням шаха. Оліварій де Марконес заявляв, що він готовий особисто прибути для переговорів з шахом і просив від Аббаса відповіді на цей і попередній листи. Наприкінці де Марконес повідомляв, що поляки і козаки («il Polacco ed i Cosacchi») готові діяти, якщо буде підтримка шаха (IV, 113).

Підбиваючи підсумки реляцій Делла Валле, можна зробити такі висновки. У 1617 р. (коли почалася турецько-іранська війна) шах Аббас I запропонував королю Сігізмунду III спільні воєнні дії проти турків, при чому найактивніша роль відводилась запорізьким козакам, що мали захопити один з портів на південно-східному узбережжі Чорного моря. Сігізмунд, козацький гетьман, французький посол у Польщі та представники папи на нараді у Варшаві погодилися з пропозицією шаха і в жовтні — листопаді 1618 р. вірменин Яків доставив Аббасові відповідь.

Посольство козаків у березні — травні 1618 р. вирушило до шаха. В ролі посередника виступав Делла Валле. Аббас звернувся з листом до козацького гетьмана, запропонувавши йому для продовження переговорів вислати посла з відповідними повноваженнями. Цей лист не дійшов до адресата, бо козаки потрапили в турецький полон, а після встановлення миру між Іраном і Туреччиною в листопаді 1618 р. шах втратив інтерес до антитурецької коаліції.

У світлі викладених тут фактів дипломатичної історії залишається розв'язати питання про питому вагу Запорізької Січі в усій цій дипломатичній грі і про особи, в руках яких — з козацького боку — сходилися нитки переговорів з шахом.

У воєнному плані основною ударною силою при виконанні задуму шаха повинні були стати козаки. Це незаперечно, бо при становищі, яке склалося 1617 р., важко було думати, щоб самі перси могли пробитися до Чорного моря або щоб польські військові частини (при заграванні Польсько-литовської держави в Туреччиною) наважилися брати участь в такій операції. Зрештою, про будь-які морські походи польських військ на Чорному морі, навіть при використанні козацьких чайок, нічого не відомо.

Залежно від вирішальної ролі, яку мала відіграти Січ у реалізації плану, вона й повинна була зайняти відповідне місце у дипломатичних переговорах, яке цілком відбиває ту воєнну роль, яку, завдяки переможним морським походам на Туреччину, Січ здобула в першій половині XVII ст. як у басейні Чорного моря, так і в цілій Європі.

Переговори козаків з шахом Н. Вахнянин свого часу пов'язував безпосередньо з іменем Сагайдачного²⁹. Таємничу аббревіатуру «P. K.» після підпису «Olivarius de Marcones» (в листі до П.-М. Чіттадіні, який дійшов до Ісфагану в квітні 1620 р. (IX, 112) він розшифровував як «Петро Конашевич». Однак погодитися з таким надто простим поясненням згаданого скорочення не можна.

Делла Валле неодноразово згадує козацького гетьмана, причому в такому контексті, де ідентифікація козацького «capitan generale» чи «generale» з гетьманом Запорізької Січі не викликає сумніву. Гетьман — адресат листа Аббаса, що його мав передати козак Стефан в травні 1618 р.; гетьман — учасник наради в Сігізмунда III у 1617 чи у Варшаві 1618 р.; гетьман — автор одного з листів до Аббаса, якого в жовтні — листопаді 1618 р. привіз до Ісфагану вірменин Яків. Чи справді в усіх цих конкретних випадках гетьманом був Сагайдачний?

Порівнюючи два повідомлення Делла Валле — про прибуття вірменина Якова в 1618 р. (V, 916) і приїзд вірменів з Польщі в 1620 р. (IX, 112—113) — випливає цікава деталь. Яків привіз із Польщі три листи до шаха: Сігізмунда, французького посла і козацького гетьмана. Таємничий Оліварій де Марконес, П. К. в листі, привезеному вірменами в 1620 р., заявляє, що Яків 1618 р. повіз до шаха листа від нього і що він, де Марконес, чекає на відповідь Аббаса.

Делла Валле не знав хто такий де Марконес, не знав цього також Джованні-Тадео. Копіюючи листа, Делла Валле в словив припущення, що автором мусив бути один з таємних державних радників польського короля, а літери «P. K.» означають «Palatinus Kioviae», тобто «київський воєвода», що, можливо, виступав речником від імені козаків. Сам Делла Валле не був певний, що правильно визначив ім'я автора листа (IX, 112—113).

Розшифровується все простіше. В згаданий час київським воєводою був вели-

кий коронний гетьман С. Жулкевський, і припущення Делла Валле цілком відповідає (та й ворожість Жулкевського до козаків загальновідома). З V та IX листів логічно випливає, що козацький гетьман та Оліварій де Марконес, П. К. — одна й та особа. Хто ж такий де Марконес і чи міг він бути козацьким гетьманом?

У нас немає докладного переліку козацьких гетьманів початку XVII ст.; відомі імена лише окремих з них. Як правило, гетьманів тоді обирали на кілька місяців. 1616 р., під час походу на Кафу, гетьманом був Сагайдачний. В березні 1617 р. — Дмитро Богданович Барабаш, у жовтні 1617 р., під час переговорів Жулкевського з козаками — знову Сагайдачний, він же гетьман і влітку 1618 р.

Оліварій у Делла Валле латинською мовою звучить *Olivarius*, італійською — *Olivario*, тобто, в більш відомому варіанті. Олівер — ім'я рідкісне на Україні і в Польщі того часу. В українців це ім'я відоме у варіанті Олифер. І справді, серед найближчих до Сагайдачного людей був козацький полковник Олифер Остапович Голуб, виконавець заповіту Сагайдачного, обраний козацьким гетьманом зразу ж після його смерті. Загинув Голуб під час походу в Крим у 1628 р.

Немає нічого неправдоподібного в тому, що в якийсь період у 1617—1618 рр. Олифер Голуб був козацьким гетьманом і — зрештою цілком у дусі політики Сагайдачного — писав до шаха у відповідь на його пропозицію захопити порт на південно-східному узбережжі Чорного моря. Пишучи вдруге до шаха, Голуб не був уже гетьманом — відтіля й позначення його тогочасної посади після підпису —

«Р. К.», тобто згідно з прийнятим у XVII ст. скороченням «*pulkownik kozacki*» (козацький полковник). Ім'я Олифер натякає на західне походження Голуба. Цілком можливо, що його справжнє ім'я Оліварій де Марконес (чи Марконе або Марконі, якщо враховувати французьке або італійське походження прізвища). На Україні його переіменували, що козацьким звичаєм, на Голуба.

Ще один аргумент говорить за ідентичність Голуба з де Марконесом. У листі до П.-М. Читтадіні він згадує про свою пропозицію Аббасові, що він, де Марконес, погоджується прибути до Ірану на заклик шаха. Відомо, що польські та інші західні посольства вирушали до Ірану двома шляхами: через Росію та Туреччину. Обидва шляхи в 1618—1620 рр. були недоступні для польських дипломатів — російський через авантюру Владислава, турецький (тим більше, для антитурецьких переговорів) — через вкрай загострені польсько-турецькі відносини. Залишається третій шлях (використаний Стефаном і його товаришами) — на чайці через Чорне море і далі через Ірзуїю і Вірменію (або Азербайджан) до Ірану. Цей третій шлях цілком прийнятний для козацького полковника та абсолютно нереальний (хоча б з точки зору престижу Речі Посполитої) для королівського посольства. Необхідно зазначити, що серед високопоставлених осіб, дворян, близьких до Сігізмунда, жодного де Марконеса розшукати не вдалося.

Можливо, дальші знахідки матеріалів про козацького гетьмана Голуба, одного з найближчих прихильників Сагайдачного, ствердять нашу гіпотезу. Безумовним є те, що дальше вивчення різноманітних джерел (переважно зарубіжних) дасть можливість ширше розкрити сторінки українсько-іранських зв'язків у XVII ст. Дальші знахідки повинні розкрити не одну деталь з історії відносин України та Ірану. Слід зазначити, що українсько-іранські переговори 1617—1620 рр. не були доведені до кінця, але це одне з свідчень великої питомої ваги Запоріжжя, яку воно здобуло вже до Хотинської битви 1621 р.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

РОЗГРОМ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИХ ПОЛЧИЩ (1621 р.)

Українські, польські, білоруські, литовські, російські воїни героїчно відбивали натиск ворога, вистояли і примусили його відступити.

І. Франко писав про значення Хотинської перемоги: «Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотинином у 1621 р., почала хилитися з зеніту своєї величчя і сили»¹. Висновок, зроблений великим українським поетом і вченим, усвідомили вже сучасники. Звістка про перемогу швидко рознеслась по Європі. Пісні про героїв співав український народ, польські поети склали поеми, навіть на далеких

У 1971 р. минає 350 років від часу розгрому турецького султана Османа біля Хотина, що на Дністрі. До цього часу височить Хотинська фортеця на правому березі річки. Під її стінами цілий вересень 1621 р.

¹ І. Франко. Хмельницький і Хмельниччина у поезії.— «Записки наук. т-ва ім. Шевченка», 1898, XXIII—XXIV, кн. 3—4, стор. 7.

берегах Адріатики про подвиг українських і польських воїнів писав хорватський поет Гундулич. Скрізь переписувалися щоденники учасників війни².

Агресивні турецькі кола намагались використати Тридцятилітню війну, що розпочалася 1618 р., для нових загарбань в Угорщині, а потім і у Польщі. Політика поступок агресору принесла свої результати: в Стамбулі вирішили, що проти Польщі вдасться укласти союз з Росією, яка тільки-но потерпіла від польської інтервенції, а потім мали намір розгромити поляків. Приводом для розв'язання війни послужила авантюра гетьмана Жолкевського, який вирушив у вересні 1620 р. з невеликим військом у Молдавію, начебто для захисту господаря Граціані, якого султан наказав скинути.

Розгром війська Жолкевського переконав султана Османа у безсиллі Польщі, і на наступний рік вирішено було її завоювати. В Стамбулі розраховували на повну ізоляцію Польщі: шведський король наступав у Лівонії; Габсбурги, зайняті боротьбою проти повсталих чехів, заборонили навіть вербувати найманців на їх території; відмовив у допомозі й папа³.

З усіх боків збиралось військо за наказом султана. 29 квітня він вийшов з Стамбула на чолі азійських армій, приєднавши по дорозі військо з своїх європейських володінь, загони з васальних Валахії та Молдавії. На з'єднання з султаном йшов кримський хан Джанібег-Гірей. Осман зібрав усього не менше 100 тисяч боєздатних воїнів з 62 гарматами.

Цих сил турецьким феодалам, здавалось, було достатньо, щоб реалізувати грандіозні завойовницькі плани, висловлені турецьким послом Хомой Кантакузеном у Москві. Він заявив, що султан вирішив «заполонити всю польську землю». Про таку загрозу говорився в інструкції папському нунцію в Польщі Торресу; про неї писав Сігізмунд III своєму послу в Англії Оссолінському. Щоб переконати англійського короля у необхідності подати допомогу Польщі, посол казав, що, оскільки вона годує багато країн Європи, турки, захопивши польські землі, приречують їх (країни Європи) на голод. Сорудивши багато кораблів для загарбання Балтики, турки намагались просунутись до океану, підкорити Європу. Те, що це не було фантазією, видно з панування турецького флоту в той час на Середземному морі, і варто зауважити, що Турція дозволяла собі грабувати узбережжя Італії та Іспанії⁴.

У Польщі, за рішенням сейму, що відбувся 3 листопада 1620 р., збирали подати для набору війська; укріплювали Львів, Краків, Кам'янець та інші фортеці на шляху очікуваного турецького нашествия; відливали гармати, ядра, готували запаси пороху. На чолі війська був поставлений великий гетьман литовський Карл Ходкевич, уславлений переможець шведів біля Кірхгольма у 1605 р. Проте військо збиралось повільно, чисельність його виявилась меншою від запланованої сеймом, до Хотина прийшло тільки 33 тис. чол., з ними було лише 28 гармат та мало пороху.

До того ж, відповідно до традиції, в польському війську переважала кіннота, тоді як в умовах, де проходила Хотинська кампанія, необхідною була піхота. Король та його свита зрозуміли це і запросили запорожців. Спочатку їм думали доручити дії на турецьких комунікаціях, що вони робили, не чекаючи запрошення. Взимку напали на Кілію і Білгород, звільнили 3 тисячі воїнів, захоплених у полон під час розгрому цецорського походу Жолкевського⁵.

Необхідність залучення козаків, без яких неможливо було сподіватись на розгром турецької навали, примусила Сігізмунда III звернутися до ієрусалимського патріарха Феофана, що повертався з Москви у Палестину, з проханням заликати запорожців до боротьби проти спільного ворога. Цей заклик знайшов не тільки відгук у серцях запорожців, але й підтримку широких мас українського народу. Коли запорожці, запрошені королівським посланцем Обалковським, з'явилися на раду в Суху Діброву між Ржищевим і Білою Церквою, до них приєдналися десятки тисяч людей, що розуміли, яка небезпека загрожує батьківщині. Зібралось майже 50 тисяч, з яких 40 тисяч, краще озброєних, гетьман Бородавка вирішив повести у похід⁶.

За повідомленням краківського каштеляна Ежи Збарзського, запорожці прийшли тоді, коли Обалковський дозволив від імені короля одержувати в королівських і шляхетських маєтках та містечках порох, олово, коней для гармат.

² Н. Гундулич. Осман, Мінск, 1969; Л. Podchoroński. Kampania Chocińska 1621 r.—„Studia i materialy do historii wojskowości“, Warszawa, 1964—65, t. XI. cz. I, стор. 66; М. Возняк. Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії.—«Записки наук. т-ва ім. Шевченка», 1928, т. СХLIX.

³ Н. Ращба. К истории польско-турецкой войны 1620—21 гг.—«Краткие сообщения ин-та славяноведения», 1963, № 37, стор. 54—65.

⁴ Центральний державний архів давніх актів (ЦДАДА), Турецькі справи, 1621, книга посольська № 4, стор. 188; Relacje nunciuszow apostolckich, t. 2, 1864, Paris, стор. 132; J. Ossolinski. Pamętnik. Wrocław, стор. 78, 85.

⁵ Исторические связи народов СССР и Румынии, т. I, М., 1965, № 87.

⁶ Сборник летоисей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, Киев, 1888, стор. 88; Воссоєдинение Украины с Россией, Документы, т. I, М., 1953, стор. 18.

Відповідно до цього гетьман Бородавка надіслав у всі маєтки наказ забезпечити всім цим війська. Згадуючи про це, польський історик А. Беловський писав: «Шляхта дивилася на всі ці приготування з великим неспокоєм. Здавалося, вона більше боялась цих поборів, ніж турків». Якщо шляхта ремствувала, то Єжи Збараський, один з перших магнатів Польщі, вимагав від короля притягнення до відповідальності Обалковського за те, що той запросив запорожців, і наполягав на поверненні їх назад до Дніпра⁷.

У Варшаві плани відносно запорожців були не такі, як у Збараського. На козаки дивилися, як на необхідне і досить дешеве поповнення війська. Обалковський роздав лише 20 тисяч злотих на 40 тисяч чол., яких Бородавка повів у похід після ради (15 червня в Сухій Діброві). Служба ж польських воїнів оплачувалася набагато дорожче.

В той час, як польські загони повільно підходили до Дністра з півночі і 16 серпня почали переправлятися до Хотина, запорожці вже на початку місяця були за Дністром у Молдавії. Це були не самовільні дії Бородавки, в чому його звинувачували й сучасники, й історики наших днів, стверджуючи, що цим він ледве не загубив військо, за що і був згодом засуджений козаками і страчений⁸. Ще 7 березня Бородавка писав королю, що восени 1620 р. січовики були готові йти в Молдавію на допомогу польському війську, але Жолкевський запізнився з закликом до них. Король посліпив виправити його помилку і вимагав, щоб запорожці йшли в Молдавію. Він писав гетьману Ходкевичу 30 червня: «Якщо козаки після другого нашого листа, суворо написаного, не підуть у Молдавію, навряд чи зроблять будь-що, якщо пошлем посланця до них... Якщо пошлете до них кого-небудь, хто користується у них довір'ям, напишіть суворо, щоб зразу пішли туди, куди їх направляєте»⁹.

Сігізмунд III сподівався, що козаки в Молдавії хай навіть ціною своєї загибелі затримують наступ турецько-татарських сил і виграють час, необхідний для збору біля Хотина польського війська. Особливо затримались загони, що від королевич Владислава, який з'явився в Хотині лише 1 вересня, в той час, як його військо переправилося пізніше¹⁰.

Бородавка зміг здійснити плани короля: зберігши більшу частину своїх сил, зосередивши їх біля Дністра в районі Могильова, він розіслав «козаці загони, що розташувалися в радіусі 150 км, спустошивши Огреєвський і Сорокський повіти, дійшли навіть до Ясс і Сучави. В Молдавії виникла паніка»¹¹. В активних діях брало участь не більше 5 тис., але, як розповідає турецький хроніст Наїма, завдали багато клопоту ворогу.

На шляху до Хотина султан 15 вересня знаходився у таборі під Кончанами, коли хан попросив допомоги. Осман надіслав хану загони декількох пашів з 25 гарматами. Але козаки відійшли до головного табору, який турки не наважувалися атакувати.

В героїчний літопис подвигів українського народу ввійшли дії другого загону, що повертався до Могильова з рейду під Сучавою. На прохання молдавського господаря проти козаків виступив Черкес — Хуссейн-паша з бєями декількох санджаків. Переслідувачі догнали загін над Прутом. У нерівному бою загинуло багато воїнів, частина потрапила у полон. Невелика група уцілілих розділилася: 200 козаків заховалися на протилежному боці Прута в лісах. Біля сотні засіли в скелястій печері на лівому березі біля дороги, по якій мало пройти військо султана, що рухалося на Хотин.

18 серпня на дорозі з'явилася голова турецької колонії. Козаки зустріли її сильним вогнем. Турки зупинились. Запорожці завзято билися, і воїни султана вирішили викурити їх з печери вогнем. Тих, що вибігали зі сховища, напівсліпих від диму, розстрілювали з луків, вони вмирили під ударами ятаганів. Бій закінчився тільки тоді, коли загинули всі. Проти двох сотень козаків, які засіли на протилежному березі Прута, султан відправив Хаджек-пашу з яничарами та гарматами. Але запорожці відбивали всі атаки. Вночі вони залишили укріплення, щоб врятуватися в лісах Прикарпаття. В полон потрапило не більше 30 з них. Хроністи XVII ст. порівнювали подвиг запорожців з героїзмом захисників Фермопіл¹². Вони нанесли великі втрати турецькому війську, а головне, на добу затримали його рух на Хотин, що дало

⁷ S. Pszonka. Pamiętnik. Lwów, 1864, стор. 10; Listy J. Zbarskiego. — „Scriptores rerum polonicarum”, t. 2, Kraków, 1880, стор. 28, 34, 37.

⁸ Zarys dziejów wojskowości polskiej, t. I, Warszawa, 1965, стор. 431.

⁹ R. Majewski. Cecora. Warszawa, 1970, стор. 73, примітка 387; Fr. Suwara, Przyczyśny i skutni kłeski cecorskiej 1620 r., Kraków, 1930, стор. 81—82.

¹⁰ E. Schiltz. Snarmeno-kipchak chronicle on the polish-turkish warsin 1620—1621, Budapest, 1968; W. Więckowska-Miltzner. Karol Chodkiewicz, Warszawa, 1965, стор. 272.

¹¹ L. Podhorodecki. Назв. праця, т. X, cz. II, стор. 124.

¹² J. Sękowski. Collectanea z dziejopisów tureckich, t. I, Warszawa, 1824, стор. 156—157; C. Tende. Polnischer Staat, Köhln, 1967, стор. 28—30.

можливість головним силам козаків випередити ворога і з'єднатися з польським військом якраз за день до приходу турків.

Виграти цей день було нелегко. Ходкевич, схвилюваний відсутністю козаків, послав назустріч ротмістра Богусевича, якому вдалося зустрітися з козаками і одержати запевнення Бородавки, що скоро вони прийдуть до Хотина. 24 вересня туди пробився трьохтисячний загін козаків на чолі з Дорошенком. Останні, готуючи прорив до Хотина, продовжували битися з татарами, які 26 серпня прорвалися всередину табору, але були відігнані до Прута в жорстокому бою, під час котрого козаки загубили майже 800 чол. Після цього вони вирушили на прорив до Хотина, подолавши 100 км у тяжких боях за 5 днів¹³.

21 вересня до Хотинського табору прибув Сагайдачний з Варшави, куди їздив після ради 15 червня вести переговори з королем. Ходкевич дав йому загін. Польські воїни мужньо захищали запорізького гетьмана під час сутички з турками, коли він був поранений, що пізніше стало причиною його смерті. З козаками Сагайдачний зустрівся, коли вони вже йшли до Хотина, «були вже на шляху до нас», як писав сеймовий комісар у Хотинському таборі Я. Собеський¹⁴.

Козаки наближались. Один з учасників війни розповідає: «Перед вечером виникла тревога. Наближались запорожці, їх прийняли за татар. Тільки козаки з'єдналися з головним табором, як татари і турки, які переслідували їх з 25 серпня, стали за півмилі. В той же день наш посол Шемберг і Вевеллі (посол молдавського господаря, обидва повернулися від турок.— Н. Р.) прибули і розповіли, що султан зніходиться за 4 милі, а також, як війська його до цього затримались з козаками, запізнівшись у той день, заночували за польську милю від нашого табору»¹⁵.

От тоді-то далася взнаки доба, загублена турками у боях з козаками над Прутом!

Героїчно борючись, несучи тяжкі втрати, запорожці затримали рух турецьких полчищ, відвернули розгром поляків, з'єдналися з ними буквально під носом Османа.

В літературі немає єдиної думки про причини заміни гетьмана Бородавки Сагайдачним, яка відбулася під Хотином (через обмеженість статті неможливо зупинитися на цьому питанні). Були для цього причини різні. Але що стосується воєнного таланту, то козацтво у цьому відношенні не загубило, а навпаки,— знайшло в собі П. Сагайдачного більш досвідченого полководця.

Є польські джерела, наприклад, лист учасника війни Чаплинського, який стверджує, що 1 вересня прийшло 30 тисяч піших та 10 тисяч кінних козаків. Його свідчення співпадає з багатьма іншими. Так, реєстр козачого війська під Хотином налічував 41 520 чол. Авксент, вказуючи, що до Хотина прийшло 45 тисяч козаків, після закінчення перемир'я нараховував лише 30 тисяч¹⁶.

Беручи до уваги, що Сагайдачний на прохання королевича залишив біля Хотина 5 тисяч чол. для спостереження за відходом турків, і втрати козаків, що становили 6—6,5 тис., переконаємося у близькості всіх цих даних до вищезгаданих відомостей російських джерел про кількість козаків, котрі вирушили в похід після ради у Сухій Діброві, а також у тому, що більшість очевидців, в об'єктивності яких важко сумніватися, сходяться на думці про чисельність запорожців, які з'явилися у Хотин, нараховуючи від 40 до 45 тисяч чол.

Отже, кількість козаків у Хотинській кампанії перевищувала число польських та інших воїнів, що знаходилися під командуванням Ходкевича. Значення запорожців у битвах обумовлювалось не тільки численною перевагою і не тільки тим, що у них було багато піхоти. Справа була в тому, що більшість вже воювала з турками і татарами, добре знала ворога. Козаки захищали свою землю, в той час, як поляки вважали, що турки до їх країни не дійдуть. Авксент, що знаходився в таборі, так писав про козаків: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3—4 дні. Турки знали, що козаки сильні, всю міць направляли проти них. Казали, що коли переможемо козаків, легко розправимося з поляками»¹⁷.

Запорожці з'явилися лише за день до приходу турецького авангарду, що зразу ж, 2 вересня, почав проти них атаки. Січовики прикмунили до польського табору, що розмістився на добре захищеній місцевості. Від стін фортеці польські війська розташувалися на площі майже 8 кв. км, простягнувшись до скелястих берегів Дніст-

¹³ L. Podhogoński. Назв. праця, стор. 125. (Хроністи Авксент та Іоаннес вважали, що похід тривав 8 днів). E. Schiitz. Назв. праця, стор. 51; Іоаннес Каменецкий. История Хотинской войны.— «Историко-филологический журнал», Ереван, 1958, № 2, стор. 268.

¹⁴ Dokumenty pravitore la historia Romanilor. E. de Hurmuzaki. supl. II, v. II, стор. 517.

¹⁵ «Летопись Иоахима Ерлыча.— «Военно-исторический вестник», 1910, Киев, т. 1, № 1, стор. 41.

¹⁶ H. Malewska. Listy staropolskie z epoki Wazów, list Czaplinskiego, Warszawa, 1959.

¹⁷ E. Schiitz. Назв. праця, стор. 75.

ра на сході, крутих обривів — на півночі, глибокого яру — на півдні. Лише з заходу був легкий доступ до табору, звідки і можна було чекати ворожих атак. Через це на загрозовій ділянці побудували подвійні високі вали. Козаки, які розташувались на південь від польських позицій у долині Дністра, захистили себе спочатку тільки двома рядами возів, заповнених піском.

Для укріплення від ворожих ядер вирили окопи. Всі ці укріплення були захищені артилерією (28 гармат було польських, 23 — козацькі). Турки ж поставили не менше 62 гармат великого калібру. Зате польсько-козацький табір мав перевагу в ручній вогнестрільній зброї, а також у піхоті, якої в турків не вистачало.

Гармати розставили на валах з інтервалом у 150—180 м. Захисників укріплення було по 3—4 на метр, існував також резерв. Правий фланг, де командував гетьман Любомирський, складався з польських загонів, центр заповнювався німецькими найманцями й іншими загонами, що поступово переправлялися. На лівому березі зібрався литовці й білоруси на чолі з Ходкевичем. Стик між його загонами і запорожцями захищали лісовчики — польські козаки, відомі своїми походами на захід, де вони брали участь у війнах Габсбургів проти їх непокірних підданих. Запорожці стояли до Дністра.

Атаки турецького авангарду проти козаків 2 вересня були відбиті завдяки надісланним Ходкевичем німецьким рейтарам і лісовчикам. Увечері він надіслав людей допомогти козакам краще окопатися. У цьому взаємозв'язку союзників була запорука перемоги.

Вранці 3 вересня турки почали артпідготовку, але успіху не мали, більшість ядер падала далеко за лінією укріплень. Тричі запорожці відганяли турків, які атакували. Ходкевич хотів скористатися тим, що ще не всі загоны султана підійшли, і дати рішучий бій, але сенатори, котрі знаходились у таборі, пам'ятаючи цецорську трагедію, добилися на військовій раді прийняття рішення додержуватися оборони.

4 вересня з'явилися головні турецькі сили, здавлюючи польсько-козацький табір. У ранній імлі почався обстріл позицій козаків. За дві години було випущено до тисячі ядер, але і на цей раз без значного ефекту. Атаки яничар відбивались рушничим вогнем, козаки йшли в контратаки і на протязі 6 годин відбили три штурма при підтримці литовської кінноти, котра поражала ворога фланговими ударами.

Ввечері, відбиваючи четвертий штурм, козаки вдерлися у ворожий табір. Сагайдачний просив допомоги, маючи намір повністю розгромити турецьке укріплення, але Ходкевич відмовив, посилаючись на пізній час. Козаки відступали, везучи з собою декілька гармат.

Три дні невдач примусили турецьке командування відмовитися від штурмів і приступити до систематичної облоги, при цьому періодично атакувати, щоб турбувати противника і прощупувати його боєздатність.

Татари Кантеміра перейшли Дністер, щоб порушити зв'язок Хотина з Кам'янцем, котрий служив базою постачання. Вони захопили 100 возів з продовольством і порохом. Татарські загоны підходили до Львова і Замостя, спустошуючи все навкруг.

Але не скрізь успіх супроводжував їх. З Кам'янця зробили вилазку селяни та міські жителі і за допомогою гарнізону з 400 німецьких найманців відібрали у татар здобич і полонених, націсши при цьому великі втрати ворогові¹⁸.

5—6 вересня турки не наступали, поляки й козаки укріплювали позиції; переправились, нарешті, і розташувались у центрі необстріляні воїни Владислава, на них і обрушився 7 вересня раптовий удар яничар. Перебивши значну частину двох піхотних рот, що знаходились перед валом, турки намагались прорватись всередину табору. Резерв Ходкевича — гусари — витіснили їх за вал, а перед вечором відбили нову атаку спагіїв. Ходкевич очолив переслідування; ворог загубив понад 1500 чол., а серед них — Мустафу і пашу Багдада¹⁹.

На лівому фланзі в цей день козаки, витримавши міцний артилерійський обстріл, на протязі п'яти годин відбивали атаки спагіїв, а ввечері допомогли своїм литовським сусідам. Загубили в цей день поляки і козаки майже 400 чол.

Великі втрати у турецькій піхоті примусили султана направити 4 тис. яничар особистої гвардії в діючу армію для атак проти козаків, що робилися 10 і 11 вересня, але і вони закінчувались невдачами²⁰. Козаки, героїчно відбиваючи турецькі атаки, прагнули до активних дій. В ніч на 7 вересня вони попрямували у турецький табір, перебили декілька сот ворогів і до світанку відійшли. І пізніше козаки виступили вночі проти окремих турецьких загонів, завдаючи їм великої шкоди.

Осман шаленів, наказав стратити одного пашу, звільнив іншого. Лише прибуття Каракаша, паші Буди, вселило в нього надію на поліпшення справ. До його невели-

¹⁸ E. Schitz. Назв. праця, стор. 55.

¹⁹ И. Каменецкий. История Хотинской войны.— «Историко-филологический журнал», 1958, № 2, стор. 270.

²⁰ И. Каменецкий. История Хотинской войны.— «Историко-филологический журнал», 1958, № 2, стор. 271.

кого загону були додані великі сили, він зібрав 5 тис. яничар, 21 тисячу спагіїв і 15 вересня атакував ділянку польського правого флангу, що був погано укріплений. Турки, подолавши вал, ринулись всередину табору. Ходкевич організував контратаку, чотирьохтисячний загін німецької піхоти відганяв ворога. Влучним пострілом був убитий Каракаш-паша, турки тікали в паніці. Козаки з тилу вдарили по відступаючим, знищивши майже 300 ворогів²¹.

Осман звинуватив у невдачі великого візира Хуссейн-пашу і замінив його Ділавер-пашою. Серед воїнів зростало невдоволення: було важко нагодувати велике військо. Ціна хліба зросла в 60 разів, не було фуражу, дохли коні. Блокада давала ся знаки і в польському таборі: хліб подорожчав у 40 разів, здохла більша частина коней і їх різали для їжі, чим підтримували сили захисників, що слабшали. Хворіли й вмирили угорські й німецькі найманці. Особливо тяжким було становище козаків, оскільки вони прийшли з Молдавії, де брали участь у кровопролитних боях. Польське командування поділилося з ними продовольством, дало 50 тисяч золотих, на які можна було купити лише по дві буханки хліба на кожного бійця. І все ж дезертирів серед козаків не було, в той час, як шляхтичі тікали часто, хоч більшість з них потрапляла до рук татар. Танули сили польсько-козацького війська.

В турецькому таборі сподівались, що ворог ослаблений труднощами, а також смертю гетьмана Ходкевича, і 25 вересня почали обстріл польсько-козацького табору з півдня, заходу та з-за Дністра з гармат, настільки великих, що їх перевозили 14 парами биків. Для атак султан передав ще 14 тис. яничар своєї гвардії. Тільки в чотири години дня, коли grunt висох після ранкового дощу, ці свіжі сили нанесли удар у стик між козацьким лівим флангом і литовцями, де знаходились литовчики. Яничари прорвались до валу, але біля воріт литовських загонів попали під вогонь замаскованого блокауза, звідки стріляли дві гармати і сотня піхотинців. Любомирський надіслав підкріплення, з другого боку вдарили козаки. Яничари тікали, зазнавши великих втрат.

Знаючи про тяжкий стан осаджених, султан намагався ще тісніше зімкнути кільце блокади. З декількома тисячами бійців він перейшов Дністер і почав обстріл Кам'янця. Переконавшись у непроступності фортеці, турки відступили.

Султан вирішив зробити ще один, останній, штурм, зосередивши для нього всі сили. У таборі залишилось лише 10 тис. особистої варти. Через річку по укріпленню було 40 гармат, ядра летіли ще з трьох боків. Спагії і татари через Дністер відвертали увагу осаджених, загрожуючи переправою, в той час, як на правий фланг обрушились головні сили, що підганялися сотниками. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польського укріплення, але були зустрінуті вогнем з гармат, що заряджались шматками заліза і скла. Ті, що уціліли, тікали під натиском угорських, польських, українських воїнів. Запорожці, відбивши 11 атак спагіїв на своїй позиції, кинулися на допомогу сусідам, довершуючи розгром ворога²².

Невдалий штурм примусив султана подумати про перемир'я. Контакти встановлювались ще до появи турків біля Хотина, але лише поразки змусили Османа і великого візира Ділавер-пашу прийняти 29 травня посольство на чолі з Якубом Собеським. Переговори почалися лише 2 жовтня. Ділавер-паша вимагав, щоб Польща признала свою залежність від Османської імперії: «Якщо не будете щорічно платити данину, не покараєте козаків, не буде миру». Вимоги знищення козацтва були звичайними під час польсько-турецьких переговорів, але відповідь на цей раз була іншою. Поляки заявили, що численність козаків зросла через спустошення України татарами. Потрібно відшкодувати нанесені ними збитки, а потім вимагати компенсації за козацькі походи. Треба втихомирити татар, а що стосується козаків, польські представники на забули згадати ім'я Бородавки: «Той, хто був причиною козацького свавілля, Бородавка, заплатив за нього своїм життям, самі козаки відрубали йому голову». «Не можемо допустити нічого, подібного до залежності чи данини»,— заявили послі у відповідь на другу вимогу і зібрались від'їжджати. Собеський пише, що після цих слів, «візир, побачивши, що ми не дали водити себе за ніс, перейшов від погроз до лагідних слів». Про незалежність Польщі чи данину не було вже й мови, візир погодився на подарунок для султана²³.

Що ж привело до такої зміни? Безумовно, відмовитися від вимоги данини було вирішено не в той час, коли послі почали прощатися. Турки не могли догадуватися, що продовольство і боеприпаси у таборі ворога вже кінчаються (після штурму 28 вересня залишилась одна бочка пороху). Те, що 1 жовтня з Кам'янця прорвався обоз з продовольством, не могло суттєво змінити становище. С. Леґаці вважає, що на позицію турків вплинула звістка про наближення поповнення на чолі з коро-

²¹ E. Schiitz. Назв. праця, стор. 65; J. Sękowski. Collectanea z dziejopisów, t. I, Warszawa, 1824, стор. 164—165.

²² И. Каменецкий. Назв. праця, стор. 274—275.

²³ A. Naguszcwicz. Historia Chodkiewicza, t. II. Warszawa, 1805, стор. 319—320.

лем. Проте збір його до Львова був призначений лише на 4 жовтня, але і в цей день у місті не було жодного більш-менш значного загону²⁴.

Єдине, що могло відчутно вплинути на переговори,— це поява донських козаків. Бородавка запросив їх зразу ж після ради у Сухій Діброві, коли вирішено було йти на з'єднання з польським військом. Царський агент Олуптін, який привозив донським козакам платню, повідомив, що вони погодились йти у Хотин лише після повернення тих, хто знаходився у морі, а невеликий авангард вирушив негайно і налічував від 200 до 700 чол.; вони брали участь у боях, 7 вересня допомогли відбити атаку татар²⁵.

Донці дотримались свого слова. Учасник війни Чаплинський писав 29 вересня, що з Кам'янця сповістили про наближення 25 тисяч козаків. 1 жовтня він підтвердив це повідомлення: «прийшла радісна звістка. 20 тисяч донських козаків, що йдуть нам на допомогу, вже за 10 миль від Кам'янця, надіслали до нас своїх послів». Не можна не відмітити, що Г. Малевська, яка вперше надрукувала цей щоденник, помітила, що це начебто «хибна звістка».

Свої заперечення вона підтверджує щоденником учасника ополчення, який сумнівається в тому, що донці взагалі приходили. Хоч він знаходився далеко від Хотина, його думка в очах Малевської мала перевагу перед свідченням п'ятох очевидців, троє з яких називали одну цифру — 20 тисяч донців.

У більшості джерел висловлена єдина думка відносно визначення дати приходу донських козаків. 1 жовтня їх представники прийшли до Владислава з листом від війська, просили прийняти на службу для боротьби з спільним ворогом. Отримавши згоду, а також подарунків від королевича і запорожців, донські козаки 2 жовтня відправилися у свій табір. Собеський, повертаючись з турецького табору, писав 4 жовтня: «Почув у таборі про донців, декілька сот яких приходило до нашого війська. Говорили, що 2 тисячі з них переправились вже в головний наш табір». Д. Титлевський добавляє, що Владислав, який знаходився у Хотинському таборі, тримав донців до 16 жовтня, поки турки не пішли далеко від Хотина²⁶.

Прихід донських козаків до Хотина, безумовно, знаходиться і у певному зв'язку з позицією Росії під час польсько-турецької війни. Посол Османа, Хома Кантакузен, що приїхав до Москви з метою залучення Росії до союзу проти Польщі, отримав від патріарха Філарета Романова, батька царя, категоричну відмову.

Обіцянки посла повернути Росії Смоленськ та інше в разі розгрому Польщі успіху не мали²⁷.

Рішення (відмова послу) прийняте було в ті дні, коли прибуло донесення про намір донських козаків йти на допомогу Польщі. Уряд Росії зрозумів, що Турецька імперія являє собою загрозу, і не можна допускати її зміцнення заради повернення російських земель, що були загарбані Польщею.

Хотинська війна довела блискучі зразки взаємодії на полі бою різноплеменного, різномовного війська, охопленого однією думкою: врятувати Вітчизну. В той час, як шляхтичі ухилялися від явки в ополчення, часто тікали з табору, через що майже 2 тис. з них потрапили в полон до татар, їх слуги, обозні, польська військова челядь билася пліч-о-пліч з запорожцями, угорськими та німецькими найманцями. І. Франко відзначав: «Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул, з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 р.»²⁸.

ЛЕХ. ПІДГОРОДЕЦЬКИЙ,
Н. С. РАШБА,

²⁴ С. Леха і ц. Путевые заметки, М., 1965, стор. 260.

²⁵ ЦДАДА. Турецькі справи, 1621, спр. 3, арк. 9, 10; Русская историческая библиотека, Донские дела, т. XVIII, кн. I, Спб., 1898, стор. 339—341; W. Dembowski. Pamiętniki o lissowczykach, Kraków, 1859, стор. 47.

²⁶ A. Grabowski. Starozytnosci historyczne polskię, t. I, Kraków, 1840, стор. 152; H. Malewska. Назв. праця, стор. 216; Diariusz Grochowski. Rkps. Bibl. PAN, Кг. 1051, s. 441; Z. Pauli. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej, Kraków, 1853, стор. 31, 61, 82, 88, 110; Величко. Летопись, ч. I, стор. 484 в. Приложения: Дневник Д. Титлевского, стор. 24.

²⁷ ЦДАДА. Турецькі справи, 1621, книжка посольська № 4, стор. 132; 139; 174.

²⁸ I. Franko. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVII w.—„Kwartalnik historyczny”, 1892, roc. VI, стор. 714—715.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVIII ст.

Історія політико-адміністративного формування території України, її заселення і господарське освоєння у XVIII ст. досі вивчається без широкого залучення й глибокого використання надзвичайно цінних друкованих і архівних картографічних джерел.

У дореволюційній історіографії склались певні традиції вивчення й використання географічних карт і пов'язаних з ними географічно-статистичних описів. Чимало сторінок монографії Скальковського присвячено формуванню території України¹. Багатокольорова рукописна карта де Боскета (1751 р.), якою користувався Скальковський, могла бути чудовим джерелом для чіткої і конкретної політико-географічної характеристики України середини XVIII ст. Однак він не використав її повністю, зокрема не піддав науковому аналізу. В тексті є лише побіжне посилання на це важливе джерело, копію якого вміщено у вигляді вдвоє зменшеної однокольорової літографії. В наш час її використовують як ілюстративний матеріал². Але історики часто не помічають суперечностей показань джерела і внаслідок цього розбіжностей з висновками дослідження, не завжди враховують, що його цінність і зрозумілість зменшує застаріла символіка і низька геометрична точність³.

У дослідженні К. І. Арсеньева «Статистичні нариси Росії» досить докладно подається історія політико-адміністративного устрою Росії загалом. Щодо України вона простежується лише в загальних рисах. Це пояснюється тим, що з картографічних джерел автор використав лише карти «Атласа Российского» (1745 р.). Але для повноцінних статистико-географічних висновків цього було замало. Тому в праці спостерігається ряд серйозних помилок, зокрема є географічні й історичні зміщення. Так, автор твердить, що за Анни Іоанівни до Росії було приєднано північну частину Катеринославської губернії — територію площею близько 27 500 кв. верст між річками Орель, Самара, Сіверський Донець та верхів'ям р. Міус⁴. Насправді ж турецьке (кримське) володіння в 1711—1739 рр. не поширювалося на північ від Азовського моря далі водороздільної лінії між переліченими річками, а до 1711 р. і після 1739 р. — далі лінії річок Кінські води — Берда⁵. За Белградським мирним договором 1739 р. Туреччина позбавлялася прав на територію України від річок Синюхи і Бугу на заході до р. Темерник (права притока р. Дон) на сході. Визначення приєднаної площі також викликає серйозні заперечення. Згодом значно точніше її визначив Стрельбицький — 91 162 кв. версти⁶.

На жаль, немає жодної праці радянських істориків, де було б чітко визначено територіальні умови Белградського мирного договору і площі приєднаних територій. Вони часом недооцінюють роль карт, внаслідок чого трапляються географічні зміщення, що дезорієнтує читачів і дослідників⁷.

У монографії Готьє «Історія обласного управління в Росії» розглядається головним чином діяльність державних установ у XVIII ст. Зміни територіально-адміністративних кордонів європейської Росії, в тому числі й України, досліджуються лише по-

¹ А. А. Скальковський. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730—1823. Часть I. 1730—1796, Одесса, 1836.

² Л. А. Гольденберг, О. М. Медушевская. О методике издания картографических источников.— «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 193—203.

³ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957 (Фоторепродукції двох сюжетів карти Боллана — Дніпровські пороги (стор. 48—49) та Південна течія Дніпра (стор. 64—65) не сприяють з'ясувати географію району внаслідок указаних обставин).

⁴ К. И. Арсеньев. Статистические очерки России, СПб, 1848, стор. 56—57.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), т. V, № 2834, стор. 119—121.

⁶ И. А. Стрельбицкий. Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 г., СПб., 1879, стор. 4.

⁷ Ю. Р. Клокман. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг., М., 1951, стор. 57.

біжно. Однак з цього питання автор вивчив джерела, зокрема картографічні: «Атлас Російський» та інші видання (до 1775 р.) Географічного департаменту Академії наук⁸. Свої географічні висновки автор подав у трьох картосхемах європейської Росії на 1720—1727 рр., 1727 р. і 1775 р., застосувавши під час їх складання дрібно-масштабні картографічні основи з кордонами губерній і повітів початку ХХ ст. Але внаслідок мінімального відбору картографічних джерел ХVIII ст. і недостатнього їх аналізу дослідник дістав лише поверхове уявлення про політико-адміністративний устрій в цілому, не звернувши увагу на неправильні регіональні характеристики України картографами Географічного департаменту.

Використання ілюстративних можливостей карт у ряді праць сполучається з досить значним масштабом картографічної основи. Графічна фіксація наслідків аналізу актових джерел розширює їх позитивне значення. До кращих можна віднести працю І. П. Крип'якевича про адміністративний поділ України середини ХVII ст.⁹

Л. В. Падалка, вивчаючи заселення території Полтавщини, значну увагу приділив картографічному джерелу — карті Боплана (середина ХVII ст.), з якої за допомогою сучасних йому великомасштабних карт повітів Полтавської губернії вибрав свідчення про поселення й гідрографію і дістав уявлення про заселення території Полтавщини містами, містечками та слобідками. Він зробив висновки про розміри і густоту заселення, його особливості, зокрема дослідник помітив зв'язок між густотою поселень і фізико-географічними умовами території, на яку безперервно наочувались хвилі спустошливих наскоків кримських татар (з 334 поселень лише 29 розмішувалися на побережжя Дніпра, останні ж — у заболочених місцевостях). Л. В. Падалка склав перелік стародавніх міст на території Полтавщини (36 укріплених міст і 12 містечок) і визначив місце їх розташування і кількість міст і містечок по повітах губернії. Ці матеріали він застосував у дослідженні про заселення краю протягом значного хронологічного періоду¹⁰.

Вивчення картографічного джерела за допомогою географічної карти великого масштабу, складеної на математичній основі й інструментальних зйомках, вважається «картографічним методом дослідження»¹¹. Аналіз даних різних джерел (насамперед картографічних) на точній картографічній основі обов'язково приводить до складання так званих «історичних карт», які, за визначенням Гольденберга й Медушевської, є історичними дослідженнями в графічній формі. Першим серед радянських істориків зробив спробу скласти «історичні карти» К. В. Кудряшов, який не лише підбив певні наукові підсумки, але й зробив самостійні наукові дослідження. Він, застосувавши особливі наукові прийоми, «примушував» карти розкривати свої таємниці¹².

Інтерес істориків до вивчення й застосування картографічних джерел з науковою метою дедалі більше спостерігається після Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Зусиллями Л. Г. Безкровного, М. В. Вітова, Е. Г. Гельман, І. О. Голубцова, Л. А. Гольденберга, Є. І. Дружиніної, О. В. Єфімова, В. М. Кабузана, І. П. Крип'якевича, Б. О. Рібакова, В. К. Яцунського та інших з'ясовано ряд принципових положень, що викликали сумнів. Насамперед, географічні карти визнано особливим видом письмового джерела, необхідного, а інколи навіть незамінного, у дослідженнях про територіальні володіння й кордони, визначено їх місце серед інших джерел і зроблено перші спроби наукової класифікації¹³. Протягом останніх років значно розширилась картографічна бібліографія, чимало зроблено у напрямі картографічного джерелознавства¹⁴. В монографічних дослідженнях та колективних працях помічається тенденція до залучення й використання друкованих і архівних картографічних джерел з

⁸ Ю. В. Готье. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II, т. 1, М., 1913, стор. 103 і додатки.

⁹ І. П. Крип'якевич. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр.— Історичні джерела та їх використання, вип. 2., К., 1966, стор. 123.

¹⁰ Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы с картами, Полтава, 1914, стор. 60—63, 183—186.

¹¹ К. А. Салищев. О картографическом методе исследования.— «Вестник МГУ», 1955, № 10, стор. 161—170; його ж. Предмет и метод картографии (некоторые современные взгляды).— «Вестник МГУ», вып. 2, серия географическая, 1970, стор. 26, 29.

¹² К. В. Кудряшов. Русский исторический атлас, М.—Л., 1928, стор. 5.

¹³ Л. Г. Безкровный. Очерки по источниковедению военной истории России, М., 1957, стор. 225—226, 345—347; Программа курса источниковедения истории СССР.— «Труды Московского Государственного историко-архивного института», 1958, № 11, стор. 194; Л. А. Гольденберг. Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация по фондам центральных государственных архивов СССР. Диссертация на соискание степени канд. ист. наук, М., 1958.

¹⁴ В. М. Кабузан. Некоторые материалы для изучения исторической географии России ХVIII—начала XIX ве.— «Проблемы источниковедения», вып. XI, М., 1963, стор. 153—195; Л. А. Гольденберг. С. У. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири второй половины ХVII—начала ХVIII в. Автореферат докторской диссертации, М., 1967.

метою конкретизації історико-географічних описів, одержання довідкових даних з історії міст і сіл, фотоілюстрування економічних, зовнішньополітичних і воєнно-історичних сюжетів¹⁵. Значно зріс науковий рівень історичних карт¹⁶. Вивчаються можливості застосування картографічного методу в історико-географічних дослідженнях.

Цьому значною мірою сприяє наукова й виробнича діяльність географів і картографів М. М. Волкова, О. В. Гедиміна, В. І. Грекова, З. Ф. Караваєвої, Н. В. Лемус, Т. М. Мельникової, М. П. Нікітіна, В. П. Павлової, В. В. Покшишевського, М. Л. Рубінштейна, К. О. Салішева, І. І. Старостіна, Ф. О. Старостіна, М. М. Терехова, М. М. Тихомірової, С. Е. Феля та багатьох інших. Однак історики, географи й картографи розкрили ще не всі можливості географічної карти як джерела. Історик її уявляє дещо специфічним письмовим записом, який не можна зрозуміти без спеціальних технічних знань і навиків. А між тим історик не менш важливо ніж географу знати відомі й розробляти нові методи використання географічної карти з метою поповнення наукових знань. Це особливо важливо в зв'язку з складанням спеціального тома історичних карт Національного атласу Української РСР.

Т. М. Мельникова, яка досліджувала вітчизняні географічні карти XVIII ст., зазначала, що територія України картографована так же повно, як і окремі губернії Росії, що мали важливе значення в економічному й політичному житті імперії¹⁷. В державних архівах і картосховищах Москви, Ленінграда, Києва і Львова зберігаються дві групи карт — друковані й рукописні. Перші — наслідок діяльності створеної в 1725 р. Академії наук. На них відбито головним чином території столичних губерній. Карти (5) України створені вперше в 1735—1739 рр. у зв'язку з російсько-турецькою війною. Г. Ф. Міллер вказував, що «...поспешність их сочинения многие причинила ошибок» й рекомендував «не брать оных карт впрядь за основание в сочинении других»¹⁸. 1739 р. виник Географічний департамент Академії наук, який «був основною картографічною установою країни, що мала наукові кадри, була організуючим центром і проводила систематичну роботу по складанню географічних карт Росії»¹⁹. З 20 виданих ним карт, що певною мірою стосувалися українських земель, чотири було вміщено в «Атласе Российском»²⁰, сім припадали на період 1760—1775 рр. і дев'ять — 1776—1790 рр. Всього складено 16 регіональних (з них дев'ять — до 1775 р.) у масштабі (1 : 630 000—1 : 470 000) 15—35 верст в англійському дюймі і дві оглядові (з чотирьох) в масштабі (1 : 5 250 000 і 1 : 8 820 000) 125 і 210 верст. Після 1775 р. складено сім регіональних у масштабі (1 : 756 000—1 : 2 520 000) 18—60 верст і дві оглядові в масштабі (1 : 7 350 000 і 1 : 5 250 000) 175 і 125 верст.

Друковані карти певною мірою однотипні як за формою, так і за змістом. Це виявляється в їх розмірах і масштабах, проекціях, відборі елементів загальногеографічного й соціального змісту, однакою умовних знаках, графічних прийомах і техніці видання. Однак джерелознавче значення цих карт різне. Воно зростає пропорціонально поліпшенню картоскладання в Географічному департаменті — збільшення насиченості змісту і зменшенні «білих плям». Наприклад, на 35-верстних картах «Атласа Росийского» у Малоросійській (з 1775 р. — Київській) губернії позначено лише 144 населені пункти, на «Пограничній карті Росийской и Турецкой империй и Польши» (1769 р.) тільки на території Стародубського полку — 114, а на 30-верстній «Генеральной карті Киевской губернии» (1775 р.) на території Стародубського полку вже позначено 141 населений пункт. Карти 1745 р. не дають повної й точної політико-адміністративної характеристики Південно-Західного краю. Так, державний кордон Росії з Туреччиною і Польщею відповідає статусу 1711 р., хоча складачі «Атласа Росийского» у своєму розпорядженні мали необхідні матеріали, зокрема копію з карти Неплюєва²¹. Внутрішній поділ території обмежено губернськими рубежами.

Про погане знання картографами Географічного департаменту адміністративного поділу свідчить розпис, опублікований у 1757 р. Г. Ф. Міллером: з 16 губерній перелічувалися лише 11 без поділу на повіти. М. В. Ломоносов в лютому 1763 р. писав:

¹⁵ Е. И. Дружинина. Кючук-Кайнарджийский мир, М., 1955; Всемирная история, т. 5, М., 1958; История СССР, т. 3, М., 1967; История УССР, т. 1, К., 1969.

¹⁶ Атлас офицера, М., 1947; Атлас истории СССР, Часть вторая, М., 1949; Морской атлас, т. III. Военно-исторический. Часть I, М., 1958.

¹⁷ Т. М. Мельникова. Картографування території України в XVIII ст. — Праці Київського університету, т. II, К., 1954, стор. 228.

¹⁸ В. Кордт. Матеріали до історії картографії України, ч. I, К., 1931, стор. 16; Г. Ф. Міллер. Сочинения и переводы. Ноябрь. 1761, стор. 496.

¹⁹ К. А. Салищев. Основы картоведения, М., 1962, стор. 63.

²⁰ Атлас Росийский, состоящий из 19 специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями... с приложенной притом генеральной картой... Спб., 1745, стор. 5, 7, 20; Л. Л. Муравьева. Атлас России 1745 года и рукописные заметки Н. И. Кожина. — Ежегодник Государственного Исторического Музея, 1960 год, М., 1962, стор. 105—106.

²¹ И. И. Старостин. К двухсотлетию географического атласа 1745 года. — «Вопросы географии», Сб. 2, М., 1946, стор. 185.

«...Посмотрев на тогдашнюю Географическую архиву и на изданной оной атлас, легко понять можно, коль много мог бы он быть исправнее и достаточнее»²². «Почтовая карта» 1760 р. не виправляє стаповища, оскільки майже повністю повторює «Атлас», до того ж, у трічі меншим масштабом. У «Пограничної карте» 1769 р., складеної «за найновішими відомостями при Академії наук», правильно відбито державне розмежування між Росією, Туреччиною і Польщею в 1764 р. Її автор І. Ф. Шмідт спробував також показати адміністративний поділ внутрішніх територій. У Малоросійській губернії це йому частково вдалося зробити — правильно нанесені рубежі губернії і всіх її 10 полків. Але не показані межі північних повітів і провінції Білогородської губернії, не чітко визначені східні рубежі Воронезької та її Бахмутської провінції, правобережна частина Новоросійської губернії не поділена на полки, не проведено межі, що відділяє її від Запоріжжя, не розділено територій запорізьких і доносських козаків, не вміщено відомостей про палайки Запоріжжя і т. д. Загальногеографічний зміст має незвичне окреслення берегової лінії морів і озер, конфігурації річок. Річки Сіноха, Буг і Кодима дуже зміщені на захід і місце їх злиття висулося на захід від меридіану Києва, що надзвичайно подовжило форму Запоріжжя. На картах 70—80-х років кількість подібних викривлень дещо зменшилася в зв'язку з організацією експедицій по астрономічному визначенню опорних пунктів. Наслідком загальногеографічних перекручень було неправильне визначення місцезнаходження населених пунктів і викривлення геометричних характеристик. Незважаючи на значне викривлення геометрії змісту карт, спостерігається їх географічна правдоподібність. Наприклад, на всіх картах однаково показано злиття річок Бугу, Сінохи і Кодими, лівобережні притоки Дніпра, але немає технічного узгодження. Це доводить необхідність критичного вивчення її бережного використання друкованих карт, зокрема вказує на недопустимість їх простого копіювання.

Вивчення закордонних друкованих карт, які зберігаються у радянських архівах, показує, що їх автори здебільшого використовували застарілий картографічний матеріал стосовно території України (наприклад, карти Боплана XVII ст.) або брали дані російських карт після 1745 р. Виключення становить лише праця французького картографа Риччі Запоні, який 1767 р. склав карту турецько-польського розмежування. 1772 р. її було видано 24-м листом карти Польщі (масштаб 1 : 692 000). Чимало матеріалу тут присвячено Україні²³.

Більше джерелознавче значення мають рукописні карти, яких набагато більше, ніж друкованих. Вони дають повніший і достовірніший матеріал. Відповідно до нинішньої класифікації — це топографічні (масштаб 1 : 200 000 і більше) і оглядово-топографічні (масштаб від 1 : 200 000 до 1 : 1 000 000) карти загальногеографічного й спеціального змісту. На них правильніші геометричні характеристики. Збільшення масштабу внаслідок охоплення меншої території сприяло поліпшенню географічного рисунку місцевості, яка, до того ж, докладніше вивчалася. Наприклад, район на південь від лінії рік Дніпро—Тясмин—Вись, так звані «задніпровські місця», під керівництвом де Боскета почав картографуватися ще з 1740 р. Ці відомості було покладено в основу під час складання інших карт цього району, зокрема «Карты заднепровским местам с показанием Новой Сербии, польской и турецкой границ...» і «Карты Новой Сербии...» (обидві 1752 р.), «Карты Новой Сербии и Новослободского полка» (1762 р.) тощо²⁴.

Рукописні і друковані карти — джерело широкої і різноманітної інформації. Географічні карти XVIII ст. створювалися для ознайомлення з місцевістю, документального закріплення кордонів з сусідніми державами, вирішення практичних завдань захисту краю від нападів ворогів, визначення адміністративного поділу, заселення, організації поштових зв'язків, розвитку торгівлі, пароплавства та для вирішення багатьох інших питань²⁵. Цінність карт порівняно з активними та описовими джерелами полягає в тому, що вони дають найкраще уявлення про географічну локалізацію об'єктів. Татищев у нарисі «Руссия или как ныне зовут Россия», описуючи кордони держави, зробив такий висновок: «Но сии границы с турками, поляками и шведами удобнее на карте показать, нежели здесь в краткости описать»²⁶. До того ж, карта, за висловом М. В. Ломоносова, «всея вселенная обширность единому взгляду подвергает» і, відбиваючи адекватно розміри земної поверхні та розміщених на ній об'єктів, стає, по суті, єдиним джерелом для одержання територіально-статистичних даних.

Це можна проілюструвати на прикладах. Ретельно вивчивши архівні й друковані актові та описові матеріали другої й третьої ревізії В. М. Кабузан встановив адміністративний поділ українських земель у середині XVIII ст. на губернії, провінції,

²² В. Ф. Гнучева. Географический департамент Академии Наук XVIII в., М.—Л., 1946, стор. 185.

²³ J. A. Rizzi—Zannoni. Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats subdivisée par districts... 1772 — ЦДБІА, ф. ВІА, спр. 19974.

²⁴ ЦДБІА, ф. 416, оп. 1, спр. 238; ф. ВІА, спр. 16188 та ін.

²⁵ Т. М. Мельникова. Назв. праця, стор. 221.

²⁶ В. Н. Татищев. Избранные труды по географии, М., 1950, стор. 115.

повіті*. За другою ревізією у Малоросійській губернії було 10 полків: Київський, Ніжинський, Стародубський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський, Чернігівський, Прилуцький і Переяславський²⁷. До складу Білгородської губернії входили Українська лінія, Слобідські полки (Харківський, Ахтирський, Сумський, Ізюмський, Острогозький), Орловська, Севська і Білгородська провінції. Остання мала такі повіті: Білгородський, Яблунівський, Валуйський, Салтовський, Чугувський, Старооскольський, Карповський, Судженський, Миропільський, Хотмижський, Вольновський, Альошенський, Курський, Обоянський, Короченський і Новооскольський²⁸. Бахмутська провінція входила до складу Воронежської губернії. У землі запорізьких козаків було п'ять палаюк: Кодацька, Бугогардовська, Інгульська, Самарська і Кальміуська. Однак у цій ревізії допущено ряд істотних помилок. Так, Острогозький полк умовно притривано до однойменного повіту і включено до складу Білгородської губернії. Туди ж віднесено й Українську лінію без будь-яких вказілок на її залежність від Київського військового губернатора.

За третьою ревізією 10 полків Малоросійської губернії поділено на 164 сотні²⁹. У Білгородській губернії не позначено Острогозький полк, а у Воронежській — показав Острогозький повіт. Земля Запорізьких козаків залишилася без змін. Додатково з'явилися Нова Сербія (у складі Гусарського і Пандурського полків), Новослобідський козацький полк, Славяносербія³⁰.

Як видно, в ревізіях перелічуються губернії, провінції та повіті, але не дається уявлення про їх розмір, територіальне розміщення, черезполосицю, подвійне адміністративне підпорядкування певних районів. Це можна встановити, спираючись на картографічні джерела. Крім уже перелічених, певний інтерес мають такі карти: «Достоверная ландкарта меж реке Днепра и Дона на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 году в сентябре и октябре месяцах», «Карта малороссийских и слободских полков також и Новороссийской губернии со смежными землями. 1764 году», «Генеральная карта Малороссии с разделением на полки и сотни с таблицею наименований полков и числа людей», «Карта принадлежащих жителей г. Изюма поселений, присвоаемых запорожцам с показанием старой межы Запорожского владения между земель городов Изюма и Тору и Линейского владения выспанной курганами от речки Орели на вершину Самары и от оной на Кальмиус и реку Дон» (1773 р.), «Новороссийская губерния 1765—1766 гг.», «Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисаветградской и Екатерининской провинций...» (1767 р.), «Карта составляющемуся Воронежскому наместничеству... Сочинена 1779 года августа дня», «Карта Слободской украинской губернии. Сочинена 1797 года июля дня» (її складено за спеціальним розпорядженням Павла І з метою відновити губернію в межах 1765 р.), «План Екатерининской провинции от реки Днепра до реки Дона с показанием всех местечек, слобод и хуторов...» (1765 р.), «План Екатерининской провинции от Украинской линии внутрь к малороссийским полкам...» (1768 р.), «Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с частью Запорожской степи», «Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием во оном поселенных запорожцами слобод...» (1773 р.), «План Бахмутского городского уезду с показанием поселенных гусарских рот» (1768 р.), «Карта между лежащей лией сухой Казенным и Кривым Торцами и Бахмутом с показанием всей внутренней ситуации...», «Карта лежащим местам около крепости святого Дмитрия Ростовского с показанием на каких местах заставам быть назначенным»³¹.

Достовірніші й точніші дані дослідник віднайдє в рукописних картах, у яких не лише делімітуються, але й демаркуються кордони Росії з Річчю Посполитою й Туреччиною. Внаслідок тривалого картографування російсько-польського державного кордону (на південь і північ від Києва) інженер-майором де Боскетом і російсько-турецького (від гирла р. Синюхи до р. Єя) — В. О. Репніним та І. І. Неплюєвим у 1751—1755 рр. видруковано «генеральні ландкарти». До них відноситься введена Скальковським до наукового обігу «Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии с слободским казачьим поселением и с Украинской линией, також Турецкой областью и Польского владения с Российской империей границ», а також досі не вивчені «Генеральная карта от Смо-

* Ці матеріали не опубліковані. Дякую В. М. Кабузану за надання можливості їх використати.

²⁷ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 1846, (1740 р.), спр. 1874 (1743 р.); М. Г. Астряб. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг.

²⁸ ЦДАДА, ф. 905, оп. 1, спр. 58, арк. 3.

²⁹ А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г., К., 1851, стор. 73—85.

³⁰ ЦДАДА, ф. 249, оп. 2, спр. 6447, арк. 33—35; ф. 248, оп. 39, спр. 2732, арк. 81, Держархів, р. XVI, спр. 588, ч. 5, арк. 46—64.

³¹ ЦДВІА, ф. 423, спр. 20; ф. 416, оп. 1, спр. 243, 254; ф. ВУА, спр. 16194, 16369, 18667, 19147, 25648, 26064; ДНБ, ВРФ, Ермітажне зібрання № 243/2, арк. 24; Державний історичний музей. Географічний відділ № 4381/11, № 4381/9, 4381/13, 4381/21, 4381/14.; ПСЗ, т. XXIV, № 17948, стор. 601—602.

ленской губернии до Киева и вокруг Киева с показанием Российской империи с Польским владением границы на ней же имеющимся форпостам и где впрямь оные ставит с приложением надлежащего описания и с показанием спорных мест. Сочинена в 1753 году», «Генеральная пограничная карта от реки Двины, где Смоленская губерния начинается даже до Киева и вокруг Киева до Украинской линии по Новую Сербию по турецкой границе даже до Очакова и Азова с показанием Украинской линии и Славеносербии и всех форпостов и спорных мест. Сочинена 1755 году»³².

Лише перелік карт свідчить, що вони дають значний комплекс різних відомостей. Зокрема, західний кордон українських земель позначений лінією, що проходить різними географічними об'єктами (річками, озерами, болотами), населеними пунктами (з обох боків кордону) і 153 форпостами від початку р. Вітова (притока р. Іпуть) на півночі, «где Стародубский полк начинается», до містечка Стайки на Дніпрі на південь від Києва. Відзначені також спірні райони (988 кв. верст) на північ від Лоева, де не було збережено старих кордонів з Польщею. В одній з карт (вона дублює генеральну карту 1753 р.), створеної для потреб Колегії іноземних справ, наводиться «Ведомость колликое число состоит в трех малороссийских полках в Стародубском, в Черниговском и в Киевском спорным землям квадратных верст и каких владельцев значится на них»³³.

Дані деяких карт повністю збігаються з відомостями актових джерел (наприклад, про адміністративно-територіальний поділ Малоросійської губернії). Коли ж цього не спостерігається, досліднику необхідно знайти нові чи докладніше вивчити старі джерела. Так, постійне нанесення на карти «старой межн запорожцев» і її ототожнення з «прежде бывшей турецкой границей 1711 году», що була «высыпана курганамн», спричинилося до вивчення межевого запису від 13 липня 1714 р.³⁴, зокрема про нього згадує О. П. Пронштейн, характеризуючи пониззя Дону у XVIII ст.³⁵ Чітка локалізація рубежів 1711 р. (1714 р.) від Дніпра на схід по середній лінії між річками Орель і Самара, а не по одній з них, — має важливе значення для встановлення територіальної й хронологічної послідовності заселення земель у межиріччі Дніпра, Ворскли, Сіверського Донця і Самари, визначення місця й часу виникнення трьох запорізьких паланок — Самарської, Орельської, Протовчанської, а також адміністративного розмежування зазначеного району. З усіх цих питань у нашій історіографії немає певного й чіткого судження.

У 1731—1732 рр. у прикордонному районі Білгородської губернії на землях Ізюмського, Харківського та Полтавського (Малоросійської губернії) полків під керівництвом генерала де Бриньї і сенатора Тараканова за проєктом київського губернатора графа фон Вейсбаха почалося будівництво Української укріпленої лінії. Різномісну її характеристику дав Д. І. Багалій, який вивчив актові джерела, записи сучасника будівництва Манштейна, залишки інженерних споруд³⁶. Однак рукописні карти, зокрема «Карта Украинской линии...»³⁷ (13 лютого 1736 р.), дають додатковий важливий конкретний і цифровий матеріал. Вони сприяють встановити, що до війни 1735—1739 рр. державний кордон між Росією і Туреччиною проходив не по р. Орель і не по р. Самарі, а по середній лінії між ними, що Українська лінія мала 244—260 верст у довжину і 20—45 верст у глибину, безпосередньо прикриваючи ділянку державного кордону. Такі цифри у науковій літературі не зустрічаються. Д. І. Багалій визначив протяжність лінії у 400 верст³⁸. Ця ж цифра фігурує також у дослідженнях Л. В. Падалки та В. В. Покшишевського³⁹. Але в «Географическом описании» (так називалася карта) «крис камисара» Рикочева, який в 1752—1755 рр. інспектував Лівобережжя України, зазначено: «От реки Днепра, откуда линия начало свое имеет» до Білявської фортеці 130 верст, а від неї «до реки Донца, где линия кончилась», — 116 верст, тобто всього 246 верст⁴⁰. 1808 р. А. Щекатов визначив протяжність Української укріпленої лінії в 268 верст 250 сажнів⁴¹.

У відповідності з рукописними картами 1736—1740 рр. вона мала 17 фортець і 49 редутів, з'єднаних земляним валом, що проходив західними і північними берегами Орелі, Берестової та Береки. При впадінні р. Орель у Дніпро стояли два редуту і

³² ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 241; ф. ВУА, спр. 25605; Бібліотека АН СРСР, ВРФ, спр. 649.

³³ ЦДВІА, ф. 424, спр. 18.

³⁴ ПСЗ, т. V, № 2834, стор. 119—121.

³⁵ А. П. Пронштейн. Земля Донская в XVIII веке, Ростов, 1961, стор. 24.

³⁶ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, М., 1887, стор. 298—333.

³⁷ ЦДАДА, ф. 192, спр. 6; ЦДВІА, ф. 424, спр. 1.

³⁸ Д. И. Багалей. Назв. праця, стор. 308, 310.

³⁹ Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 97; В. В. Покшишевский. Очерки по заселению лесостепных и степных районов русской равнины.— Экономическая география СССР, вип. 5, М., 1960, стор. 3.

⁴⁰ ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 240.

⁴¹ А. Щекатов. Географический словарь Российского государства сочиненный в настоящем оною виде, т. VI, М., 1808, стор. 550.

Борисоглібська фортеця, на північ ще чотири редути (3—6) та Цариченська і Лівенська фортеці, редуту 7—8 і Васильківська фортеця, редуту 9—12 і Рязька фортеця, редуту 13—14 і фортеця св. Феодора, редуту 15—17 і фортеця Козловська, редуту 18—22 і Белевська фортеця, редуту 23—24 і фортеця св. Іоанна, редуту 25—27 і фортеця Орловська, редуту 28—30 і фортеця св. Параскеви (останнє укріплення на р. Берестовій), редуту 31—36 і Єфремовська фортеця (між ріками Берестовою і Берека), редуту 37—39 і фортеця св. Олексія (на р. Берека), редуту 40—42 і фортеця св. Михайла, редуту 43—44 і фортеця Слободська, редуту 45—46 і фортеця Тамбовська, редуту 47—48 і фортеця св. Петра, редут 49 стояв на березі р. Сіверський Донець і замикав лінію. Довжина лінії, виміреної за картою 1736 р., становила 268 верст 100 сажнів, а за картою 1749 р.⁴² — 236 верст 250 сажнів. Вимірювання за наочними картографічними основами дали результат 260 верст 150 сажнів (триверстна карта) і 244 версти (десятиверстна). Різниця пояснюється випрямленням рисунка валу на десятиверстній карті (більшою генералізацією).

Для зіставлення різних даних про протяжність окремих ділянок лінії наводиться таблиця, цікава з точки зору оцінки точності картографічних джерел, ілюструючи справедливості твердження картографа С. Е. Феля: «Треба залишити думку, що якимось апріорно склалася, але зовсім не обгрунтована, що всі роботи минулого, не засновані на методах вимірювальної техніки, не варті уваги і не мають технічної цінності. Факти та їх вдумливий аналіз свідчать, що така думка помилкова»⁴³.

№№ фортець	Відстань у верстах від редуту № 1 (за джерелами)					
	Карта 1736 р.	Карта 1749 р.	За Шекатовим	Десятиверстна карта	Триверстна карта	Карта 1775 р.
I	5 3/5	7	7	7	7 1/5	7
II	28 3/10	19	32	17	19 1/2	26
III	28 1/2	32		20	25 1/2	15
IV	18 4/5	17		13	14 3/5	20
V	12 4/5	13	14	15	16 2/5	12
VI	15 1/5	12	14 1/2	14	14 7/10	10
VII	12 4/5	12	18	6	6 1/5	10
VIII	20 2/5	18	18	27	27 1/10	17
IX	13 3/5	13	12 1/2	12	12 9/10	12
X	10 1/5	11	12	10	10	8
XI	12 1/5	10	12	12	12 1/5	14
XII	15	12	14	15	15 3/5	15
XIII	13 4/5	13	13	15	15	14
XIV	16 3/5	11	15	15	16 1/5	—
XV	15 1/5	10	14 1/2	15	15 1/2	—
XVI	16	12 1/2	17 1/2	16	16 1/10	—
XVII	12 1/5	11	11 1/2	12	12 1/10	—
редут № 49	1	3	18	3	3 1/5	—
Всього верст	268 1/5	236 1/2	262 1/2	244	260 3/10	—

Можна визначити також площу Української укріпленої лінії, оскільки карта 1736 р. дає можливість встановити її межі: на заході — р. Ворскла, на півночі — містечко Нові Водолачі і Сіверський Донець, на сході — Ізюмські землі, на півдні — державний кордон, землю за яким не дозволялося заселяти.

За Белградським мирним договором (7 (18) вересня 1739 р.) було встановлено російсько-турецький кордон, тобто визначено значну частину південних меж українських земель. Договір і конвенції 1740—1741 рр. проголосили ліквідацію умов Прутського трактату і відновлення делімітації 1700 р. З цією метою було створено двосторонні комісії, які здійснили демаркацію кордонів. Це видно з межових записів від 4 листопада 1740 р., 20 жовтня 1741 р., 12 жовтня 1742 р.⁴⁴ У них описується роз-

⁴² ЦДВІА, ф. 423, оп. 6, спр. 20.

⁴³ С. Е. Фель. Картография России XVIII века, М., 1960, стор. 68.

⁴⁴ ПСЗ, т. XI, № 8276, стор. 291—292; № 8464, стор. 527—528; т. XII, № 8628, стор. 671—672.

межування володінь між Росією і Туреччиною з заходу на схід: від польсько-турецького кордону на Бузі до Азова і гирла р. Єя. З опису це розмежування конкретно можна сприйняти лише на середній ділянці, де межевою лінією є ріки Дніпро, Конські води, Берда і узбережжя Азовського моря до гирла Дону. В степовій же місцевості географічний орієнтир дає не актовий запис, а картографічні джерела. Найважливішою з них є «Карта новоустроенной границе между Всероссийскою имперією и Оттоманскою Портою. При том означена и польская граница. 1740 году ноября дня. При тайном советнике и киевском губернаторе и полномочном комиссаре господине Неплюеве»⁴⁵ в масштабі 8 верст у дюймі (1 : 336 000). На ній показано демаркацію російсько-турецького розмежування на заході. Від «окончання польских границ на Буге» кордон пролягав вниз по р. Буг до впадіння в неї р. Сухий Ташлик, тому місцевість дістала турецьку назву «Ташлик», або «Великий Қапар». Водяний кордон становив 39 верст. Від Ташлика лінія кордону (201 верста) йшла до правої притоки Дніпра — р. Кам'янки на північ від Кизикерменя (нині — Берислав). У степу вона мала небагато географічних орієнтирів, а тому позначалася так званими «копцями» — насипними спареними російськими й турецькими курганами. Правильні лінійні дані дозволяють уточнити площі приєднаних у 1739—1774 рр. територій.

Демаркація східної ділянки російсько-турецького кордону простежується за рукописною «Картой Кубанской и Крымской сторонам»⁴⁶ «Барьера», тобто нічийна земля, визначена актами на південь від гирла Дону, окреслювалася лінією, що йшла від кургана Кояк Салган (на південний схід від нинішнього Батайська) на північ до Дону (напроти гирла р. Темерник), потім вниз, узбережжям моря на південь до гирла р. Єя і, проходячи курганами 1700 р. (1704 р.), знову до кургана Кояк Салган через р. Чубур і «балки». Азовський «уезд» 1700 р. став «барьерой» 1741 р. Тому не можна погодитися з поширеним у нашій науковій літературі твердженням, що «точні кордони Азовського повіту були вперше позначені на картах 1775—1782 рр.»⁴⁷. Неправильно також показуються кордони Росії на південь від Дону⁴⁸. Російські картографічні джерела XVIII ст., які показують південні кордони Російської імперії, не дозволяють зробити висновок, що володіння Кримського ханства у XVIII ст. доходили до річок Манич і Єгорлик, а тим паче Дону на схід від гирла р. Темерник. Друковані карти фіксують російську територію від кургана Кояк Салган на південний схід до межиріччя Кубані та Єгорлика (в «Атласе Російском» 1745 р. і на «Пограничной карте» 1769 р.). Рукописні карти — офіційні документи переконливо показують, що між річками Дон—Єя—Манич—Єгорлик з 1700 р. до 1774 р. (виключаючи 1711—1739 рр.) межування було саме таким, як наведено вище. Карти 1775—1782 рр. відбивають адміністративний устрій Азовської губернії. Азовський повіт 1775 р. мав зовсім інші межі, ніж приписані до Азова землі — повіт 1700 р.

На середній ділянці російсько-турецького кордону демаркація була зайвою: річки Дніпро, Конські води і Берда (з протокою Ратич) стали чудовим орієнтиром. Лише один «копець» було насипано у верхів'ї р. Конські води. Важливість рукописних карт⁵⁰ полягає в тому, що на них розмежування 1739—1742 р. не ототожнювалося повністю з делімітацією за Константинопольським договором 1700 р. Тоді продовження кордону від гирла р. Кам'янки (західний берег Дніпра) йшло не вгору по Дніпру, а геометричною прямою до р. Берди (де в неї впадала р. Ратич) і далі до гирла р. Міус. Отже, кордон 1700 р. в 1742 р. зберігався лише між річками Міус і Берда.

Розширення джерелознавчої бази за рахунок друкованих і рукописних карт, їх традиційне візуальне вивчення, безумовно, сприятиме введенню до наукового обороту багато нових даних, що дасть змогу поліпшити висвітлення окремих питань і проблеми загалом. При цьому географічні карти як і раніше будуть лише додатковим джерелом, яке не використано повністю. Глибше і повніше використання географічних карт XVIII ст. можливе за умови сполучення візуального вивчення з графічним. Найефективнішим є саме графічний аналіз джерела, якщо його здійснювати на науковій картографічній основі. Вивчення географічних карт як картометричного джерела дасть змогу одержати нові дані про розмір певних територій. Це відкриває нові перспективи комплексного вивчення процесу формування українських земель на основі територіально-демографічної статистики, їх заселення і господарського освоєння.

Б. Г. ГАЛКОВИЧ

⁴⁵ ЦДІА, ф. 423, оп. 1, спр. 14.

⁴⁶ ЦДІА, ф. ВУА, спр. 25492.

⁴⁷ Морской атлас, т. III. Военно-исторический. Описание к картам, М., 1959, стор. 316.

⁴⁸ Там же, стор. 9, 10, 12, 13, 15; Советская Историческая Энциклопедия, т. XII, М., 1969, стор. 389—390.

⁵⁰ ЦДІА, ф. ВУА, оп. 1, спр. 25470.

Критика та бібліографія

Л. А. ШЕВЧЕНКО.
ДРУЖБА БРАТНІХ КУЛЬТУР.
КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
З БРАТНІМИ НАРОДАМИ СРСР
1946—1958,

вид-во «Наукова думка», К., 1971, 163 с.

XXIV з'їзд КПРС значну увагу приділив проблемам культурного будівництва. В Директивах з'їзду намічена грандіозна програма культурного будівництва в країні, розвитку всіх братніх культур народів Радянського Союзу.

Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест на XXIV з'їзді Компартії України відмітив великі досягнення української радянської культури за період між XXIII та XXIV з'їздами партії. Зокрема, він наголосив, що бурхливий розвиток української культури є наслідком органічного взаємовпливу всіх культур народів-братів великої Країни Рад. Теоретичний аналіз і узагальнення процесу взаємозбагачення культур є одним з першочергових завдань науковців усіх галузей суспільних наук.

Значне місце в цій проблематиці посідають історичні дослідження, в яких аналізуються історичні закономірності розвитку як національних культур, так і їх взаємовпливу в процесі комуністичного будівництва. Привертає увагу цікаве дослідження Л. А. Шевченко про дружбу братніх культур. Автор переконливо аргументує самий предмет дослідження. Характеристика видань з названої проблеми логічно приводить читача до сприйняття оригінального матеріалу, який автор, в значній мірі, вводить уперше в науковий обіг. У книзі використовується великий архівний матеріал для показу конкретних форм культурного співробітництва українського народу з іншими братніми народами Радянської країни в усіх галузях духовного життя, розкривається їх суспільне значення.

Аналізуючи шляхи взаємоознаюлення трудящих радянської України з художньою творчістю братніх народів СРСР, Л. А. Шевченко на значному конкретному матеріалі розкриває досить складний процес передачі духовних досягнень народів-братів національними мовами. Автор правильно підкреслює специфічність і складність цього процесу, акцентує увагу на тому, що процеси взаємобміну літературни-

ми цінностями в умовах соціалістичної країни здійснюються на принципах соціалістичного реалізму, радянського патріотизму і братерської дружби всіх націй і народностей нашої країни. Донести до трудящих кожної радянської республіки духовне багатство національної за формою і соціалістичної за змістом літератури — почесний обов'язок літераторів, перекладачів, працівників мистецьких колективів кожної республіки. В монографії наводяться переконливі дані про кількість і тематику перекладів, ювілеїв видатних діячів культури, художніх виставок та гастролей мистецьких колективів, що сприяло взаємоознаюленню трудящих Радянської України з культурами братніх народів.

Автор цілком слушно підкреслює, що «єдина ідейна основа соціалістичних за змістом і національних за формою культур радянських народів, спільність громадських і естетичних критеріїв митців обумовили розширення тематичних обріїв художніх творів, звернення до теми дружби народів, до сюжетів, пов'язаних з історією, культурою і побутом усіх братніх народів» (стор. 69).

На яскравому фактичному матеріалі Л. А. Шевченко показує досвід культурного співробітництва України з іншими братніми республіками СРСР в галузі літератури і мистецтва, говорить про розвиток і зміцнення форм творчої співдружності, які є найбільш ефективними і плідними в загальному процесі взаємозбагачення національних культур, характеризує форми цієї співдружності, що вже стали традиційними.

Оригінальним є розділ монографії про культурне співробітництво радянських народів у галузі народної освіти і науки.

Автор підкреслює важливе місце народної освіти в ідеологічній роботі Комуністичної партії. Характеризуючи досліджуваний період, Л. А. Шевченко наводить матеріал, що переконливо ілюструє значну увагу Комуністичної партії і Радянської держави до відбудови зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками шкіл, зміцнення їх учбово-матеріальної бази, забезпечення педагогічними кадрами, створення всіх необхідних умов для налагодження навчально-виховного процесу. Акцент робиться саме на тій обставині, що вирішальну роль у цій важкій роботі — відбудова зруйнованих шкіл України —

мала велика допомога трудящих братніх республік. Лише в 1945—1947 рр. школи УРСР одержали з братніх республік начального приладдя на суму понад 100 млн. крб. (стор. 82). Створювались належні умови для навчання дітей всіх національностей їх рідною мовою.

Цікавим є матеріал про обмін передовим педагогічним досвідом учителів України та інших братніх республік. Автор цілком слушно робить висновок про систематичність цих форм педагогічного спілкування та їх різноманітність.

Аналіз форм культурного співробітництва радянських народів у галузі народної освіти цілком логічно приводить дослідника до висновку, що в повоєнні роки загальноосвітні школи республік відіграли важливу роль у процесі культурного співробітництва України з іншими союзними республіками СРСР.

Культурний обмін між Радянською Україною та іншими братніми республіками СРСР йшов і по шляху встановлення творчих зв'язків вузів та наукових закладів і вчених союзних республік. Автор цілком вірно підкреслює, що цей процес носив двобічний характер. Наприклад, у період відбудови народного господарства вузи України одержали значну матеріальну допомогу від учбових закладів країни. І вже в перші післявоєнні роки Україна подавала значну допомогу іншим національним республікам у підготовці кваліфікованих спеціалістів для різних галузей народного господарства і культури.

За досліджуваній період зміцніли наукові зв'язки радянських республік. Л. А. Шевченко розкриває процес творчого спіл-

кування вчених України з колегами союзних республік. Зокрема, подає цікавий матеріал про те, що діяльність вчених однієї республіки заздалегідь спрямовується на вирішення проблем, які мають важливе значення для розвитку народного господарства і культури інших союзних республік. Завдяки співдружності науковців, творчі досягнення вчених-представників різних національностей стають надбанням всього народу.

Співробітництво і духовному єднанню радянських народів сприяють засоби масової інформації та культурно-освітні установи. В рецензованому дослідженні розкривається велика увага української преси до культурного життя інших республік Радянської країни. Водночас відзначається, що газети і журнали союзних республік також вміщували інформації про літературно-мистецьке життя України, розвиток народної освіти, науки тощо.

Монографія містить досить ґрунтовні висновки, що вдало узагальнюють наслідки дослідження.

Книга Л. А. Шевченко не позбавлена і деяких недоліків. До них, насамперед, відноситься певна перенасиченість фактичним матеріалом, не досить вдалі формулювання деяких підрозділів (наприклад, у першому розділі).

Загалом праця є оригінальним науковим дослідженням про взаємовплив культур братніх республік нашої великої Батьківщини, що принесе певну користь усім, хто цікавиться проблемами розвитку радянської культури.

Б. А. Гаєвський,
О. Я. Завадська

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР.

Вип. 3, вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 211 с.

Історіографічні щорічники стають уже традицією. В третьому, як і у багатьох попередніх випусках, історики різних спеціальностей найдуть для себе багато корисного. Рецензований щорічник присвячений лєнінському ювілею. Відкривається він передмовою, де говориться про значення лєнінських ідей для розвитку радянської історичної науки.

В статті І. О. Гуржія і С. К. Гутянського вперше показано процес втілення лєнінської теоретичної спадщини в радянській історіографії культурної революції на Україні. Заслужують на увагу критичні зауваження і наукові рекомендації, зроблені авторами.

В. І. Ленін надавав великого значення використанню прогресивної спадщини мину-

лого. Цій темі присвячена стаття Л. Т. Москвич, яка розглядає це питання на прикладі діяльності перших українських академіків-істориків: Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, О. І. Левицького і Д. І. Яворницького. Дивує лише, чому автор ні одним словом не згадала М. С. Трушевського. Варто було б згадати й про те, що радянська влада створила всі необхідні умови для роботи цього відомого буржуазного історика.

Невеличка стаття Ж. П. Тимченко присвячена широко висвітленій проблемі. Авторка поставила перед собою мету показати, як розкривається в українській радянській історіографії лєнінське вчення про союз робітничого класу і бідного селянства в 1917 р. В статті дана вірна загальна характеристика основних праць, але дуже обмежені рамки статті, очевидно, не дали змоги автору глибше проаналізувати таку велику літературу. Було б краще, коли б авторка торкнулася окремих питань цієї проблеми, але дала їм глибокий аналіз.

В статті Б. Л. Корогода дана досить ґрунтовна характеристика літератури

20-х — початку 30-х років з історії здійснення ленінського кооперативного плану на Україні. На жаль, Б. Л. Корогод допускає недопустимий для історіографа недогляд (стор. 65), коли пише, що в радянській історіографії немає ні одної праці, присвяченої аналізу літератури 20-х — початку 30-х років. При цьому він посилається на статтю В. М. Селунської, опубліковану в 1956 р. Після того пройшло 15 років і за цей час появилось чимало праць. Досить назвати статті В. П. Данилова, В. І. Погудина, О. М. Чинчикова, Г. Ф. Чмиги, П. М. Денисовця, М. Л. Богденко, І. Є. Зеленина, В. І. Бутенко та інших.

Ю. Й. Журавський присвятив свою статтю проблемі «В. І. Ленін — вождь Великого Жовтня» в літературі початку 20-х років. Історіографічні рамки статті прийнятні, оскільки ця література дуже велика, а роки, що розглядаються, були першим і своєрідним етапом у висвітленні даної проблеми. Автор розкрив історичну обстановку, в якій висвітлювалась специфіка літератури того часу, де переважали мемуари і публіцистика.

У статті Н. В. Поди показано, як розвивалась ленінська концепція формування фабрично-заводського пролетаріату пореформеної Росії. Автор розглядає це питання на прикладі полеміки В. І. Леніна з представниками ліберально-народницької історіографії.

В. Г. Сарбей показав вклад української історіографії у вивчення ленінської концепції революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. При цьому вклад українських історіографів показаний на широкому фоні всієї радянської історіографії даного питання. Висунуті автором положення, критичні зауваження і висновки зацікавлять дослідників селянської реформи. Деякі питання, підняті автором, повинні стати предметом дискусії, але важливо відмітити, що стаття В. Г. Сарбея належить до праць, що глибоко розглядають стан вивчення проблеми і сприяють дальшому розвитку творчої думки.

Історія декабристського руху завжди відносилася до актуальних проблем історичної науки і тому вона широко висвітлена в загальних і спеціальних працях. Становить інтерес стаття Г. Я. Сергієнка, в якій він показує втілення ленінської концепції дека-

бризму в українській радянській історіографії. Однак, на початку статті автору слід би було показати, наскільки це питання висвітлено в історіографічному плані.

В статті О. М. Пономарьова розглядається ленінський аналіз економічної природи російської мануфактури і вивчення цієї проблеми в радянській історіографії. Автор дає ґрунтовний огляд вивчення цієї проблеми і розкриває широке коло складних питань, що досліджуються істориками при вивченні цієї теми.

Історіографічний інтерес викликає стаття Н. В. Комаренко, де показана роль журналу «Летопись революции» в Ленініані 20-х років. Журнал вперше на Україні широко пропагував ленінські ідеї, знайомив читача з біографією вождя революції. Особливо велика заслуга журналу в систематичній публікації спогадів про Леніна.

На жаль, при загальному високому рівні збірника, різко негативну оцінку варто дати статті С. О. Сосновчика, яка відрізняється безпорадністю в науковому плані. Весь історіографічний аналіз її зводиться до того, наскільки повно чи неповно використані джерела і які факти враховані при висвітленні проблеми, що розглядається. Там же, де справа доходить дійсно до аналізу проблеми, автор зовсім безпорадний і допускає грубі теоретичні помилки і спрощення. Наприклад, на стор. 105, де стверджується, що нібито немає ніякої різниці між народницькою, урядовополіцейською (термін автора) і ліберально-буржуазною історіографією. Термінологія формулювань автора далека від науки. Викликає обурення критиканський тон статті. Автор всіх дає і особливо дістається українським історикам, в статтях яких він нічого позитивного не бачить.

Таким чином, в корисний історіографічний збірник попала стаття, написана на дуже низькому, можна сказати, примітивному рівні і, хотілось би вірити, що подібне більше не буде появлятися в таких виданнях.

Збірник закінчується детальною і дуже необхідною для істориків бібліографією української історіографії з проблеми «В. І. Ленін як історик», складеною Л. М. Гудзенко і Т. М. Шелюх.

*В. І. Астахов,
І. Л. Шерман*

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СЛАВЯН.

ВЫПУСК 3,

*Издательство Воронежского университета,
Воронеж, 1970, 130 с.*

Поява 3-го випуску збірника «Вопросы истории славян», виданого науковцями кафедри історії середніх віків та зарубіжних слов'янських народів Воронежського

державного університету, свідчить про наполегливу працю їх і є відрадіним фактом в науковому житті.

Перший розділ рецензованого збірника присвячений одній із складних і актуальних проблем — розвитку феодальної власності на землю та її економічній реалізації в слов'янських поселеннях (в межах сучасної Югославії) за часів розвинутого феодалізму. Так, Н. П. Мананчикова, згід-

но з джерелами, спостерігає цікаве явище — в районах старої Дубровницької області серед землевласників в другій половині XIII ст. були ремісники (каменярі, шевці, рибалки) й купці м. Дубровника, які поєднували працю за фахом з садівництвом, бо орендували виноградники і обробляли їх самостійно або за допомогою праці рабів та наймитів. Н. П. Мананчикова підкреслює, що поширення оренди на землю тут обумовлювалось розвитком товарного виробництва, грошової ренти, що в XIII—XIV ст. була і в інших місцях Далмації¹. В цьому плані цікава стаття В. В. Захарова «К вопросу о крестьянском землевладении в Задарском округе XI—XV вв.», де автор відмічає процес обезземелення общинників, в якому важливу роль відігравали скупка алодіальних (власних) земель у селян, які, не дивлячись на те, що втрачали частину алоду, все ж на деякий час ще залишалися самостійними господарями. Є. П. Наумов, досліджуючи динаміку аграрного ладу в Которській окрузі в другій половині XIV ст. також спостерігає широке застосування оренди та грошової ренти. Автор звертає увагу на купівлю землі селянами у феодалів і приходять до обгрунтованого висновку, що безпосередні виробники намагалися стати незалежними від феодалських власників на землю шляхом одержання спадкоємних земель в оренду або купівлі землі в баштину (власність).

С. П. Боброва висловила цікаві міркування щодо становища сербських сокальників. Ця категорія людей в кінці XIV ст. не була численною й одноманітною і залежно від розміру ґрунту або ремесла виконувала певні повинності на користь феодала.

Вивчення питання про феодалську власність на землю в теоретичному й конкретно історичному плані до цього часу йшло не досить інтенсивно. Поки що немає єдиної думки з цієї проблеми.

Для теоретичного узагальнення закономірностей розвитку феодалської власності на землю конче потрібне дослідження її характеру, залежно від розвитку продуктивних сил та виробничих відносин в різних районах у часі, а славісти Н. П. Ма-

нанчикова, В. В. Захаров, Е. П. Наумов, С. П. Боброва добре знають джерела, і тому варто було в дальшій роботі приділити більше уваги суті феодалської власності на землю в XI—XIV ст. на терені Югославії.

Н. Т. Сапронова на основі вдумливого аналізу різноманітних документів показує активну діяльність організації вчителів-комуністів Болгарії в складі Міжнародного комітету пропаганди, створеного як керівний центр революційного вчительського руху в 1921 р. під час роботи першого конгресу Профінтерну в Москві.

Викликає інтерес стаття І. Г. Яну, який, на основі надрукованих в Югославії джерел, подав яскраву картину самовідданої участі молоді Македонії в боротьбі югославського народу проти фашизму під час другої світової війни. М. А. Петров написав цікавий нарис про відомого сина болгарського народу, льотчика Захарія Захарієва, який в 1936 р. воював у Іспанії проти фашистів і тривалий час працював в СРСР. Заслужує уваги нарис В. В. Іванова про багатогранну діяльність видатного болгарського історика Димитра Ангелова.

А. О. Москаленко ясно виклав основні аспекти роботи кафедр історії середніх віків та зарубіжних слов'янських народів, яка підтримує плідні зв'язки з працівниками багатьох наукових та учбових закладів Радянського Союзу й зарубіжними вченими. Члени кафедри ведуть велику виховну роботу серед студентів.

В. В. Гусев і В. С. Савчук детально розповіли про плідні й дружні зустрічі науковців і студентів ВДУ з науковцями та студентами Югославії й Польщі.

А. О. Москаленко та О. О. Новикова опублікували цікаву лекцію відомого медієвіста В. К. Піскорського про історичні умови, в яких працював Ян Амос Коменський. Корисною є публікація документів Г. І. Ліпатікової «Статуты факультета искусства Пражского университета».

Отже, 3-й випуск «Вопросов истории славян», виданий науковцями ВДУ, свідчить про те, що у Воронежі створився новий центр радянської славістики, вчені якого плідно працюють над важливими проблемами з історії зарубіжних слов'янських країн.

Всі три випуски збірника принесуть користь тим, кого цікавить минуле й сучасне південних та західних слов'ян.

В. О. Маркіна

¹ А. Е. Москаленко. К вопросу о социально-экономических отношениях в Сплите в XIV в.— «Византийский временник», 1958, № XIII.

**ВЛАДО КОСТЕЛНИК.
ПОД ЧЕРВЕНУ ЗАСТАВУ.**

*Хроніка о участованно руснацох-українцох
у народно ошлебодительней борби
Югославії.*

«Руске слово», Нови Сад, 1971, 320 с.

**ВЛАДО КОСТЕЛЬНИК.
ПІД ЧЕРВОНИМ ПРАПОРОМ.**

*Хроніка про участь руснаків-українців
у народно-визвольній боротьбі Югославії.
«Руське слово», Новий Сад, 1971, 320 с.*

Читачам нашого журналу вже відоме ім'я Володимира Костельника в зв'язку із опублікуванням його статті «Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941—1945 рр.)»¹. У Югославії з цієї теми видано велику книгу. Написано її на діалекті руснаків-українців, що проживають у Воеводині. Перед тим як розповісти про зміст і значення книги слід дещо сказати і про її автора — Влдо Костельника.

Народився Влдо (Володимир) Костельник 1930 р. у бідній руснацькій* селянській сім'ї в місцевості Криша поблизу села Петрівці Вуковарської общини в Хорватії. Навчався в Петрівцях, Руському Керестурі, а в Белграді здобув спеціальність журналіста. В. Костельник вже в 16 років став членом редколегії тижневика «Руське слово» — газети для руснаків-українців Югославії. Потім працював у різних газетах Хорватії, був кореспондентом радіо і телебачення, співробітничав у відомій югославській газеті «Борба». Протягом своєї журналістської діяльності В. Костельник висвітлює життя всіх народів Югославії та їх участь у соціалістичному будівництві, але найбільше уваги приділяє руснакам-українцям, які є вихідцями з Закарпаття та Галичини.

В. Костельник відомий і як письменник. Його твори, присвячені життю й революційній боротьбі руснаків-українців Югославії, опубліковані сербо-хорватською та українською (діалектом) мовами. Зокрема, у різних югославських виданнях опубліковано його праці про участь руснаків-українців у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни.

Таким чином, рецензована монографія є наслідком багаторічної праці. В передмові автор вказує, що праця написана на основі документів і матеріалів, що зберігаються в різних архівах та музеях, широкого використання спогадів багатьох учасників народно-визвольної боротьби. Факти перекопиво свідчать, що трудові маси руснаків-українців внесли і свій вклад у створення сучасної соціалістичної Югославії. Автор склав список населених пунктів (187), де проживають руснаки-

українці (в Югославії їх налічується близько 50 тис.); понад 20 тис. в краї Вачка Сербської республіки, близько 10 тис. у Сримі (Хорватській та Сербській його частинах), понад 6 тис. в Боснії і Герцоговині; решта — в інших місцевостях. Така розкиданість має своєрідний вплив на життя і діяльність українців Югославії.

У «Вступі» зазначено, що під проводом Комуністичної партії Югославії руснакі-українці одними з перших піднялись на боротьбу проти фашистських окупантів та квіслінговців. Не обійдено і того факту, що боротьба народів Югославії була допомогою «братнім російському, українському, білоруському і всім іншим братнім народам Радянського Союзу в їх героїчній боротьбі проти гітлерівської навали». Протягом чотирьох років руснаки-українці Югославії спільно з сербами, хорватами, словінцями, черногорцями, македонцями, угорцями, італійцями та іншими народами боролися з німецькими, італійськими, угорськими та болгарськими окупантами, квіслінговцями. І була це боротьба не стихійна, а з самого початку організована Комуністичною партією Югославії, серед членів якої налічувалося немало українців.

Автор монографії пише, що руснаки-українці становили значний процент серед учасників партизанських загонів та воїнів Народно-визвольної армії Югославії. Багато з них були офіцерами, керували партизанськими загонами та військовими з'єднаннями. За героїзм і відвагу чимало українців відзначено високими нагородами. Наприклад, Іван Сенюк-Уяк із Слободинці (Словакія), який командував ХІІ словинською ударною бригадою, удостоєний найвищої нагороди — звання Народного Героя Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

Кожний розділ книги присвячено певному періоду. Так, перший розділ розповідає про початок організованої відсічі фашизму й окупантам у 1941 р. Тут чітко показано, що лише Компартия Югославії піднімала маси на боротьбу й очолювала їх, а всі інші партії намагалися пристосуватися до нових порядків. Підкреслено, що великий вплив на розгортання визвольної боротьби в Югославії мала героїчна боротьба радянського народу. У першому розділі йдеться про те, що частина руснаків-українців потрапила під гніт хортистської Угорщини (до неї було приєднано Воеводину), інша залишалася на землях, що увійшли до складу Хорватії. Трудящі українці разом з представниками інших народів були в перших підпільних групах і партизанських загонах. Пройдисвітам типу фашиста Василя Войтановського з Хорватії, якому за допомогою уряду Павелича вдалося створити так звану «українську легію», не вдалося відірвати українців від борців проти фашизму. «Легію» невдовзі довелося розформувати, бо втягнуті в неї силою і обманом люди виступили проти фашизму.

Наведені в монографії титлі конкрет-

¹ УІЖ, 1970, № 11, стор. 69—77.

* В Югославії українців називають також руснаками.

них фактів та імен переконливо свідчать, що в різні періоди визвольної боротьби руснаки-українці брали активну участь у підпільних організаціях, партизанських загонах, лавах Народної-визвольної армії Югославії, а після перемоги над загарбниками — у встановленні соціалістичного ладу.

Спеціальний розділ присвячено участі югославських українців у партизанських загонах та з'єднаннях зарубіжних країн, зокрема, в загонах радянських партизанів на території України. Багато нового може знайти читач і про участь радянських людей — втікачів з фашистських таборів у визвольній боротьбі югослав'ян.

З. Г. ЧУМАЧЕНКО.

**В. О. КЛЮЧЕВСКИЙ —
ИСТОЧНИКОВЕД,**

изд-во «Наука», М., 1970, 223 с.

Здійснена останнім часом велика робота з метою виявлення історіографічної спадщини в галузі джерелознавства сприяє створенню історії вітчизняного джерелознавства. У цьому плані особливо важливе значення має вивчення архівів власне джерелознавчих праць (особливо з методик), не опублікованих за життя вчених. Тому видання лекцій В. О. Ключевського з джерелознавства можна вважати вдалим початком і важливим результатом цієї роботи.

У монографії, що рецензується, досліджуються питання конкретного джерелознавства у творах Ключевського й методики його роботи над історичним джерелом. Проблеми теоретичного джерелознавства в творах історика автор не розглядає, вважаючи, що вона становить інтерес для самостійного наукового дослідження. Монографія написана на основі опублікованих праць історика і численних рукописних матеріалів до них, що зберігаються переважно у відділах рукописних фондів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна та Інституту історії АН СРСР.

У першому розділі розглядаються методи дослідження Ключевським сказань іноземців про Московську державу. Водночас підкреслюється, що історик ввів до наукового обігу багато нового матеріалу. Автор монографії зауважує, що чернетки вченого мають першорядне значення для з'ясування методів його роботи та аналізу змісту джерел, «оскільки теми, що привертати увагу історика під час аналізу сказань, в чернетках розроблені глибше, ніж в дослідженні» (стор. 16). Докладно розглядаються методи встановлення Ключевським достовірності повідомлень джерела сказань. Вивчивши чернетки вченого, його конспекти сказань та виписки з останніх, автор обгрунтовано стверджує, що історик, «аналізуючи джерела сказань і їх достовірність, часто робив паралельно і чудовий аналіз джерел, що були в нього, переважно з метою визначення їх достовірності» (стор. 30).

Слід відзначити ще одну позитивну сторону книги, в якій на конкретних прикладах показано силу дружби народів. Кожний народ, кожна етнічна група Югославії під керівництвом Комуністичної партії внесла свій вклад у розгром загарбників та будівництво нового суспільства. В цю спільну справу вписали не одну славу сторінку й українці.

Видання або публікація окремих розділів цієї монографії в нашій республіці дало б змогу широким колам української громадськості ознайомитися з життям прогресивних українців за рубежом.

Ф. П. Шевченко

Очевидно, було б доцільно методичку вивчення джерел вченим викласти в органічному зв'язку з його світоглядом в 60-ті роки XIX ст., коли він зазнав певного впливу ідей Чернишевського, Добролюбова, Шапова. Адже дослідники історичних поглядів вченого вказують, що «сказання іноземців, крім усього іншого, цікаві як новий шабель у розвитку світогляду Ключевського...»¹

Зіставляючи працю Ключевського «Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря в Беломорском крае» з статтею Шапова «О влиянии гор и моря на характер поселений», Чумаченко доходить висновку про «безсумнівний вплив» останнього на історика. Однак, очевидно, не завадило б зіставити й інші праці Шапова, наприклад, «Содействие русских монастырей просвещению древней России» чи «Древние пустыни и пустынножителю на северо-востоке России», в яких часто трапляються посилання на життя святих, зокрема Зосими та Саватія.

Автор монографії, ґрунтовно дослідивши монографію Ключевського «Древнерусские жития святых как исторический источник» і підготовчі матеріали до неї, докладно висвітлює методи та прийоми визначення істориком часу виникнення джерела — аналіз змісту, текстологічне зіставлення різних редакцій і списків, вивчення складу рукописних збірників, мовних особливостей джерела тощо.

Особливу увагу приділено методам встановлення Ключевським джерел житій. Для цього чимало цінного матеріалу дають чернетки. Автор зазначає, що Ключевський працював в архівосховищах Москви, Петербурга, Казані, Троїце-Сергіївської лаври. Але, очевидно, ці архіви треба було б назвати, оскільки вони перелічені в книзі «Древнерусские жития святых как исторический источник». Безсумнівним достоїнством монографії є багатогранне висвітлення питання про використання Ключевським житій святих в «Курсе русской истории».

¹ А. А. Зимин. Формирование исторических взглядов В. О. Ключевского в 60-е годы XIX в. — «Исторические записки», 1961, т. 69, стор. 189.

Автор правильно стверджує, що і в наш час необхідно використовувати висновки Ключевського, які зроблені внаслідок аналізу форми і змісту житій.

У третьому розділі висвітлюються методи джерелознавчого аналізу Руської Правди, Псковської Судної грамоти, руських літописів, хронографів, актів тощо. Докладно розглядається питання про дослідження Ключевським Руської Правди як історичного джерела. Надзвичайно цінне те, що вчений зіставляв цей документ з іншими давньоруськими пам'ятниками. Що стосується Псковської Судної грамоти, то автор монографії не ставив перед собою завдання вивчити джерелознавчі проблеми на основі праць Ключевського: «Оскільки ми маємо тільки переклад статей «Псковської судної грамоти» з коментарями, то не можна простежити як історик вирішував ті чи інші джерелознавчі питання стосовно цього пам'ятника» (стор. 143). В такому разі, очевидно, слід було б ширше й докладніше розглянути цей документ як історичне джерело, використати «Курс русской истории» Ключевського². Тоді й питання про труднощі розуміння Псковської Судної грамоти дістало б глибше тлумачення. «Грамота, — писав Ключевський, — дуже важка для пояснення: єдиний досі відомий список її має описки й недописки, місцями переплутує порядок слів; у мові його немало місцевих ідіоматизмів, термінів, що не зустрічаються в інших давньоруських пам'ятниках; випадки, що передбачаються законом, нерідко викладаються дуже стисло, лише натяками, у свій час для всіх виразними, але нині малозрозумілими»³. Тонкі й оригінальні методи встановлення часу викладення Псковської Судної грамоти не викладені зовсім.

На думку автора монографії, Ключевський вважав літописи одним з найважливіших джерел. Тому історик вперше теоретично узагальнив досвід, накопичений окремими дослідниками під час роботи над літописами. «Якщо в курсі джерелознавства, — зазначає Чумаченко, — Ключевський вирішує в основному питання методики дослідження літописів, то в «Курсе русской истории» (лекції V, VI) він нібито на власному досвіді показує як практично вирішуються питання джерелознавчого аналізу літописів» (стор. 154). Лекції вченого про хронографи вважаються першими теоретичними узагальненнями з цієї проблеми.

Дослідник вважає, що визначення Ключевським історичного джерела і досі не втратило свого значення. Насправді ж воно

однобічне, оскільки позбавлене такого важливого компонента, як походження джерел, які створювалися людьми з метою збереження, зміцнення чи змінення реальних відносин, що існували між ними⁴.

В останньому розділі дуже мало справді джерелознавчого аналізу: посередньо викладається зміст праць Ключевського або в кращому випадку, джерел.

У монографії є ряд недоліків (про окремі вже говорилося) і дрібних похибок. Викликає сумнів положення, що в 70-ті роки Ключевський досліджував «переважно життя руських святих» (стор. 59). Тоді вчений, працюючи над монографією «Боярская дума древней Руси», вивчав Повне зібрання руських літописів, акти Археографічної експедиції, зібрання державних грамот і договорів, історичні акти та додатки до них тощо. У цій праці історик «підбив підсумки своїх попередніх досліджень в галузі руської історії, дав цілісну концепцію руського історичного процесу. Ця книга стала в свою чергу вихідним пунктом для дальшої роботи Ключевського над курсом руської історії»⁵. Не можна погодитися і з твердженням, що Ключевський відразу по закінченні університету вивчав сказання іноземних авторів, оскільки цю роботу історик здійснив ще в студентські роки⁶.

Автор посилається на «Записки» Московни барона Гербершттейна (з латинського і базельського видання 1551 р.), видрукувані в Санктпетербурзі в 1866 р.» (стор. 31). Насправді ця книга є перекладом з латинського базельського видання 1556 р. «Дневник поездки в Московское государство Игнатия Христофора Гварнента, введенный И. Г. Корбом» (1867) вважається перекладом Женева і Семеновського, а треба — Б. Женева та М. Семевського. Руська Правда і Псковська Судна грамота взяті в лапки, а слова «Правда» і «Судна» написані з малої літери. Твори В. О. Ключевського в восьми томах (1956—1959 рр.) називаються Зібранням творів (стор. 182).

Однак, незважаючи на вказані недоліки, Чумаченко в цілому систематично й компетентно висвітлив джерелознавчі методи Ключевського, по суті, започаткував вивчення джерелознавчої майстерності видатних буржуазних вчених.

О. А. Гельфман

⁴ С. М. Каштанов. Источниковедение. — Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 594—595.

⁵ Л. В. Черепнин. В. О. Ключевський — Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, стор. 151.

⁶ А. А. Зимин. Назв. праць, стор. 189. М. К. Любавский. Василий Осипович Ключевский. — В. О. Ключевский. Характеристики и воспоминания, М., 1912, стор. 8.

² В. О. Ключевский. Сочинения т. II, М., 1957.

³ В. О. Ключевский. Там же, стор. 95.

А. С. БЕЙЛИС.

СТАНОВЛЕНИЕ МАРКСИСТСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ В БОЛГАРИИ

(с конца XIX в.
до социалистической революции 1944 г.).

Проблемы болгарского Возрождения.
Издательство Львовского университета,
1970, 240 с.

Зародженню марксистської історіографії в Болгарії присвячено ряд праць як болгарських, так і радянських історіографів, однак повного висвітлення й узагальнення в них згадана проблема ще не дістала. Написана ж на широкому фактичному матеріалі, з марксистсько-ленінських позицій, монографія А. С. Бейліса висвітлює важливі аспекти порушеного питання, заповнює ряд його прогалин.

Автор вірно надає особливого значення творчій спадщині Д. Благоєва, з майже вичерпною повнотою розкриваючи його діяльність як історика, котрий створив марксистську теорію болгарського історичного процесу й, зокрема, концепцію Відродження країни. Найбільш плідним тут є дослідження праць першого марксиста Болгарії в зв'язку з потребами і завданнями партійно-політичної та ідеологічної боротьби проти сил і впливу буржуазії. В такому плані розкрито діяльність соратників Благоєва, наприклад, Георгія Димитрова, який дав відсіч фашистським фальсифікаторам болгарського історичного минулого та накреслив єдино правильний шлях висвітлення епохи Відродження, показав місце і роль у ньому видатних національних революціонерів.

Також велику увагу А. С. Бейліс приділив визначенню масштабу й динаміки тих змін, що відбулися в поняттях, методах і функціях історичної науки в країні за новітніх часів під впливом марксизму-ленінізму. Тут автор з'ясовує поширення ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції на болгарське суспільство. Вплив ленінського вчення на творчість Д. Благоєва і болгарську історичну науку в цілому яскраво засвідчує резолюція II з'їзду БКП, в якій було зроблено рішучі кроки на шляху прийняття ленінської науки про імперіалізм.

В кінці першого розділу монографії автор говорить про значення праць керівників тісячтва в розвитку марксистської історіографії країни і робить висновок, що «склавшись наприкінці XIX ст., марксистський напрям в історіографії більш ніж за півстоліття (до перемоги соціалістичної революції в Болгарії) досяг великих успіхів. Він сприяв виробленню справді наукового критерію для пояснення такого важливого в історії Болгарії періоду, як період національного відродження і цим допоміг передо-

вій болгарській інтелігенції, що любила свій народ та його історію, сприйняти й за своїти марксистський світогляд» (стор. 122).

Вивчення й застосування ленінських ідей в історії та літературі Болгарії, як це показав автор, було основою діяльності видатних діячів країни. Особливо оригінально проаналізовано в монографії постановку і вирішення методологічних питань історичної науки академіком Тодором Павловим. Ця ділянка праці А. С. Бейліса дає надзвичайно цінний матеріал для важливих співставлень і висновків. У книжці показано боротьбу проти суб'єктивізму в історичних дослідженнях Георгія Бакалова, значення праць Жака Натана, який першим у болгарській історіографії дослідив з позицій марксизму-ленінізму характер болгарського Відродження.

На закінчення автор справедливо відмічає, що переозброєння болгарської історичної науки ідеями ленінізму стало можливим тільки після перемоги соціалістичної революції в країні. Георгій Димитров у бесіді з редактором журналу «Філософська думка» висловив основні керівні положення з перебудови історичного фронту на марксистсько-ленінські позиції. «Недарма говориться, — вказував він, — що кращим нашим учителем для дійсного і майбутнього є вірно осмислена історія та використання її скарбниці, багатой цінними уроками»¹.

Позитивним у монографії також є те, що її автор висловлює ряд критичних зауважень і дає з цього приводу свої обґрунтування. Однак відмітно й окремі недоліки книжки. Серед них перш за все треба назвати відсутність висновків й узагальнень в кінці праці. Ще, думаємо, автор знайшов у Д. Благоєва надто багато «помилко», адже окремі з поглядів болгарського діяча, а саме дожовтневого періоду, пояснюються певними на те історичними обставинами.

Навряд чи можна погодитися з думкою А. С. Бейліса (хоча б і з посиланням на Благоєва) про те, що російсько-турецька війна відіграла роль фактора революції. Відомо, що національна революція відбулася у квітні 1876 р., а воєнні дії 1877—78 рр. лише сприяли її завершенню. Неправомірним здається нам і повне ігнорування праць Захарія Стоянова, зокрема «Записок про болгарські повстання».

Проте окремі недоліки не применшують значення рецензованої монографії, яка, безсумнівно, є серйозним дослідженням, а отже вагомим вкладом у радянську історіографію. Праця сприятиме дальшому розвитку та зміцненню болгаро-радянської дружби.

І. В. Ганевич, М. Р. Дихан

¹ Г. Димитров. О роли и задачах журнала «Філософська думка», Избр. прозв., т. 2, стор. 257.

Хроніка та інформація

ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У ЛЬВОВІ —
20 РОКІВ

21—23 червня 1971 р. у Львівському інституті суспільних наук АН УРСР відбулась ювілейна наукова сесія. Доповіддю «Підсумки наукової діяльності Інституту суспільних наук АН УРСР за двадцять років та його завдання у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України» її відкрив директор інституту, доктор філософських наук, професор М. М. Олексюк.

На засіданнях секції філософських наук були заслухані доповіді кандидата економічних наук Г. Г. Ковальчака «Наукова діяльність відділу конкретних соціологічних досліджень» і доктора філософських наук М. М. Олексюка «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму», а також виступи молодших наукових співробітників В. І. Горинь («Розвиток суспільної думки в Галичині у 60-х роках XIX ст.»), В. О. Голяка («Формування професіональних інтересів в умовах сучасної сільської школи»), Г. С. Захари («Критика томізму в Києво-Могилянській академії XVII ст.»), Є. А. Гриніва («Релігійне сектантство в ідеології та політиці антикомунізму»), Я. І. Жовтанецької («Зміни житлових умов у селах західних областей УРСР на сучасному етапі»).

На засіданнях секції істориків (керівник — доктор історичних наук, професор М. К. Івасюта) виступили 24 доповідачі, які розкрили деякі актуальні проблемні теми, а саме: «Кирило-Мефодіївське товариство і Галичина» (кандидат історичних наук Ф. І. Стеблій), «До історії боротьби братств проти унії в першій половині XVII ст.» (кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич), «Боротьба Радянської держави за розв'язання східногалицького питання 1921—1923 рр.» (кандидат історичних наук Ю. Ю. Сливка), «Львівський революційний гурток 1857—1858 рр.» (кандидат історичних наук С. М. Трусевич), «Робітничий рух у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст.» (молодший науковий співробітник І. Є. Яцкевич), «Становище трудового селянства Північної Буковини в роки економічної кризи 1929—1933 рр.» (аспірант С. Д. Кобилянський), «З історії боротьби трудящих Західної України за звільнення Ернста Тельмана» (молодший науковий співробітник Я. С. Лялька), «Роль народних університетів у підвищенні культурно-технічного рівня робітників та інженерно-технічних працівників підприємств західних областей УРСР 1959—1965 рр.» (кандидат історичних наук М. М. Драк), «Громадсько-політична

діяльність трудящих західних областей УРСР у період соціалістичних перетворень на селі 1944—1950 рр.» (молодший науковий співробітник В. І. Масловський) та ін. Значний інтерес викликали повідомлення спеціалістів допоміжних історичних дисциплін: «Грамоти XIII—початку XIV ст.—джерело для вивчення адміністративного правового устрою Закарпаття» (молодший науковий співробітник Ю. В. Думнич) та «Основні тенденції і напрямки розвитку української сфрагістики періоду імперіалізму» (молодший науковий співробітник В. О. Гавриленко). Доктор історичних наук, професор М. Ю. Смішко зробив доповідь «Основні проблеми історії Прикарпаття і Волині першої половини I тис. н. е.». Цікавими були реферати «Концепції про місцезнаходження давнього Галича в світлі археологічних джерел» (кандидата історичних наук В. В. Ауліха), «Зв'язки населення межиріччя Дністра і Прип'яті з суміжними племенами в добу раннього заліза» (молодшого наукового співробітника Л. І. Крушельницької) та «До питання про співвідношення давньоруської і старопольської культур у межиріччі Західного Бугу і Нарви» (аспіранта М. М. Кучінка). В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь доктор історичних наук В. В. Грабовецький, молодші наукові співробітники Я. Є. Полотнюк і В. В. Шевчук, кандидати історичних наук О. О. Ратич і В. П. Савич.

Учасники секції філологічних наук заслухали 14 доповідей і повідомлень, зокрема кандидатів філологічних наук Р. Ф. Кирчіва «Питання романтичного фольклоризму в літературі», С. М. Трофимюка «Революційний романтизм у поезії Західної України початку 20-х років XIX ст.», Г. А. Нудьги «Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст.», М. Д. Родька «Початки українського радянської літературної критики», Л. Т. Сеніка «Перші романи Юрія Яновського» і доцента Ф. М. Неборячка «М. Т. Рильський — літературознавець». Актуальним питанням мовознавства були присвячені виступи філологів Л. М. Полюги, В. Л. Карпової, Д. Г. Гринчишина. У роботі секції взяли участь кандидати філологічних наук С. І. Шурат, М. А. Вальо та ін.

Із заключним словом виступив директор інституту, доктор філософських наук, професор М. М. Олексюк.

О. П. Криль

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 2-й РІЧНИЦІ МІЖНАРОДНОЇ НАРАДИ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1969 р.

З 22 до 24 червня 1971 р. в м. Ужгороді проходила міжвузівська наукова конференція «Ідеї пролетарського інтернаціоналізму — джерело дружби і співробітництва соціалістичних країн», яка була організована Закарпатським обкомом КП України, Ужгородським державним університетом та Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. У її роботі взяли участь науковці Москви, Києва, Львова, Ужгорода, працівники ЦК КПРС та ЦК КП України, Закарпатського обкому КП України та Ужгородського міськкому КП України, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, лектори та пропагандисти, вчителі і студенти, а також науковці Кошицького університету ЧССР та Ниредьгазького й Сегедського педагогічних інститутів УНР.

Вступним словом конференцію відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР доктор історичних наук, професор В. Ю. Малапчук. На першому пленарному засіданні з доповіддю «Історичне значення XXIV з'їзду КПРС» виступив делегат XXIV з'їзду КПРС голова Закарпатського обкомконкому В. П. Русин. Секретар Закарпатського обкому КП України, кандидат історичних наук Г. І. Шманько зачитав доповідь «Братерські зв'язки між трудящими Закарпаття і сусідніх областей країн соціалізму — яскравий прояв ленінських ідей соціалістичного інтернаціоналізму», а зав. відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук І. М. Мельникова — «Етапи розвитку співробітництва соціалістичних країн».

Загалом на трьох пленарних засіданнях та під час роботи секцій «Сучасна епоха і соціалістичний інтернаціоналізм», «Втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму в братерському співробітництві соціалістичних країн» та «Науково-технічне і культурне співробітництво соціалістичних країн» було заслухано й обговорено понад 50 доповідей і повідомлень. У них широко висвітлювався благотворний вплив міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р. у Москві на зміцнення співробітництва соціалістичних країн та єдності їх дій у боротьбі проти імперіалізму. Обговорювалися також шляхи поліпшення ідеологічної роботи та інтернаціонального виховання трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. У виступах учасників конференції багато уваги приділялось висвітленню історичного значення XXIV з'їзду КПРС, зокрема його великої ролі у розробці питань пролетарського інтернаціоналізму. В. П. Русин підкреслив, що XXIV з'їзд КПРС дав рішучу відсіч усім спробам буржуазних фальсифікаторів перекрутити теоретичну й практичну ді-

яльність комуністичних партій, визначив найважливіші теоретичні положення марксизму-ленінізму. Учасники конференції підкреслювали, що всі спроби ворогів соціалізму вбити клин у дружбу й братерські відносини між країнами соціалістичної співдружності зазнали краху.

Наголошувалося також на глибокій обґрунтованості висновків Народи про перспективи дальшого розвитку сучасного революційного процесу. І. М. Мельникова на конкретних прикладах розкрила співробітництво соціалістичних країн, докладно проаналізувала його етапи, висвітлила допомогу Радянського Союзу братнім країнам у реконструкції та відбудові народного господарства і створенні фундаменту соціалістичної економіки, торкнулася питання соціалістичного поділу праці у межах Ради Економічної Взаємодопомоги тощо.

Одне із засідань було присвячене питанням ідеологічної боротьби Комуністичної партії Чехословаччини, яка в травні відзначила своє 50-річчя. Останні складні роки в історії КПЧ, досвід її марксистсько-ленінського ядра в боротьбі проти антисоціалістичних сил тощо привертають значну увагу дослідників. У доповідях чехословацьких (професора І. Байцурі, доцентів Кошицького університету В. Скрипа та П. Урама) і радянських вчених наголошувалося, що трудящим Чехословаччини вдалося розгромити контрреволюцію й захистити соціалістичні завоювання лише на основі принципів марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму. XIV з'їзд КПЧ знаменував перемогу над ворогами соціалізму в ЧССР. Зокрема, професор І. І. Байцурі розкрив уроки подій 1968 р., коли виразно виявилася небезпека правого ревізійнізму. Його представники під виглядом «поліпшення» соціалізму намагалися вихолостити революційну суть марксизму-ленінізму і відкрити шлях для контрреволюції. Він також підкреслив, що вступ союзницьких військ п'яти соціалістичних держав у ЧССР був актом інтернаціональної солідарності, що допоміг чехословацькому народові відстояти завоювання соціалізму.

Учасники конференції значну увагу приділили питанням економічної інтеграції, розвитку та вдосконалення багатостороннього співробітництва соціалістичних країн. З цією проблематикою тісно пов'язані доповіді про обмін виробничим досвідом та його вплив на прискорення соціалістичного і комуністичного будівництва. У багатьох доповідях висвітлювались різні сторони політичного співробітництва соціалістичних країн.

Учасники конференції підкреслювали необхідність дальшого дослідження питань інтернаціональної єдності, посилення ідео-

логічної боротьби на сучасному етапі, розвитку суспільства та більш ґрунтовної розробки багатьох інших проблем. Йшлося про об'єднання зусиль вчених братніх соціалістичних країн для рішучої боротьби проти реакційної ідеології й політики буржуазного націоналізму і опортунізму, а також концентрації сил для вирішення найважливіших проблем науково-технічного прогресу.

У ряді доповідей знайшли широке відображення багаторічні зв'язки трудящих Радянської України, в тому числі й Закарпатської області, з трудящими країн соціалістичної співдружності. Так, у доповіді заступника голови президії Українського Товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами А. І. Келіної вказувалося, що вузи України встановили дружні стосунки з 120 вищими навчальними закладами Праги, Братіслави, Брно, Варшави, Кошице, Кракова, Берліна, Лейпцига, Ханоя та ін. міст. 14 республіканських, 37 обласних, 80 міських, 109 районних відділень Українського Товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами співробітничать з товариствами дружби соціалістичних країн.

У доповіді секретаря Закарпатського обкому КП України Г. І. Шманька були наведені численні факти розвитку і поглиблення зв'язків трудящих Закарпаття з трудящими Саболч-Сатмарської області (УНР), Східно-Словацького краю (ЧССР) та Сату-Марського повіту (СРР). Закар-

патська обласна партійна організація нагромадила великий досвід у справі інтернаціонального виховання трудящих. Братерська дружба єднає виробничі колективи країн соціалізму з більш як 150-ма підприємствами, колгоспами, радгоспами, установами, організаціями Закарпаття. Особливо плідно співробітничать залізничники прикордонних станцій Чоп та «Ужгород-2» з угорськими та чехословацькими друзями. Плідно працюють українські та угорські садоводи. Ділове співробітництво налагодили з вузами Чехословаччини, Угорщини, Болгарії і Югославії науковці Ужгородського державного університету. Лектори Закарпатської обласної партійної організації виїжджали у Східно-Словацький край для роз'яснення і пропаганди рішень XXIV з'їзду КПРС, а незабаром лекції по матеріалах XIV з'їзду КПЧ читатимуть на Закарпатті доповідачі з Чехословаччини. Творчий взаємообмін передовим виробничим досвідом нині набуває різноманітних форм і благотворно впливає на розвиток продуктивних сил, підвищення матеріального і культурного добробуту широких народних мас.

Конференція сприятиме дальшому об'єднанню зусиль вчених соціалістичних країн у вивченні й розробці важливих проблем теорії та практики соціалістичного інтернаціоналізму, посиленню зв'язків між вченими СРСР і братніх соціалістичних країн.

І. М. Чаварко

СЕМІНАР ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

10 червня 1971 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся науковий семінар з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, присвячений питанню комплектування архіву.

Директор ЦДІА УРСР у Львові Н. Ф. В. радій у доповіді «До питання комплектування Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові профільними фондами» поряд з характеристикою документальної бази архіву повідомила про його поповнення новими матеріалами, розповіла про документальні джерела з історії західноукраїнських земель, що зберігаються в інших архівах, бібліотеках, музеях Союзу РСР та за рубежом. Доповідач наголосила на необхідності поповнити архів мікрофільмами виявлених документів.

Кандидат історичних наук Ю. Ю. Сливка вказав на джерела (особисті фонди відомих діячів революційного руху та матеріали архівів і бібліотек Союзу РСР і зарубіжних країн) комплектування архіву документальними матеріалами про становлення і революційну боротьбу трудящих у 1917—1939 рр. Він висловився за цілеспрямовану концентрацію матеріалів, що від-

повідають профілю архіву, оскільки це має не тільки наукове, а й економічне значення.

Кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєв вич у доповіді «Джерела комплектування архіву документальними матеріалами з історії української культури доби феодалізму» підкреслив, що ЦДІА УРСР у Львові є одним з основних сховищ матеріалів з історії української культури XVI—XVIII ст. Тому це треба враховувати в подальшому комплектуванні архіву. Значну роботу в справі виявлення пам'яток писемності починає розгортати Львівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, при якій діє комісія для складання каталога пам'яток. Під її керівництвом уже виявлено й передано до архівів та бібліотек деякі цінні джерела. Надалі доцільно зміцнювати співробітництво архівних установ з організаціями Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Доповідач також наголосив на необхідності мати у фондах архіву фотокопії таких найважливіших джерел з історії культури, як Галицько-Волинський літопис, українські грамоти XIV—XV ст. Назріло також питання про публі-

кацію цих пам'яток. Архів, зазначив Я. Д. Ісаєвич, повинен замовити мікрофільми з джерел, що стосуються історії західноукраїнських земель, але зберігаються за межами нашої країни.

У доповіді доктора історичних наук Я. П. Кісія зазначалося, що одним з важливих джерел комплектування архіву є неопубліковані мемуари учасників революційних, воєнних подій та трудових подвигів.

Завідуючий відділом історії Івано-Франківського краєзнавчого музею П. І. Арсенюк повідомив про виявлення цікавих документальних шкільних документів за XIX ст. і до 1939 р., хроніку школи с. Нижній Березів Косівського району за 1880—1939 рр., Програму селянсько-робітничого союзу — прогресивної організації, що перебувала в опозиції до уряду ЗУНР, листи Марка Черемшини та інші документи.

Директор Львівського обласного державного архіву О. П. Куш наголосив на необхідності передати до профільних фондів архіву документальні матеріали, що зберігаються в бібліотеках і музеях. На його думку, наукові бібліотеки повинні зберігати фонди діячів культури, а матеріали

про соціально-економічні відносини передавати на збереження архіву.

Начальник відділу комплектування та експертизи документальних матеріалів Архівного управління при Раді Міністрів УРСР Г. С. Рибалко наголосив, що поповнення архівів нашої республіки новими джерелами є одним з вузлових питань архівознавства. Нині комплектування архівів відбувається переважно за рахунок мікрофільмів, що надходять з соціалістичних країн. Слід також брати на облік та мікрофільмувати матеріали, що стосуються історії України, але зберігаються в фондах архівів Ленінграда й Москви. Велику допомогу у справі комплектування архівів можуть подати науковці, які виїжджають у відрядження за кордон, повідомляючи про виявлені документи у Головне Архівне управління СРСР та Архівне управління УРСР.

Семінар пройшов жваво і викликав зацікавлення серед науковців Львова.

Учасники семінару оглянули документальні виставки, організовані у ЦДІА УРСР у Львові.

П. І. Захарчишин

НАУКОВЕ ЗАСІДАННЯ ІСТОРИКІВ, ПРИСВЯЧЕНЕ ПРОБЛЕМАМ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Питанням підвищення рівня комуністичного виховання радянської молоді в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України було присвячене виїзне наукове засідання республіканської секції історії і суспільствознавства Педагогічного товариства УРСР спільно з відділом методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР та Полтавським обласним відділенням Педагогічного товариства УРСР.

В засіданні, що відбулося 16—17 червня у м. Полтаві, взяли участь понад 100 чоловік — керівники секцій історії і суспільствознавства обласних відділень Педагогічного товариства, завідувачі кабінетами історії обласних ІУКВ, фахівці шкіл республіки та головні районних предметних комісій учителів історії Полтавщини.

Про успіхи трудящих області у втіленні в життя рішень партійних з'їздів виступив завідувачий відділом науки й учбових закладів Полтавського обкому КП України К. Г. Довбня. Зав. відділом Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко присвятив свою доповідь необхідності формування в молоді комуністичного світогляду, оволодіння учнями теоретичною спадщиною основоположників марксизму-ленінізму, виховання школярів у дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, боротьби проти буржуазної ідеології та пережитків минулого.

З досвідом пропаганди педагогічних

знань у світлі рішень партійних з'їздів присутніх ознайомив голова Полтавського обласного відділення Педагогічного товариства УРСР проректор Полтавського педагогічного інституту В. П. Мирний. Завідуючий Полтавським об'єднанням П. М. Щербань розповів про систему ідейно-політичного виховання учнів у позакласній роботі. Старший науковий працівник Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР Г. І. Підлуцький проаналізував методи і прийоми вивчення на уроках історії матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Рекомендував ширше запроваджувати в школі семінарські заняття за матеріалами з'їздів, різноманітні форми учнівської самостійної роботи. Старший науковий працівник УНДІП І. М. Скрипкін показав, як навчання на основі з'їздівських матеріалів допомагає учням глибше зрозуміти основні закономірності сучасного суспільного розвитку, актуальні питання теорії і практики комуністичного будівництва.

З доповідями й обговоренням їх виступили вчителі республіки, котрі поділилися досвідом вивчення матеріалів з'їздів та ідейно-виховної роботи в школі. Перед учасниками наукового засідання були поставлені завдання, спрямовані на дальше розгортання вивчення матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, на підвищення ідейно-політичного рівня учнівської молоді.

В. П. Мишко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Ю. В. БАБКОМ

28 червня 1971 р. на засіданні Вченої ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛІ при ЦК КПРС відбувся людний захист дисертації старшим науковим співробітником Інституту Ю. В. Бабком на тему: «Комуністична партія України в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства (1933—1937 рр.)» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

Офіційними опонентами були доктори історичних наук професори — заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Маланчук, завідувач кафедри історії КПРС КДУ ім. Т. Г. Шевчен-

ка М. М. Матвійчук, завідувачий кафедрою історії КПРС Львівського політехнічного інституту І. М. Михайловський.

В обговоренні взяли участь доктори історичних наук Г. М. Шевчук, В. В. Горак.

У виступах було дано високу оцінку праці Ю. В. Бабка, над якою він успішно працював понад 10 років. За цей час Ю. В. Бабко опублікував понад 20 наукових праць, став одним з провідних дослідників історії Комуністичної партії України.

Вчена Рада Інституту односторонньо ухвалила присвоїти Ю. В. Бабку вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. М. Супруненко

БОРИС ІВАНОВИЧ СПІВАК

4 червня 1971 року раптова смерть обірвала життя талановитого вченого і педагога, члена КПРС з 1951 р., доктора історичних наук, професора кафедри історії КПРС Ужгородського державного університету Бориса Івановича Співака.

Б. І. Співак народився 1925 р. у м. Шполі на Черкащині в трудовій сім'ї. В березні 1942 р. він екстерном складає іспити за 10-й клас і вступає добровольцем до Радянської Армії, бере участь у боях проти німецько-фашистських загарбників.

Після демобілізації Борис Іванович Співак навчався в Одеському університеті, який закінчив у 1951 р. Відтоді працював у м. Ужгороді — асистентом, викладачем, заступником директора по навчальній і науковій роботі вчительського інституту, керівником кафедри марксизму-ленінізму Закарпатської обласної партійної школи, доцентом, професором кафедри історії КПРС Ужгородського державного університету.

Багато знань, енергії і таланту віддав Б. І. Співак навчанню й вихованню студентської молоді, озброєнню майбутніх фахівців марксистсько-ленінською теорією. Його лекції завжди відзначалися високим ідейно-теоретичним рівнем, глибоким змістом і захоплюючою формою викладу.

Б. І. Співак зробив вагомий вклад у розвиток вітчизняної історичної науки. З іменем ученого пов'язана велика дослідницька робота з важливих проблем історії комуністичного руху в Чехословаччині й Угорщині, стратегії й тактики світового комуністичного руху, з питань радянсько-чехословацьких відносин 1918—1945 рр. та ін.

Великі заслуги Б. І. Співака в розробці

проблем історії комуністичної організації Закарпаття в період до визволення краю Радянською Армією. 1954 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Комуністи — організатори й керівники революційної боротьби трудящих Закарпатської України в 1918—1922 рр.», а в наступні роки опублікував ряд монографій з історії Закарпатської партійної організації. Завершенням цієї важливої роботи був захист докторської дисертації на тему: «Становище і боротьба трудящих мас Закарпатської України в 1917—1944 рр.».

Перу історика належить близько 100 наукових праць. Його статті друкувалися в журналах «Вопросы истории КПСС», «Новая и новейшая история», «Вестник высшей школы», «Комуніст України», «Український історичний журнал», «Дукля» (м. Пряшів, ЧССР) та інших. Яскраві, змістовні виступи вченого завжди викликали великий інтерес на республіканських і міжвузівських наукових конференціях країни, а також на наукових сесіях і конференціях у Чехословаччині й Угорщині.

Вчений брав активну участь у громадсько-політичній роботі, був невтомним пропагандистом марксизму-ленінізму, талановитим лектором. У 1966—1970 рр. він очолював обласну організацію товариства «Знання», а на останньому всесоюзному з'їзді Товариства був обраний членом його ревізійної комісії.

За заслуги перед Батьківщиною Борис Іванович нагороджений орденом Червоної Зірки та дев'ятьма медалями. Світла пам'ять про Б. І. Співака — принципового комуніста, талановитого вченого і педагога, активного громадського діяча — назавжди збережеться в наших серцях.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ БЮРО НАУКОВОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ АН УРСР З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ»:

Авдеева М. О. (Полтава) — Альберт Брісбейн як представник американського утопічного соціалізму.

Бондаренко Т. В. (Одеса) — Радянська історіографія історії Комуністичної партії Німеччини.

Велігура Л. Й. (Ворошиловград) — Боротьба В. І. Леніна за утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму в німецькому робітничому русі (1918—1923 рр.).

Вітрученко О. Н. (Київ) — Рух антифашистської солідарності з СРСР у країнах Латинської Америки в роки Великої Вітчизняної війни.

Гусаров В. К. (Київ) — МОДР — школа інтернаціонального виховання трудящих.

Зозуля В. І. (Київ) — Боротьба «Юманіте» за зміцнення франко-радянського співробітництва в 1932—1936 рр.

Картунов О. В. (Київ) — Молодь в політичному житті сучасної української еміграції США і Канади.

Косенко Г. І. (Київ) — Боротьба Компартії Франції за підведення мас до соціалістичної революції.

Левонян В. С. (Тернопіль) — Розробка Г. М. Дмитровим питань стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху.

Маковський В. Н. (Харків) — Пролетарський інтернаціоналізм як соціальна практика комуністичних партій.

Мельникова М. Н. (Ізмаїл, Одеська обл.) — Політика Компартії Франції в боротьбі за єдиний фронт на сучасному етапі.

М'ятов В. Д. (Одеса) — Діяльність Паризької Комуні 10 серпня 1792 р. як етап на шляху до встановлення революційно-демократичної диктатури.

Павленко Г. В. (Ужгород) — Боротьба класів і партій за німецьке селянство у другій половині XIX — початку XX ст.

Пахомов В. Ф. (Харків) — Діяльність уряду Народного фронту в Чілі (1938—1941 рр.)

Пилипів Л. К. (Івано-Франківськ) — КПЗУ — організатор і керівник МОДР на західноукраїнських землях (1922—1938 рр.).

Похвалинський Б. В. (Київ) — Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом основних проблем стратегії і тактики пролетарських партій на досвіді Паризької Комуні.

Прокоф'єв В. І. (Київ) — Революційне піднесення в Індії у 1905—1908 рр.

Рудий Д. Ю. (Харків) — Сучасний комуністичний рух у Франції.

Сагалаєв В. І. (Харків) — Роль комуністичних партій Англії і США в організації інтернаціонального руху народів цих країн за підтримку СРСР у війні проти фашистської Німеччини (1941—1945 рр.).

Чернскутов О. І. (Харків) — Національний рух меншості в Англії (1914—1926 рр.)

Черепанов І. Ф. (Київ) — Американські профспілки і расово-національна проблема (50—60 рр. XX ст.).

РЕЗЮМЕ

В. Е. Маланчук.— О задачах координации историко-партийной науки в свете решений XXIV съезда КПСС. Автор пишет о задачах ученых-обществоведов республики в разработке важных проблем теории и практики строительства коммунизма на современном этапе, вытекающих с предначертаний партии.

М. В. Хорошоженко.— Укрепление экономического сотрудничества советских республик на современном этапе. На большом фактическом материале автор освещает братское сотрудничество народов СССР, расцвет их экономики и культуры, являющийся результатом дальнейшего укрепления морально-политического единства советского общества, союза рабочего класса и крестьянства.

В. И. Кадеев.— О государственном строе Херсонеса первых столетий н. э. В первых веках н. э. в Херсонесе Таврическом установился олигархический строй. Политическая власть оказалась в руках представителей богатых семейств, хотя попрежнему существовало народное собрание, совет и выборные магистраты. Значительную роль в государстве, особенно во II в. н. э., играли херсонеситы, получившие права римского гражданства.

SUMMARIES

V. E. Malanchuk.— On the Problems of Coordination of Historical-Party Science in the Light of Solutions of the XXIV Congress of CPSU. The article deals with the problems outlined by the Party for scientists specialists in social science in the development of important problems of theory and practice of the communism building at the modern stage...

M. V. Khoroshozhenko.— Intensification of Economic Cooperation of the Soviet Republics at Modern Stage. Presenting a lot of facts the author elucidates the fraternal cooperation of the USSR peoples, the flourishing of their economy and culture, which is a result of the further strengthening of moral and political unity of the Soviet society, alliance between working class and peasants.

V. I. Kadeev.— On State System of Kherones in the First Centures A. D. In the first centuries A. D. in Kherones Tavrichesky the oligarchical system was established. The political power appeared in the representatives of rich families, though people's assembly, council and elective magistracy existed as usual. A significant part in the state was played by kheronesites, granted the Rome civic rights, especially in the II century A. D.

НОВІ КНИГИ

АННЕНКОВ П. Н. и РОДИОНОВ В. А.—**Рожденный дважды**, изд-во «Прапор», Харьков, 1971, 255 с. с илл.

СЕРГІЄНКО Г. Я.—**Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826—1850**, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 300 с. з іл.

КІЗЧЕНКО А. Ф.—**Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р.— березень 1938 р.** Видавництво Київського університету, К., 1971, 250 с.

КОЛЬЯК Т.—**Життя в боротьбі. Сторінки біографії В. Я. Чубаря**, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1971, 171 с. з іл.

РУБАН В. А.—**Формування ленінських традицій української радянської преси (1917—1925 рр.)**. Видавництво Київського університету, К., 1971, 196 с.

ШЕЛЕСТ П. Е.—**Идеи Ленина побеждают**. Политиздат Украины, К., 1971, 395 с.

ШУЛЬГА І. В.—**Робітничий клас — колгоспному селянству (Комуністична партія України — організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951—1965 рр.)**. Видавництво Київського університету, К., 1971, 149 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.